Transferred to Macmillan & Co. [illegible]
Fourth Edition
reprinted [illegible]

Printed by V. P. Pendharkar at the Tutorial Press
211a, Girgaum Back Road, Bombay and Published by [illegible]
for Messrs. Macmillan & Co., Ltd., Fort, Bombay

PREFACE TO THE SECOND EDITION

As the Sanskritagadyavali has been sanctioned as a text-book for use in secondary schools, it was deemed inadvisable to make any important changes. At the suggestion of teachers, the order of some lessons has been changed. A few misprints that had crept into the first edition have been corrected. The Glossary has been carefully revised. Grammatical peculiarities and general maxims have been printed in bold type in order to draw the attention of the student to them. Excepting these formal alterations, this edition is exactly the same as the first.

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The standard of Sanskrit required at the Matriculation Examination of the Bombay University has varied from time to time. During the first years of the existence of the University, the questions in Sanskrit Grammar and the passages set for translation into English were very easy. Gradually the standard was raised, till at last a climax was reached in the closing years of the last century. Questions concerning the conjugation of obscure and irregular roots were the order of the day and the Sanskrit passages for translation into English were drawn from the Daśakumâracharita, the Kâdambarî and other classical works. A reaction set in with the commencement of the

originals and have left out long compounds and in some cases whole sentences. I hope, however, that the originals have not suffered in this pruning process and that their beauty and individuality have been retained. It has been my endeavour to preserve as far as possible the very wording of the originals The passages have been arranged according to difficulty and length, the most difficult ones being placed towards the end of each part. In some cases extracts from the same work have been placed together, although differing in character It is possible that the order may have in some cases to be changed in a subsequent edition. While steadily keeping in view the needs of an average Matriculation student, I have not been quite unmindful of those that want to make a special study of Sanskrit. For these latter, I have inserted a few passages far above the level of ordinary students.

For the benefit of students reading privately I have given a Glossary of all difficult words occurring in the text. Here and there I have noted grammatical peculiarities also.

In conclusion I hope that the book will be of use to students as well as teachers. I shall most thankfully receive all suggestions and criticisms. I sincerely thank S'âstri Rangacharya Raddi and Mr. K. L. Ogale, B. A., for assistance rendered in correcting the proof-sheets. My sincerest thanks are due to the Proprietor of the Nirṇaya-Sâgara Press for the promptitude and care with which the work was carried through the Press in the short space of *six weeks.*

TABLE OF CONTENTS

FIRST PART

SECOND PART

पाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । वत्सोपमन्यो, अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति । एवमुक्तः स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति । तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो भैक्ष्यं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनात् पिबन्त उद्गिरन्तीति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हसीति । स तथेति प्रतिश्रुत्य निराहारः पुनररक्षद्गाः । तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव । ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् । अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि शिष्यानवददुपाध्यायः । यथोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरगतश्चेति । तस्मादन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो उपमन्यो क्वासि वत्स, एहीति । स उपाध्यायस्याह्वानवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्कूपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच । अर्क-

पत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यतश्चङ्क्रम्यमाणः कूपे पतित इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्ताराविति । स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युः स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ । भवन्तौ स्तोतुं न शक्नोमि चक्षुर्भ्यां विहीनोऽस्मिन्दुर्गे कूपे पतितोऽस्मि शरण्यौ युवां शरणं प्रपद्य इति । एवमादिभिर्वचनैस्तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुः, स्म चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽश्यानैनमिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्विनावूचतुः । आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तस्तेन स गुरवेऽनिवेद्य, त्वमपि तथा कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच । एतत्प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमुपयोक्तुमिति । तमश्विनावाहतुः स्म प्रीतौ स्वस्तयानया गुरुभक्त्या चक्षुष्मान्भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति । स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्याभ्यवादयत । सर्वमाचचक्षे च । सोऽस्य प्रीतिमान्बभूवाह स्म चैनं यथाऽश्विनावाहतुस्तथा त्व श्रेयोऽवाप्स्यसि सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥

Mahābhārata-Âdiparva

II

STORY OF PÛRU

नहुषात्मजो ययातिर्नाम राजा स्वभार्यायां देवयान्यामपराद्धस्तस्या पित्रा शुक्रेण शप्तो जरां समश्नुवेति । ययातिना प्रसादितः

गुरो यदीच्छसि [illegible] संप्राप्नोति वै [illegible] । ततो ययातिर्ज्येष्ठं [illegible] पुत्र यदुमुवाच । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] यौवने । [illegible] जरां गृहीत्वा [illegible] [illegible] यौवनं प्रयच्छ । पूर्णे [illegible] यौवनं [illegible] जरां [illegible] इति । यदुरुवाच । [illegible] [illegible] [illegible] न ग्रहीष्यामि । [illegible] [illegible] [illegible] दुर्बलो [illegible] [illegible] दुर्गो भवतीति । [illegible] प्रजाकामो ययाति-[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] यौवनं सर्वं न प्रा-प्स्यामि तस्मात्तव प्रजाऽन्यमभिलषामीति । ततो ययातिस्तं कनीयांसं भ्रातरं तुर्वसुं जराग्रहणाय प्रार्थयामास । स उवाच । तात, सकलसुखनाशकारिणीं बुद्धिनाशकारिणीं न कामये जरामिति । एवं तुर्वसुनोक्तो ययातिरुवाच । [illegible] ते प्रजा न राजा भविष्यतीति । ततो शर्मिष्ठाया [illegible] [illegible] द्रुह्युं जराग्रहणमया-चत । सोऽब्रवीत् जरया नरोऽसमर्थो भवति विषयानुपभोक्तुमतो नाहं जरामिच्छामीति । ययातिर्व्याजहार यस्मात्त्वं मम वचनं न करोषि तस्मात्तव कोऽपि काम न सम्पत्स्यत इति । ततोऽपरं पुत्र-मनुमुवाच मम जरां प्रतिगृह्णीष्वेति । अनुरुवाच । वृद्धो नरः शिशु-वद्वर्तते तस्मान्न रोचते मे जरेति । ययातिरुवाच । [illegible] पुत्रा यौवनं प्राप्य विनाशं गमिष्यन्तीति । एवं चतुर्भिः पुत्रैः प्रत्या-ख्यातो ययातिः कनिष्ठं पूरुं जराग्रहणाय चोदयामास । पूरुः पितर-मवदत् । तात, त्वद्वचनं करिष्यामि । यावदिच्छसि तावत्ते जरां धारयिष्यामि । मत्तो यौवनं गृहीत्वा यथेष्टं कामान्भुङ्क्ष्वेति । ययाति-रुवाच । पूरो, अनया तव भक्त्या प्रीतोऽस्मि तव राज्ये सर्व-

कामसमृद्धा प्रजा भविष्यतीति । पूरुदत्तेन यौवनेन युक्तो ययातिर्धर्माविरुद्धान् विषयानन्वभवत् । वर्षसहस्रं पूर्णं मत्वा पूरुमुवाच । पुत्र, यथाकालं यथोत्साहं मया विषयाः सेविताः । कामानामुपभोगेन कामो नैव शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव स भूयोऽभिवर्धते । या दुर्मतिभिर्दुस्त्यजा या जीर्यतोऽपि न जीर्यति तां तृष्णां त्यजतः सुखं भवति । विषयासक्तचेतसो मम वर्षसहस्रं पूर्णं तथापि ममैतेष्वेवानुदिनं तृष्णा वर्धते । तस्मादेनां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मानसमाधाय निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा मृगैः सह वने चरिष्यामि । प्रीतोऽस्मि ते गृहाणेदं स्वयौवनमिति । ततो ययातिः पूरुं राज्येऽभिषेक्तुमैच्छत् । कनिष्ठं पूरुमभिषेक्तुकामं नृपतिं पौरजानपदा अब्रुवन् । शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य कथं कनिष्ठाय पूरवे राज्यं प्रयच्छसि । कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति । एतत्त्वां सम्बोधयाम । त्वं धर्मं प्रतिपालयेति । ययातिस्तानवदत् । ज्येष्ठेन यदुना मम नियोगो नानुपालितो यश्च पितुः प्रतिकूलो न स पुत्रः सतां मतः । मातापित्रोर्वचनं यः करोति **यश्च तयोर्हितः स एव पुत्रः** । यदुना तुर्वसुना द्रुह्युनाऽनुना चाहं समवज्ञातः पूरुणैव मम वाक्यं मानितम् । शुक्रेण च स्वयमेव वरो दत्तो यः पुत्रस्त्वामनुवर्तेत स पृथिवीपतिर्भवेदिति । तस्मादत्रभवतोऽनुनयामि पूरू राज्येऽभिषिच्यतामिति । ततः प्रकृतय ऊचुः । यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितश्च स कनीयानपि सर्वं कल्याणमर्हति । तस्मात्पूरुः राज्येऽभिषिच्यतामिति । एवं तुष्टैः पौरजानपदैरुक्तो ययातिः पूरुं राज्येऽभिषिच्य वनमगच्छत् ॥

Mahābhārata-Âdiparva

III

BHĪSHMA-A DUTIFUL AND NOBLE SON

पुरा किल भरतवर्षे शान्तनुर्नाम राजा बभूव । तस्य गङ्गायां देवव्रतो नाम पुत्रः समुत्पन्नो भीष्मापरनामधेयः । एकदा शान्तनुर्यमुना नदीमभितो वर्तमानं वनं गतोऽलौकिकं गन्धमजिघ्रत् । तस्य प्रभवं जिज्ञासमानः समन्ततोऽन्विष्य काञ्चिद्देवरूपिणीं दाशकन्यामपश्यत् । कस्य त्वमसि काऽसि किं च करोषीति तामपृच्छत् । साऽब्रवीत् । दाशराजस्य मम पितुर्नियोगाद्धर्मार्थं तरीं वाहय इति । रूपमाधुर्यगन्धैः संयुक्तां तां समीक्ष्य दाशकन्यां राजाऽकामयत । यदा शान्तनुस्तस्याः पितरं दाशराजं गत्वा तामात्मार्थे वरयामास तदा दाशराजस्तं प्रत्युवाच । राजन्, त्वत्समो न कोऽपि वरो भविष्यति । यदीमां मदीयां कन्यां त्वं प्रार्थयसे तर्हि तां तुभ्यं समयेन प्रदास्यामीति । शान्तनुरुवाच समयं तावत्कथयेति । दाशराजः प्रत्यभाषत । अस्यां यः पुत्रो जायेत स एव त्वदनन्तरं राज्येऽभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चनेति समयः कर्तव्य इति । तीव्रेण कामाग्निना दह्यमानोऽपि शान्तनुरेतं वरं दातुं नैच्छद्दाशकन्यामेव च स्मरन् हास्तिनपुरं प्रतिन्यवर्तत । ततश्चिन्तापरं पितरं दृष्ट्वा देवव्रतोऽब्रवीत् । तात, भवतः सर्वतः कल्याणं वर्तते सर्वे च पार्थिवा वशं गतास्तत्किमर्थं दुःखितो भवसि । तदाधिं ज्ञातुमिच्छामि ज्ञात्वा च प्रतिकुर्यामिति । एवं प्रियेण पुत्रेणाश्वासितोऽपि शान्तनुर्दाशकन्यागतं स्वकीयमनुरागमाविष्कर्तुं नाशक्नोदुवाच च । असंशयमहं चिन्तापरः । अस्माकं महति कुले त्वमेवैकोऽपत्यम् । कथंचित्त्वयि विपन्ने सर्वमेव कुलं नाशं व्रजेत् । एकपुत्रत्वमनपत्यतैवेति धर्म-

कविन आहुः । त्वं शूरः सदैव युद्धरतश्च । तस्मान्नान्यत्र युद्धात्तव निधनं भविष्यति । एतदेव मम दुःखस्य कारणमिति । महाबुद्धि-भीष्म एतत्पितुर्वचनं श्रुत्वा पितुः सूतमाहूय तमुवाच । सूत, त्वं मम सख्याऽसि । अपि जानासि कस्यां नृपतिर्बद्धभाव इति । सूतः प्रत्युवाच । दाशकन्यायां बद्धानुरागेण भूपेन यदा दाशराजः प्रार्थितस्तदा सोऽब्रवीद्योऽस्यां पुत्रो जायेत स त्वदनन्तरं राजा भवि-ष्यतीति । इदं दाशराजस्य वचनं नाभ्यमन्यत शान्तनुस्त्वामवेक्ष्येति । ततो भीष्म पितुर्मानसं सम्यगाज्ञाय यमुनां प्रययौ दाशराजं पितुः कृते कन्यामयाचत च । दाशराजस्तं विधिवत्प्रतिपूज्य राजसंसदि समासीनमेनमब्रवीत् । को नामेदृशं श्लाघ्यं सम्बन्धं नेच्छेत् । मया तव पित्रोक्तो योऽस्यां कन्यायां पुत्रो जायेत स त्वपरं राजाऽस्त्विति । दोष एवैकं पश्यामि । यः पुत्रो मम कन्यायां जायेत तस्य त्वं सपत्नो भविष्यसि । यस्य यस्य गन्धर्वस्यासुरस्य वा त्वं सपत्नो भवेः स स न चिरं जीवेत् । एतावानेवात्र दोषो नान्यः कश्चन विद्यते । त्वमेवात्र विचारयेति । एवमुक्तो गाङ्गेयो भूमिपालानां समक्षं दाश-मभाषत । तव वचनं करिष्यामि । यस्तव कन्यायां पुत्रो जायेत स नो राजा भविष्यतीति । दाशः प्रत्यवदत् । सत्यधर्मपरायण भीष्म यत्त्वया राजमध्ये पितुः कृते प्रतिज्ञातं तत्तवानुरूपमेव । तव वचनं न कदाप्यन्यथा भवेत् । यस्तु तव पुत्रो भवेत्तमन्तरेण महान्मे संशय इति । दाशराजस्य वचः श्रुत्वा पितुः प्रियं कर्तुमिच्छन् गाङ्गेय उवाच । दाशराज, सर्वेषां भूमिपालानामग्रे यदहं ब्रवीमि तन्निबोध । मया राज्यं तावत्पूर्वमेव त्यक्तम् । मम पुत्रमुद्दिश्य यस्मात्ते महान्संशयो जायते तस्मादद्यप्रभृत्यहमामरणं ब्रह्मचारी भवि-

सेनवियोगदुःखिता नतानना रुदिता कीर्तिसेना प्राह स्म नित्य-
मदिते दुर्भगे मङ्गलेऽस्मिते किं चिरं रोदिषि । अथ ते बाष्प-
मोक्षस्तव शिशुः फलेऽस्तु, मम पुत्रश्चिरं जीवत्विति । वाक्यान्यभयात्
प्रसन्नवदनामन्यस्मिन्नहनि श्वश्रूरवदत् । हा मदीये, तव पति-
र्देशान्तरं गतः, त्वं पुनर्वेश्येव निःस्नेहा सविलासमवीक्ष्यसे जनमिति ।
विरहपीडितामपि तामेवमुद्वेगकरैर्नानाविधैर्वाक्सायकैरभ्यहनवान सा
दुष्टबुद्धिः श्वश्रूः । दुरात्मनोपायं चिन्तयित्वा भर्तृदर्शिनं रक्षेत्युक्त्वा
धुवामन्धगृहोदरे न्यवेशयन्निबिडार्गले तस्मिंस्तामप्यदधात् । तस्यै
भग्नशरावकेऽशनचतुर्भागं ददौ । सा कीर्तिसेना शरावकर्परेण गृहं
शनैश्चखान पश्चाच्च सुदैवात्प्राप्तेन खनित्रेण महाबिलमकरोत् ।
तेनैव बिलेन निशि निष्क्रम्य कनकमम्बराणि च गृहीत्वा पौरुषं
वेषं विधाय वलभीमभिप्रतस्थे । पथि सार्थपतिं प्राप्य पुरुषस्पर्शं
परिहृत्य प्रययौ । एकदा तं महासार्थं चौरसेनाऽभ्यद्रवत् । सार्थे
चौरैर्निःशेषतां नीते स्तेनभयवित्रस्ता सा भूकुहरान्तरे तृणे गूढ-
मुषित्वा रजनीमगमयत् । प्रातस्ततो विनिर्गत्य विकटाटवीं प्रवि-
ष्टाऽपि सिंहादिभिर्वन्यैः पशुभिर्दैववशान्न निहता । श्रमखिन्ना राज-
पुत्राकृतिं तां दृष्ट्वा कश्चिन्मुनिः कारुण्याच्छीतलैः सलिलैस्तां वितृष्णा-
मकरोत् । गते मुनिसुते निशीथे समुपस्थिते दस्युभ्यो भीता
सा सुषिरद्रुमकोटरे रजनीं वाहयामास । अर्धरात्रे सम्प्राप्ते तत्र
स्थिता सा पुत्रैः सहागच्छन्तीं राक्षसीं ददर्श । भोजनं याचमानां-
स्तनयान्साऽभाषत । वत्साः, भगवता महाकालेन निर्दिष्टं भोजन-
मचिरेणैव लप्स्यध्वे । वसुदत्तपुराधिपस्य वसुदत्ताभिधस्य राज्ञः कर्ण-
विवरं शतपदी प्रविष्टा । तत्प्रसूतैः शतपदीशतैर्व्याप्तशिरोन्तरः स

राजा वैद्यैरविज्ञातामयोऽचिरेणैव मरिष्यति युष्माकं च पूर्णं भोजनं भविष्यतीति । कौतुकाविष्टैः सुतैः पृष्टा सा राक्षसी नृपस्य जीवितोपायमपि शङ्कां विहायाकथयत् । घृताभ्यक्तः स राजा सन्तप्तपायसे शिर उपरिस्थं कृत्वा श्रवणे वेणुनालिकां प्रवेश्य नालिकाप्रान्ते सुशीतलं कुम्भं यदि स्थापयेत्ततोऽसंशयं तस्मिन्कुम्भे शतपद्यो निःसरन्ति । अथवा किमनेनास्माकम् । अस्मत्तृप्तये स राजा तूर्णं पञ्चत्वं यात्विति । एवमुक्त्वा राक्षसी सपुत्रा निरगच्छत् । एतन्निशम्य कीर्तिसेना वैद्यवेषं विधाय प्रातर्नृपं ययौ । पूर्णेन्दुनिभाननः सुकुमारारविन्दाक्षो देशान्तरादागतो वैद्योऽभिनोर्भिष्य एक इव नृपं स्वस्थं करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा प्रविष्ट इति प्रतीहारो राजानं विज्ञापयामास । क्षिप्रं प्रवेशयेति राजा प्रतीहारमुवाच । ततो वैद्यवेषा कीर्तिसेना नृपमन्दिरं प्रविश्य कलाशेषमुडुपतिमिव क्षीणं क्षितिपतिमपश्यत् । देवीकरतलन्यस्तकपोलो नृपः शुभाकारं वैद्यं दृष्ट्वा शान्तमना बभूव । मनो हि प्रत्यासन्नायां शुभप्राप्तौ पूर्वं प्रसीदति । राक्षस्या यदुक्तं तद्विधाय सा महीपते शिरसो व्याधिं निष्कृष्य तं तस्मिन्नेव क्षणे स्वस्थं व्यदधात् । व्याधिमुक्तो नृपतिर्वैद्यवेषां तामवदत् । प्रीतोऽस्मि ते, अधरसाज्जं मम राज्यं गृहाणेति । साब्रवीत् । संप्रति त्वयि व्याधीभूतं निष्ठतु यथावदा याचिष्ये तदा देहीति । एवमुक्त्वा सा राजभवने तस्थौ । तत्र वणिग्देवसेनो महालाभैर्नगरवैश्यादीनां पत्तन पुरमन्वमायातः । कीर्तिसेनाऽपि स्मुरेन चिरगतभर्तृनिवेदनानन्देन पावदा बभूव । देवसेनस्तां परीक्ष्य सखीमुखं सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा भार्यां बहु मेने । भूपालोऽपि न तस्मै श्रद्धा देवसेनमुवाच । त्वेयं भार्या मम धर्मभगिनी ।

एषा वैदग्ध्यं विधाय मह्यं जीवितं व्यतरदिति । एवमुक्त्वा मुदितमानसो राजा वणिजे राज्यार्धं ददौ । इत्थं भर्त्रा विस्तीर्णे शोकसागरे पातिताऽपि कीर्तिसेना स्वधैर्येण बुद्धिबलेन च समुत्तीर्य कान्तेन सङ्गताऽभवत् ॥

Bṛhat-kathā-mañjarī

V

STORY OF HARIŚARMÂ WHO PASSED FOR AN ASTROLOGER BY A CHAIN OF HAPPY COINCIDENCES

कस्मिंश्चिद्ग्रामे हरिशर्मा नाम दरिद्रो मूर्खश्च विप्र आसीत् । तस्यायमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः सम्भूतो यद्वृत्तिविरहेऽपि बह्वपत्यता । एकदा सकुटुम्बो भिक्षार्थं भ्रमन्कस्मिंश्चिन्नगरे स्थूलदत्ताख्यं महाधनं गृहस्थमाजगाम । स्वपुत्रान्गवादिरक्षकान् विधाय भार्यां च कर्मकरीं सेवकं चात्मानं कृत्वा तस्य गृहे न्यवसत् । अथ गच्छति काले स्थूलदत्तस्य सुतायाः परिणयोत्सवो महानागतः । तत्र च महानासीज्जनसंमर्दः । तदा हरिशर्मा मनस्यकरोत् । आकण्ठं घृतमांसं मयाऽधुना लब्धव्यमिति । किन्तु महोत्सवे हरिशर्मा न केनापि स्मृतः । ततोऽनाहारनिर्विण्णो निशि भार्यामब्रवीत् । मम दारिद्र्यान्मौर्ख्याच्चेदृशमगौरवम् । तस्मात्कपटमाचरिष्यामि येनाहमस्य स्थूलदत्तस्य बहुमतो भवेयम् । त्वं चावसरे प्राप्तेऽहं ज्योतिःशास्त्रपारङ्गत इत्यस्मै निवेदयेति । एवं तामुक्त्वा सुप्ते जने जामातृवाहनो हयस्तेन स्थूलदत्तगृहाद्दूरे च प्रच्छन्नं स्थापितः । सेवका इतस्ततस्तं विचिन्वन्तोऽपि न लेभिरे । हरिशर्मणो भार्या हयचौरगवेषिणममङ्गलविक्लवं

नागतां त्वां नोद्घाटयिष्यामि यदि तव हस्तगतं सर्वं धनं मह्यं दास्यसीति । एवं तेनोक्ता सा चेटी तथेति प्रतिपद्याशु निर्जगाम । गतायां तस्यां हरिशर्मा व्यचिन्तयत् । अभिमुखे विधावसाध्योऽप्यर्थो लीलयैव सिध्यति । अनर्थे उपस्थिते महानेषोऽर्थः सिद्धः । स्वजिह्वां यावन्निन्दामि तावन्मम पुरतश्चौरी जिह्वा समागता । प्रच्छन्नपातकिनः शङ्कयैव प्रकाशन्ते इति । एवं विचार्य स रात्रिं निनाय । प्रातश्चोद्याने नृपं नीत्वा निखातं धनं तद्धस्ते समर्पितवान् । चौरश्च कञ्चनांशमपनीय पलायित इति शशंस । कथं शास्त्रं विना ज्ञानमीदृशं स्यादिति मत्वा तुष्टो राजा तस्मै ग्रामान्दातुं प्रचक्रमे । मन्त्री तु कर्णे राजानमुवाच । देव, नूनमयं चौराणां सहायः । तस्मात्स्वच्छन्दया युक्त्या परीक्ष्यतामसौ ज्ञानीति । ततोऽन्तःक्षिप्तमण्डूकं सपिधानं नवं घटमानाय्य राजा हरिशर्माणमब्रवीत् । ब्रह्मन्, यदस्मिन्घटे स्थितं तद्यदि भवान्वदति तर्हि सुमहतीं पूजां करिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा नाशकालमागतं मत्वा पित्रा बाल्ये क्रीडाकृतं मण्डूक इति स्वनाम स्मृत्वा परिदेवनं कुर्वन्सहसैवमब्रवीत् । मण्डूक तवावशस्य विनाशायायं घटः सञ्जात इति । तच्छ्रुत्वा महाज्ञानिनाऽनेन भेकोऽपि विदित इति जनास्तं सानन्दं प्रशशंसुः । ततो हरिशर्माणं महाज्ञानिनं मन्यमानो राजा तस्मै बहून् ग्रामान् ददौ । क्षणाच्च स हरिशर्मा सामन्तसन्निभो जज्ञे । इत्थं दैवेन केचिदर्थाः सहसैव साध्यन्ते ॥

Kathāsaritsāgara

VI
STORY OF VĪRAVARA

अस्ति कस्मिंश्चिद्भूभागे शोभावती नामार्थवती नगरी । तस्यां च शूद्रको नाम कश्चित्प्राज्यविक्रमो नृपतिर्बभूव । कदाचित्तं महीपालं प्रियशूद्रं मालवेभ्यः कश्चिद्वीरवरो नाम द्विजः समुपययौ । तस्य धर्मवती नाम भार्या, सत्त्ववरो नाम सुतः, वीरवती नाम कन्या चेति त्रयं गृहपरिच्छदः । तावन्मात्रपरिवारो वीरवरस्तस्मात्प्रत्यहं दीनारशतपञ्चकं वृत्तिं प्रार्थयामास । शूद्रकोऽपि वीक्ष्य तदाकारानुमितोदारपौरुषं यथेप्सितं तस्मै ददौ । अथ पञ्चभिरेभिः प्रत्यहं निविष्टैर्दीनारैः किं व्यसनं पुष्णाति, उताहो सद्व्ययं करोतीति जिज्ञासमानो राजा तस्य वृत्तं गुप्तचरैरन्वेषयामास । वीरवरः प्रातर्नृपदर्शनं कृत्वा मध्याह्ने राजद्वारादाज्ञया निवृत्य सुकृतिलब्धानां दीनाराणां मध्यादर्धं प्रत्यहं स्वभार्याया हस्ते भोजनार्थं प्रादात् । एकेन शतेन वस्त्राङ्गरागताम्बूलानि क्रीणाति स्म । शतेन विष्णोः शिवस्य च पूजां अकरोत् । शतद्वयं दीनेभ्यो विप्रेभ्यश्च ददौ । एवं पञ्चापि शतानि नित्यं नियुङ्क्ते । ततोऽग्निकार्यादि कृत्वा भुक्त्वा च राजद्वारमगच्छत् । एकाकी च निशि पाणौ कृपाणं दधत् सिंहद्वारे तस्थौ । एवं तस्य नित्यचर्यां चारमुखाच्छ्रुत्वा यदा कोऽत्रद्वारे इति ब्रूते । तदनुमार्गगोपालश्रितरणामास स च निरभ्युदये मन्यत । पश्चात् दिवसेषु घोरमेघे दिवानिशं वर्षति वीरवरः सिंहद्वारे दण्डायमान आसीत् । तं तथा स्थितं दृष्ट्वा राजा तस्य निष्ठां विज्ञाय पुनर्निशि वीरवरमाह्वयत् । ततो जगाद च । को नु सिंहद्वारे तिष्ठतीति । देवाहं तिष्ठामीति वीरवर अनु-

घाच । ददासस्तेऽयं वीरवरो मयि परां भक्तिमाश्रित, तदेव मया महत्पदं प्रापणीय इति शूद्रकोऽचिन्तयत् । अन्येद्युश्च तमसा सर्वासु दिक्षु मलिनीकृतासु राजा तथैवोवाच वीरवरश्चाहं स्थित इति पुनः प्रत्युवाच । तस्य धैर्यं दृष्ट्वा यावद्राजा विस्मयते तावद्दूरे विषादविकलाया रुदन्त्याः स्त्रिया रोदनं शुश्राव । केयाऽबला निरपेक्षाकिनी रोदितीति जिज्ञासमानो जातकरुणश्च राजाऽधः स्थितं वीरवरमादिदेश । भो वीरवर, शृणु, एषा कापि स्त्री दूरे रोदिति, काऽसौ किमर्थं च रोदिति तद्गत्वा त्वया निरूपणीयमिति । तथेत्युक्त्वा वीरवरो निबद्धासिः मेघान्धकारमगणयित्वा प्रस्थित एकाक्येव । तादृशां रात्रौ प्रस्थितमेकाकिनं तं दृष्ट्वा राजाऽपि करुणा कौतुकाविष्टः प्रासादपृष्ठतोऽवतीर्य गृहीतासिस्तस्य पृष्ठतोऽनुपलक्षितः प्रतस्थे । रुदितानुश्रुतिक्रियया गत्वा वीरवरो नगराद्बहिः सरः प्राप्य तत्र ददर्शैकां स्त्रियं शोचन्तीं हा शूर, हा कृपालो, हा त्यागिन्, त्वया विरहिताऽहं कथं वत्स्यामीति । साश्चर्यो वीरवरस्तां पप्रच्छ । का त्वं किं रोदिषीति । साभ्यधात् । भो वीरवर, मां वसुधां जानीहि । अधुना धार्मिकः शूद्रको मम पतिः । तृतीये च दिने स राजाऽपुण्यैः प्रजानाममरेषु गणितो भविष्यति । तादृशमन्यं नृपं कुतः पतिं प्राप्स्यामीत्यतोऽहं शोचामीति । व्यथितो वीरवरोऽब्रवीत् । अस्ति कश्चिदुपायो येनास्य जगन्मणेर्मृत्युः परिहृतो भवेदिति । सा देवी जगाद । अस्त्येक उपायो भवानेव तु तं कर्तुं समर्थ इति । ततो वीरवरोऽवदत् । द्रुतं वद यावत्तमुपायमाशु साधयाम्यन्यथा कोऽर्थो मम प्राणैरिति । देवी वसुधा बभाषे । वीरवर, त्वत्समः स्वामिभक्तः कोऽन्योऽस्ति । उपायं शृणु ।

वरस्तद्देव्यै ददौ । साधु वीरवर येन त्वया सपुत्रमेकं निमित्तं राज्ञे शूद्रकाय प्राणा दत्ताः, तस्य तव समोऽन्यः स्वामिभक्तो नास्तीति तत्क्षणमन्तरिक्षादुद्गताद्भारती । वीरवरात्मजा वीरवती हतस्य भ्रातुर्मूर्धानमुपेत्याश्लिष्य विलपन्ती हृत्स्फोटेन व्यपद्यत । ततो वीरवरं भार्याऽब्रवीत् । राज्ञस्तावच्छ्रेयः कृतं तस्मादिदानीं वदामि । यत्र निर्धनाऽपि बालिका भ्रातृशोकेन मृता तत्रापत्यद्वयमपश्यमानेन जीवितेन को मेऽर्थः । अपत्यकलेवराभ्यां सहाहमनलं प्रविशामीति । एवं निर्बन्धेन वदन्तीं तां वीरवर उवाच । ' एवं कुरुष्व मनस्विनि, अपत्यदुःखैकमये जीविते का ते प्रीतिः । किं मयैवात्मा देव्यै नोपहारीकृत इति व्यथा तव मनसि मा भूत् । प्रतीक्षस्व यावत्ते चितां रचयामि ' । इत्युक्त्वा दारुभिश्चितां रचयित्वाऽपत्यशवद्वयं तस्यां स्थापयित्वा प्रज्वलयामास । ततो धर्मवती भर्तुः पादयोः पतित्वा देवीं प्रणम्य तां विज्ञापयामास । अयमेवार्यपुत्रो जन्मान्तरे मम पतिर्भूयादिति । इत्युदीर्यैव सा साध्वी तस्मिन् ज्वालाजालजटिले चितानले चिक्षेपात्मानम् । ततो वीरवरश्चिन्तयामास । राजकार्यं मया निष्पादितम् । प्रभोरानृण्यं गतोऽहम् । सकलं कुटुम्बकं प्रभोः कृते व्ययीकृत्य ममैकस्य जीवितेन किं प्रयोजनम् । तत्किमात्मोपहारेणाम्बिकां न प्रीणयामीत्यालोच्य स देवीमस्तौषीत् ।

जय महिषासुरमारिणि दारिणि दुष्टदानवस्य शूलकरे ।
जय विबुधोत्सवकारिणि धारिणि भुवनत्रयस्य भासुरे ॥
जय कालि जय कपालिनि जय कङ्कालिनि शिवे नमस्तेऽस्तु ।
शूद्रकनृपतेरधुना प्रसीद मन्मस्तकोपहारेण ॥

इति देवीं स्तुत्वा वीरवरः स्वोत्तमाङ्गमच्छिनत् । एतद्राजोऽप्य

गम्भीरता यदयं कृत्वाप्यनन्यसाधारणमवदातं कर्म न प्रकटो भूत इति । प्रातः स भूपतिर्मन्त्रिभ्यो रात्रिगतं वृत्तान्तमकथयत् । तेन च ते साश्चर्या अभवन् । तस्मै वीरवराय कर्णाटयुतं लाटदेशराज्यं ददौ । ततो वीरवरशूद्रकौ तुल्यविभवावन्योन्योपकारिणौ चिरं राज्यसुखमन्वभवताम् ॥

Kathâsaritsâgara

VII

BHOJA AND HIS UNCLE MUNJA

धारानगर्यां सिन्धुलसंज्ञो राजा चिरं प्रजाः पर्यपालयत् । वार्द्धके तस्य भोज इति पुत्रोऽजायत । स यदा पञ्चवर्षदेशीयो बभूवस्तदा पिताऽऽत्मानं जराजर्जरितदेहं ज्ञात्वाऽनुजं मुञ्जं महाबलमालोक्य पुत्रं च बालं वीक्ष्य विचारयामास । यद्यहं राज्यधुरावहनसमर्थं सोदरमपहाय पुत्राय बालाय राज्यं प्रयच्छामि तदा महाँल्लोकापवादः । अथवा बालं मे पुत्रं मुञ्जो राज्यलोभादिदानीं मारयिष्यति तदा दत्तमपि राज्यं वृथा । पुत्रहानिर्वंशोच्छेदश्च । लोभः पापस्य कारणम् । मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं सुहृदं स्वामिनं वा लोभाविष्टचेता नरो हन्तीति । एवं विचिन्त्यामात्यानाहूय राज्यं मुञ्जाय दत्त्वा तदुत्सङ्गे भोजमात्मजं न्यवेशयत् ।

अथ गच्छता कालेन राज्ञि दिवं गते सम्प्राप्तराज्यो मुञ्जो मुख्यामात्यं बुद्धिसागरनामानं केनापि मिषेण दूरीकृत्य तत्पदेऽन्यं नियोजयामास । एकदा सकलविद्याप्रवीणो ज्योतिःशास्त्रपारदृश्वा ब्राह्मणः राजसभामागत्य स्वस्ति देवायेति गदित्वोपविष्टः । स

महाबलस्य वत्सराजस्याकारणाय स्वमङ्गरक्षकं प्राहिणोत् । वत्सराजोऽपि परिवारेण सह समुपेत्य प्रणिपत्योपविष्टः । राजा च सौधाजनमपसार्य वत्सराजं बभाषे । त्वया भोजो भुवनेश्वरीविपिने निशाया. प्रथमे यामे हन्तव्यः शिरश्चानेतव्यमिति । स चोत्थाय मुखं नत्वोवाच । देवादेशः प्रमाणम् । तथापि देवप्रसादप्रगल्भः किंचिद्वक्तुकामोऽस्मि । सापराधमपि मे वचः क्षन्तव्यम् । भोजस्य बलं सेना वा न विद्यते । तस्य बालस्य वधे कारणं नैव पश्यामीति । मान्त्रेण भोजगतं यदुक्तं तत्सर्वं राजा तस्मै न्यवेदयत् । स श्रुत्वा विहस्योवाच । ब्रह्मपुत्रेण वसिष्ठेन त्रैलोक्यनाथस्य रामस्याभिषेके मुहूर्तः कथितः । रामस्तु राज्याद्भ्रष्टो वनं विचचार । तस्माद्दरिद्रब्राह्मणवचनप्रत्ययात्कोऽयं ते निष्ठुरोऽध्यवसायो मन्मथाकारकुमारहननं प्रति । अपरं च गुणवद्गुणवद्वा किमपि कार्यं कुर्वता पण्डितेन यत्नतः परिणतिरवधार्या यतोऽतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाको भवति । भोजे हते राज्ञः सिन्धुलस्य मे परमसुहृदो महावीरास्ते त्वन्नगरं सागरा इवोद्वेलकल्लोलाः प्लावयिष्यन्ति । यद्यमूलेऽपि त्वयि पौराणां भोज एव परमा प्रीतिः, तस्माद्भोजवधो न हिताय भविष्यतीति । वत्सराजवचनमाकर्ण्य कुपितेन राज्ञोक्तम् । त्वमेव राजा, न सेवकः । यो भृत्यः स्वाम्युक्तं साधयितुं न यतते स भृत्यपातकः । अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकमिति । ततो वत्सराजः कालोचितमालोचनीयमिति मत्वा तूष्णीमासीत् ।

अथास्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति सहस्ररश्मौ सौधोत्सङ्गादवतरन्तं कुपितमिव कृतान्तं वीक्ष्य वत्सराजे सभासदो भीता विविधैः स्वभवनानि प्रापुः । ततः स्वसेवकान्स्वागारपरित्राणार्थं प्रेषयित्वा

एवं भुवनेश्वरीभवनाभिमुखं निशाय भोजोऽध्यापनकारणाय प्रहि-णोदेकं सेवकं वत्सराजः । स चाह पण्डित तात त्वामाह्वयति वत्स-राज इति । सोऽपि तदाकर्ण्य वज्राहत इव भूताविष्ट इव तेन सेव-केन करेण गृहीतः पण्डितः । तं च वत्सराजः सप्रणाममुवाच । विद्वन्, उपविश । राजकुमारं जयन्तमध्यापनशालाया आनयेति । आनीतं जयन्तं किमध्यापितं पृष्टवान् । पुनः पण्डितं प्राह । भोजमानयेति । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः कुपितः शोणितेक्षणः समागतोऽवदत् । आः पाप राज्ञो मुञ्जकुमारमेनाहिते मां राजभवना-द्बहिर्नेतुं तव का नाम शक्तिरिति । वामचरणपादुकामादाय भोजेन निहत्य ताडितो वत्सराजः । ततो वत्सराजः प्रत्युवाच । भोज वयं राजादेशकारिण इति । वदन् भोजं रथे निवेश्य तत्क्षणमेव कृत्वा जगाम महामायाभवनम् । ततो गृहीते भोजे लोकाः कोला-हलं चक्रुः । किं किमिति ब्रुवाणा मन्त्रिनिवेशान्तः आगम्य सहसा भोजं कारागारनीतं श्रुत्वा कुटिलकार्मुकशालां वाजिशालां प्रविश्य अन्तःपुरम् । अन्तःपुरे राजभवनप्राकारवेदिकासु प्रतिगृहमुपान्दि-विनादैनान्तर्दं वृत्तिम् । कैश्चिद्रुदिता कैश्चिद्विलपिता कैश्चित्कुत्सितं कैश्चिद्दुःखेन कैश्चिन्मूर्च्छिताः स्थिताः राजभवनस्य प्राङ्गणादि ... । ततः सावित्री भोजस्य जननी दासीमुखात् पुत्र-वृत्तान्तं विदित्वा ... मूर्च्छामुपगतानि ... । पुत्र, किं कृतं त्वया कृतं नानेनोऽपि । ते मम निम्ना ... रूपेण ... । तथापि ... विलोक्य ... । पुत्र, एवं ... सहसा विच्छिन्नाशिरः ... भवती पश्चात् ।

ततोऽन्धकारेण मलीमसे नभसि पापभयादिव पश्चिमपयोनिधौ मग्ने मार्तण्डमण्डले महामायाभवनं प्राप्य भोजमुवाच वत्सराजः । कुमार भृत्यानां दैवत, ज्योतिःशास्त्रपारङ्गतेन केनचिद् ब्राह्मणेन तव राज्यप्राप्तावुदीरितायां राज्ञा भवद्वधः समादिष्ट इति । भोज उवाच ।

रामे प्रव्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् ।
कारागारनिषेवणं च मरणं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे
सर्वः कालवशेन नश्यति नरः को वा परित्रायते ॥ इति ।

ततो वटवृक्षस्य पत्रपुटे जङ्घां छुरिकया छित्त्वा रक्तमारोप्य तृणेनैकस्मिन्पत्रे श्लोकं लिखित्वा वत्सं प्राह । महाभाग, एतत्पत्रं नृपाय दातव्यम् । त्वमपि राजाज्ञां विधेहीति । ततो वत्सराजस्यानुजो भोजस्य प्राणपरित्यागसमयेऽपि दीप्यमानां मुखश्रियमवलोक्योवाच । एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुपाति यः । शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छतीति । ततो जातानुशयो वैराग्यमापन्नो वत्सराजो भोजं क्षमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं च रथे निवेश्य नगराद्बहिर्घने तमसि गृहमानीय भूमिगृहान्तरे निक्षिप्य तं ररक्ष । कृत्रिमविद्याविद्भिः सुकुण्डलं स्फुरद्वक्त्रं निमीलितनेत्रं भोजकुमारमस्तकं कारयित्वा तदादाय वत्सराजः सह कनिष्ठेन भ्रात्रा राजभवनं गत्वा राजानं नत्वावदत् । देवेन यदादिष्टं तत्साधितमिति । राजा भोजवधं ज्ञात्वा तमाह स्म वधसमये तेन किमुक्तमिति । वत्सराजस्तत्पत्रमदात् । राजा पत्रन्यस्तान्यक्षराण्यवाचयत् ।

मान्धाता च महीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ।

कुर्म इति । राजापि कुड्यान्तर्हित एव श्रुतसकलवृत्तान्तः सभागृहमागतः कापालिकं दण्डवत्प्रणम्य योगीन्द्र परोपकारपरायण महापापेन मया हतं भोजं पुनरुत्थाप्य मां रक्षेति प्रार्थयामास । कापालिक उवाच । मा भैषीः । पुत्रस्ते न मरिष्यति । शिवप्रसादेन गृहमेष्यति । परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागरेण सह होमद्रव्याणि प्रेषयेत्यवोचत् । ततो राज्ञा कापालिकेन यदुक्तं तत्सर्वं कृत्वा बुद्धिसागरः प्रेषितः । ततो रात्रौ गूढरूपेण भोजोऽपि नदीपुलिने नीतः । योगिना भोजो जीवित इति च वार्ता लोकेषु प्रसृता । ततो गजेन्द्राधिरूढो वन्दिभिः स्तूयमानो भेरीमृदङ्गादिनिनादेन दिशो बधिरयन्पौरामात्यपरिवृतो भोजराजो राजभवनमगात् । राजापि समालिङ्ग्य प्रारोदीत् । भोजोऽपि रुदन्तं मुञ्जं समाश्वासयत् । ततः सन्तुष्टो राजा भोजं सिंहासने निवेश्य स्वपुत्रेभ्य एकैकं ग्रामं दत्त्वा परमप्रेमास्पदं जयन्तं भोजसन्निधौ स्थापयामास । परलोककाङ्क्षुः सह राज्ञीभिस्तपोवनं गत्वा परं तपस्तेपे । भोजश्च बुद्धिसागरं मुख्यामात्यं विधाय राज्यं बुभुजे ॥

Bhojaprabandha

VIII

INDRA IN THE DISGUISE OF AN ASCETIC ADDRESSES ARJUNA

हिमालये तपस्यतो जिष्णोराश्रमं पाकशासनो द्राघीयसाऽध्वना परिश्रान्त इव मुनिरूप आजगाम । तं दृष्ट्वा पृथासूनुर्महतीं मुदमवाप । हरिरर्जुनादातिथेयीमपचितिमासाद्य परिश्रममपनीय व्याजहार । साधुरयं तव समारम्भो यन्नवेऽपि वयसि तपश्चरसि । मार्गो

अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रमृतयो याता दिवं भूपते
नैकेनापि समं गता वसुमती मुञ्ज त्वया यास्यति ॥

इति ।

तदर्थं ज्ञात्वा राजा शय्यातो भूमौ पपात । ततश्च देवीकरकमलचालितचेलाञ्चलानिलेन संज्ञां लब्ध्वा मा मां स्पृश पुत्रघातिनमिति देवीमुक्त्वा द्वारपालानादिशद् ब्राह्मणानानयतेति । तस्याज्ञया समागतान् ब्राह्मणान्मया पुत्रो हतस्तस्य प्रायश्चित्तं ब्रुतेत्यवदत् । तेऽवदन् वह्निप्रवेशः कार्य इति । ततः समेत्य बुद्धिसागरोऽब्रवीत् । यथा त्वं राजाधमस्तथैव वत्सराजोऽमात्याधमः । सिन्धुलनृपेण तवोत्सङ्गे भोजः स्थापितः । त्वया पुनः पितृव्येणासदृशमाचरितमिति । ततो रात्रावेव वह्निप्रवेशे कृतमतौ राज्ञि सर्वे सामन्ताः पौराश्च मिलिताः । भोजं हत्वा पापाद्भीतो नृपतिर्वह्निं प्रविशतीति किंवदन्ती सर्वत्र प्रसृता । बुद्धिसागरो न केनापि भूमिपालभवनं प्रवेष्टव्यमिति द्वारपालमुक्त्वा नृपमन्तःपुरे निवेश्य सभायामेकाकी समुपविष्टः । राजमरणवार्तां श्रुत्वा वत्सराजः समागृहमागत्य बुद्धिसागरं नत्वा शनैः प्रोवाच । तात मया भोजो रक्षित इति । बुद्धिसागरश्च तस्य कर्णे किमप्यकथयत् । तच्छ्रुत्वा वत्सराजो निष्क्रान्तः ।

ततो मुहूर्तेन कोऽपि कौशेयकौपीनो मूर्तिमांश्चन्द्रचूड इव कापालिकः समागतः । तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः प्रोवाच । योगीन्द्र कुत आगम्यते । कापालिके भवति कः प्रभावविशेष इति । कापालिकोऽब्रवीत् । अस्माकं नैको निवासः सकलभूमण्डलं भ्रमामः । गुरूपदेशे तिष्ठामः । निखिलं भुवनतलं करतलामलकवत्पश्यामः । सर्पदष्टं रोगग्रस्तं शस्त्रभिन्नशिरस्कं तत्क्षणादेव विगलितसकलसन्तापं

वर्षीयानपि प्रायो विषयैर्ह्रियते । शोभनेयं तवाकृतिः श्रेयसी गुण-
सम्पदं सम्प्राप्ता । लोके हि रम्यता सुलभा गुणार्जनं पुनर्दुर्लभम् ।
यौवनं शरदम्बुधरवद्गत्वरं विषयाश्चापातरमणीयाः परिणामविरसाः ।
सततमापद्भिः परिक्लिश्यमानस्य प्राणिनोऽन्तकः शत्रुः । एवं संसारे
त्याज्ये सति जनो मुक्तावुत्तिष्ठते । यत्त्वां कल्याणी मतिरुपस्थिता
तत्त्वं चित्तवानसि । किं तु विरुद्धोऽयं तव वेष एव केवलं मां सन्दिग्ध-
बुद्धिं करोति । किमर्थं त्वया युयुत्सुनेव कवचमिदमामुक्तम् ।
तपस्विनो ह्यजिनवल्कले एव वसते । किं च मुक्तिं प्रेप्सोः कलेवरे
निस्पृहस्य भूतानभिद्रोहिणस्तव महानिषङ्गौ भीमं धनुश्च शान्तिं न
समर्थयन्ते । अत्रभवान्नूनं शत्रून्विजेतुमिच्छति । क्व क्रोधलक्ष्माऽऽ-
युधं क्व च क्षमावन्तस्तपोधनाः । अर्थकामौ हिंसादीनां दोषाणां मूल-
मतस्तौ मा स्म सृजः । तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुर्वारौ परिपन्थिनौ ।
रणोत्साहं निजहीहि साधु तपो मा नीनशः । तपोधन जन्मन उ-
च्छेदं कर्तुं शान्तो भव । चक्षुरादयो देहस्थिता रिपवो जीयन्ताम् ।
तेषु जितेषु नन्वयं कृत्स्नो लोकस्त्वया जित एव । अर्थसंसिद्धौ पर-
वान् नीचवृत्तिरपत्रपोऽविधेयेन्द्रियो नरो गौरविं पुंसां विधेयतामेति ।
धामान्स्वर्गोपमान्मत्वा कामवशं मा गाः । जह्नुकन्यया प्लाविते विवि-
क्तेऽस्मिन्नगे मुक्तिस्त्वां पुरा मत्पासीदति मा भूत्त्वमुदायुध इति ।
एवं व्याहृत्य महता यत्नेन तूष्णीं स्थिते कपिध्वजो विनयमधुरं वचो
जगाद । तात यक्षस्यामुष्य पौर्वापर्यं त्वया न ज्ञायते येन मुनिसदृशं
धर्मं मां शासितुमिच्छसि । अविज्ञातप्रबन्धस्य वाचस्पतेरपि वचो-
ऽनल्पत्वायैव प्रभवति । *अस्य ते श्रेयसोऽपि वचसो नाद्यमस्मि भा-
जनम् ।* अहं हि क्षत्रियः पाण्डोस्तनयः पृथायुतो धनञ्जयो

दायादै राज्यान्निरस्तस्य ज्येष्ठस्य भ्रातुः शासने स्थितः कृष्णद्वैपायना-
देशादीदृशं मतं बिभर्मि स्वाराज्यस्य च महत्त्वत आराधने भृशं यत्न
करोमि। दुरक्षान्दीव्यता राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यमात्मा वयं भ्रातरो
जाया द्रौपदी च भवितव्यताबलात्पणतां नीतानि। अरातयः सभाया
प्रसभं हृतोत्तरीयानागतह्रियो नो मर्मच्छिदा वचसा निरतक्षन्।
दुःशासनेनाकृष्यमाणां बाष्पावरुद्धनयनां कृष्णां सभ्या क्षणमैक्षन्त।
गुणप्रियो ज्येष्ठो भ्राता द्यूतसमयमवेक्ष्य नोऽस्यां दशां सोढवान्।
सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा खलु सत्त्ववाच्यता। सागराणां तो-
यानि मनस्विनां च मनांसि स्थिलतिक्रान्तिभीरूण्याकुलितान्यपि
स्वच्छानि। परैः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसेत यद्यमर्षः प्रति-
क्रियारूपं भुजालम्बं न लम्भयेत्। अरिभिरवधूय हरिणैस्तुल्यवृत्तिता
नीता वयमन्योन्यस्यापि जिह्मीमः किं पुनः सहस्रासिनाम्। शक्ति-
वैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसो मानहीनस्य जन्तोस्तृणस्य च
गतिः समा। पुरुषस्तावल्लक्ष्म्याऽऽश्रीयते तावदेव चास्य स्थिरं यशो
यावन्मानान्न हीयते। स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाभि पुरः स्थिते
संख्यायामुद्यताङ्गुलिर्नान्यामङ्गुलिमभ्येति। ते वंश्यान्गुरून्कुर्वन्ति
तैर्वसुन्धराऽन्वर्था येषां शुभ्राणि यशांसीन्दुमण्डलं ह्रेपयन्ति। उद-
न्वद्वीचिचञ्चलं सुखं न प्रार्थये नाप्यर्थं न चापि मघोनः पदम्।
उन्मना कृतमयशःपङ्कमेव प्रमार्ष्टुमिच्छामि। विद्विषां समुच्छेदेन
वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्याहं मोक्षमपि जयश्रियोऽन्तरायं मन्ये। द्विषतां नि-
र्जयं विनैव यस्यामर्षः प्रशाम्यति कथं तस्मिन्पुरुषोक्तिः। तपोधन
त्वमेव ब्रूहि। सदसि गौरवेरितं यस्य नाम द्विषोऽप्यभिनन्दन्ति
स पुमान्पुमान्। युधि द्विषां प्रतिचिकीर्षया युधिष्ठिरस्तूष्णीं नरो

[illegible] महोदधेश्च [illegible] । मन्द [illegible] प्रासाद-[illegible] [illegible] [illegible] प्रवो-[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]नीलवङ्कपुष्पै-[illegible]नात्र सार्धं विहरेति । [illegible] प्रलोभिताऽपीन्दु-मती तस्मादपावर्तत । अथ दौवारिक्युरगा[illegible] पुरस्य नाथमुपेत्य विदर्भराजावरजां निजगाद । चकोराक्षि, इतो विलोकय । असावनि-लम्बहारो हरिचन्दनेन कृताङ्गरागः पाण्ड्योऽयं [illegible] [illegible] सानुरद्रिराज इवाभाति । यस्या[illegible]र्थमेतरगम्यो महाद्रे-र्विन्ध्यस्य सस्तम्भयिता नि[illegible]ऽस्मि[illegible] [illegible] सौख्य-तिको भवति । हरादुपात्तब्रह्मास्त्रवता येन सन्धाय जनस्थानविमर्द-शङ्की लङ्काधिपतिः पुरेन्द्रावजयाय प्रतस्थे [illegible] [illegible] कुलीनेन विधिवद्गृहीते पाणौ रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया [illegible] दिश सपत्नी भव । ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु तमालपत्रास्तरणासु मलयस्थलीषु रन्तुं प्रसीद । इन्दीवरश्याम-तनुर्नृपोऽसौ त्वं च रोचनागौरशरीरयष्टिः । तडित्तोयदयोरिव वा योगोऽन्योन्यशोभापरिवृद्धयेऽस्त्विति । दिवाकरादर्शनबद्धकोशेऽरविन्दे नक्षत्रनाथांशुरिव तदीय उपदेशो विदर्भाधिपते स्वसुरिन्दु-मत्यास्तस्यान्तरं न लेभे । रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखेव सा [illegible] यं यं भूमिपालं व्यतीयाय स स नरेन्द्रमार्गाट्ट इव विवर्णभावं [illegible] । [illegible] रघोः सूनुरियं वृणीत सा न वेति [illegible] । सर्वावयवानवद्यं तं प्राप्य सा कुमार्यन्योपगमाद् व्या-[illegible] [illegible]मेत्य षट्पदाली वृक्षान्तरं काङ्क्षति [illegible] सुनन्दा [illegible]

जलाञ्जलेरिव ममैवाध्येति। मानशालिनः स्वयमेमनुरुन्धते नातिक्रमम्। अरातिभिः कृतध्वंसा मानिन आहवान्न पलायन्ते। अहं नगमूर्धनि विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये सहस्राक्षं वाऽऽराध्यायशःशल्यमुद्धर इति। एवमुक्तवन्तं तनूजं प्रकटीकृतदिव्यमूर्तिर्मघवा दोर्भ्यां परिरभ्य विभूत्यै शिवाराधनमादिदेश। प्रीते पिनाकपाणौ लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्यवीर्यस्त्वं परेषां लक्ष्मीमाहरिष्यसीति वाचमुदार्य मघवा तिरोबभूव॥

Kirátárjuniya XI

IX

THE SVAYAMVARA OF INDUMATĪ

ततः श्रुतनृपवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतीहाररक्षी सुनन्दा नाम प्रथमं मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं कुमारीमिन्दुमतीं नीत्वा तामवदत्। शरणोन्मुखानां शरण्योऽगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः प्रजारञ्जनलब्धवर्णोऽसौ यथार्थनामा परन्तपो नाम राजा। कामं सहस्रशोऽन्ये सन्तु नृपाः, अनेनैव तु भूमिं राजन्वतीमाहुः। नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलाऽपि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिष्मती भवति नान्येन केनचित्। अनेन वरेण्येन नृपेण गृह्यमाणं पाणिं चेदिच्छसि तर्हि प्रासादवातायनसंश्रितानां पुष्पपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु तन्नगरप्रवेशकाले इति। एवं प्रतीहार्योक्ते तं मगधेशमवेक्ष्य सा तन्वी किमप्यभाषमाणा तमृजुप्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश। वेत्रग्रहणे नियुक्ता सा सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरं नीत्वा जगाद। अयमङ्गनाथः सूत्रकारैर्विनीतनागो भूमिगतोऽप्यैन्द्रं पदं भुंक्ते। निसर्गभिन्नास्पदं श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नृप एकसंस्थमिति। ततोऽङ्गराजादपसृत्य-

महेन्द्रस्य महोदधेश्च पतिः । मन्द्रध्वनिल्याजितयामतूर्यः प्रासाद-वातायनदृश्यवीचिः सन्निकृष्टोऽर्णव एव यमात्मनः सद्मनि सुप्तं प्रबोधयति । तालीवनमर्मरेषु तोयराशेस्तीरेषु द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैर्मरुद्भिरपाकृतस्वेदलवाऽनेन सार्धं विहरेति । तथैवं प्रलोभिताऽपीन्दुमती तस्मादपावर्तत । अथ दौवारिकीपुरगाख्यस्य पुरस्य नाथमुपेत्य विदर्भराजावरजां निजगाद । चकोराक्षि, इतो विलोकय । अंसार्पित-*लम्बहारो हरिचन्दनेन कॢप्ताङ्गरागः पाण्ड्योऽयं सनिर्झरोद्गारो बा-*लातपरक्तसानुरद्रिराज इवाभाति । यस्यावभृथार्द्रमूर्तेरगस्त्यो महादेविन्ध्यस्य संस्तम्भयिता निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः प्रीत्या सौस्नातिको भवति । हराद्रूपमस्त्रमाप्तवता येन सन्धाय जनस्थानविमर्दशङ्की लङ्काधिपतिः पुरेन्द्रावजयाय प्रतस्थे । अनेन महाकुलीनेन विधिवद्गृहीते पाणौ रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव । ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु तमालपत्रास्तरणासु मलयस्थलीषु रन्तुं प्रसीद । इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं च रोचनागौरशरीरयष्टिः । तडित्तोयदयोरिव यां योगोऽन्योन्यशोभापरिवृद्धयेऽस्त्विति । दिवाकरादर्शनबद्धकोशेऽरविन्दे नक्षत्रनाथांशुरिव तदीय उपदेशो विदर्भाधिपतेः स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतस्यन्तरं न लेभे । रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखेव सा पतिंवरा कन्या यं यं भूमिपालं व्यतीयाय स स नरेन्द्रमार्गाट्ट इव विवर्णभावं प्रपेदे । तस्यामुपस्थितायां रघोः सूनुरियं वृणीत मां न वेति समाकुलोऽभूत् । सर्वावयवानवद्यं तं प्राप्य सा कुमार्यन्योपगमाद् व्यावर्तत । न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य षट्पदाली वृक्षान्तरं काङ्क्षति । तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेत्य सुनन्दा सवि-

स्तामिदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे । इक्ष्वाकुवंश्यो नृपाणां ककुदं ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् । यत उन्नतेच्छा उत्तरकोसलेन्द्राः श्लाघ्यं काकुत्स्थशब्दं दधति । तस्य कुले दिलीपो नामोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्जातो यः शतक्रत्वसूयाविनिवृत्तय एकोनशत-क्रतुत्वेऽतिष्ठत् । तस्य पुत्रो रघुर्नाम महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता पैत्र्यं पदं प्रशास्ति यश्चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां विभूतिं मृत्पात्रशेषामकरोत् । त्रिविष्टपस्य पतिं जयन्त इवासौ कुमारोऽजो नाम तमनुजातः । दम्यो योऽजो भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्येण पित्रा सदृश बिभर्ति । कुलेन कान्त्या नवेन वयसा विनयप्रधानैस्तैस्तैर्गुणैश्चात्मनस्तुल्यममुं त्वं वृणीष्व, रत्नं काञ्चनेन समागच्छत्विति । ततः सुनन्दावचना-वसाने नरेन्द्रकन्या लज्जां तनूकृत्य प्रसादामलया दृष्ट्या संवरण-स्रजेव कुमारं प्रत्यग्रहीत् । तथागतायामिन्दुमत्यां सखी सुनन्दा परिहासपूर्वमाबभाषे । आर्ये व्रजामोऽन्यत इति । इन्दुमती चैना-मसूयाकुटिलं ददर्श । सा मूर्तमनुरागमिव चूर्णगौरं गुणं धात्री-कराभ्यां रघुनन्दनस्य कण्ठे यथाप्रदेशमासञ्जयामास । तत्र स्वयंवरे समगुणयोगप्रीतयः पौरा अन्येषां नृपाणां श्रवणकटुकवाक्यं वि-वव्रुः । इयमिन्दुमती मेघमुक्तं शशिनमुपगता कौमुदी, अनुरूपं जलधिमवतीर्णा जह्नुकन्येति ॥

Raghuvaṁśa VI

X
STORY OF SUPÁRAGA

बोधिसत्त्वः किल महासत्त्वः परमनिपुणमतिर्नौकर्णधारो बभूव । एष हि धर्मो बोधिसत्त्वानां यद् यं शास्त्रातिशयं जिज्ञासन्ते तत्रा-

विशेष वा तस्मिन्नस्मिन् भवन्ति मे[illegible] जगत । अथ
स महात्मा विदितज्योतिर्गतित्वाद्दिग्विभागेष्वसंमूढमतिः परिज्ञात-
नियतागन्तुकौत्पातिकनिमित्तः कालाकालक्रमकुशलो मीनतोयवर्ण-
भौमप्रकारशकुनिपर्वतादिभिश्चिह्नैः सुपरीक्षितसमुद्रदेशः स्मृतिमान्
विजिततन्द्रानिद्रः शीतोष्णवर्षादिपरिखेदसहिष्णुरप्रमादी धृति-
मानाहरणापहरणकुशलश्चासीदिष्टं देशं प्रापयिता वणिजामासीत् ।
तस्य परमसिद्धयात्रत्वात् सुपारग इत्येव नाम बभूव । तद्युक्तं च
पत्तनं सुपारगमित्येवाख्यातमासीत् । यत्तदिदानीं सुपारगमिति ज्ञायते ।
सोऽपि महल्लकत्वाद् वृद्धत्वेऽपि नाविकैर्यात्रासिद्धिकामैर्वहना-
भ्यर्थनसत्कारपुरःसरमारोप्यते स्म । अथ कदाचिद्भरुकच्छादभि-
प्रयाताः सुवर्णभूमिवणिजो यात्रासिद्धिकामास्तत्पत्तनमुपेत्य
तं महासत्त्वं वहनारोहणार्थमभ्यर्थयामासुः । स तानुवाच । जरया
सह्यमाणदर्शनेन प्रतनुस्मृतिना [illegible]व्यवसन्नविक्रमेण म-
किं वः साहाय्यं कर्तव्यमिति । वणिज ऊचुः । विदितैव वयमस्माक-
युष्मच्छरीरावस्था । नैव वयं कर्मविनियोगेन युष्मान् [illegible]
मिच्छामः, किं तर्हि, युष्मत्पादपङ्कजसमाश्रयसंक्रान्तेन रजसा मङ्गल्यता-
मुपगतेयं नौरस्मिंस्तोयनिधौ स्वस्ति व्रजेदिति भवन्तमुपागताः
स्म इति ।

अथ स महात्मा तेषामनुकम्पया जराशिथिलशरीरोऽपि तद्वहन-
मारुरोह । तदधिरोहणाच्च प्रमुदितमनसस्ते सर्व एव वणिजो बभूवु-
र्नियतमस्माकमुत्तमा यात्रासिद्धिरिति । क्रमेण चावजगाहिरे विविध-
मीनकुलविचरितम्, अनिभृतजलकल्लोलारावम्, अनि[illegible]
प्रविचलिततरङ्गम्, [illegible]

महामविचित्रम्, अप्रमेयतोयं महासमुद्रम् । ततश्चेन्द्रनीलप्रकरामि-
नीलं सूर्यांशुतापाद्विलीनमाकाशमिव समन्ततोऽन्तर्हिततीरलेख-
मगाधमम्भोनिधिमध्यमीयुः । तेषां तत्रानुप्राप्तानां सायाह्नसमये मृदू-
भूतकिरणचक्रप्रभावे सवितरि महदौत्पातिकं परमभीषणं प्रादुरासीत् ।
तथाहि । विभिद्यमानोर्मिविकीर्णफेनखण्डानिलाहताघनभीमनादः
क्षणेन सागरो रौद्रोऽभवत् । विक्षुब्धलोलाम्बुरवोर्जितः प्रमत्तभीम-
स्तनितानुनादाः पयोदा नैकशीर्षा नीला भुजङ्गा इवादित्यपथ-
मापुः । अविरलवारिधारासारास्फुरितोर्मिचक्रो महोदधी रोषादिव
समुत्पतति स्म नौर्भीतेवाप्यधिकमकम्पत ।

अथ ते सांयात्रिकाः पवनबलमथितसलिलवेगवशगया नावा
परिभ्रम्यमाणा बहुभिरप्यहोभिर्नैव कुलमितीरं ददृशुर्न च यथेप्सि-
तानि समुद्रचिह्नानि । अपूर्वैरेव तु समुद्रचिह्नैरभिवर्धमानवैमनस्या
भयविषादव्याकुलतामुपजग्मुः । अथैतान्सुपारगो बोधिसत्त्वो व्यव-
स्थापयन्नुवाच । किमत्र चित्रं यद्वन्तः खलु महासमुद्रमध्यमव-
गाढा औत्पातिकक्षोभेण परिक्लिश्यन्ते । तदप्यलं विषादेन । कुतः ।
विषादो नापत्प्रतीकारस्योपायः । कार्यप्रतिपत्तिरस्त्या धैर्यमवष्टभ्य
कृच्छ्राण्यप्यनायासेनैव समुत्तरन्ति । तस्मादलं दैन्यपरिग्रहेण यथा-
धिकारमवहिता भवन्तु भवन्त इति । एवं तेन महात्मना समाश्वा-
सिता अपि कूलदर्शनोत्सुकमनसः समुद्रे पुरस्ताद्विमहानामुत्तरस्यक-
बधानुन्मज्जतो निमज्जतश्च कांश्चिदपश्यन् । तान्दृष्ट्वा भीतैर्वणिग्भिः
पृष्टः सुपारग उवाच । नैते मानुषा अमानुषा वा । मीनाः खल्वेते ।
न भेतव्यमेभ्यः । किं तु पत्तनादितयादपि वयं सुदूरमपकृष्टाः स्म ।
तस्मान्निवर्तितुं यतध्वमिति । प्रचण्डवेगवाहिना सलिलनिवहेनैकान्त-

१

विशेषं वा तस्मिंस्तस्मिन् भवन्ति मेधावितरा जगतः । अथ स महात्मा विदितज्योतिर्गतित्वाद्दिग्विभागेष्वसंमूढमतिः परिज्ञातनियतागन्तुकौत्पातिकनिमित्तः कालाकालक्रमकुशलो मीनतोयवर्णभौमप्रकारशकुनिपर्वतादिभिश्चिह्नैः सूपलक्षितसमुद्रदेशः स्मृतिमान् विजिततन्द्रानिद्रः शीतोष्णवर्षादिपरिखेदसहिष्णुरप्रमादी धृतिमानाहरणापहरणकुशलत्वादीप्सितं देशं प्रापयिता वणिजामासीत् । तस्य परमसिद्धयात्रत्वात्सुपारग इत्येव नाम बभूव । तदध्युषितं च पत्तनं सुपारगमित्येवाख्यातमासीत् । यदेतर्हि सूपारगमिति ज्ञायते । सोऽपि मङ्गलसंमतत्वाद्वृद्धत्वेऽपि सांयात्रिकैर्यात्रासिद्धिकामैर्वदनमभ्यर्थनसत्कारपुरःसरमारोप्यते स्म । अथ कदाचिद्भरुकच्छादभिप्रयाताः सुवर्णभूमिवणिजो यात्रासिद्धिकामाः सुपारगं पत्तनमुपेत्य तं महासत्त्वं वहनारोहणार्थमभ्यर्थयामासुः । स तानुवाच । जरया संह्रियमाणदर्शनेन प्रतनुस्मृतिना स्वदेहकृत्येऽप्यवसन्नविक्रमेण मया किं बहु साहाय्यं कर्तव्यमिति । वणिज ऊचुः । विदितैयमस्माकं युष्मच्छरीरावस्था । नैव वयं कर्मविनियोगेन युष्मानायासयितुमिच्छामः, किं तर्हि, युष्मत्पादपङ्कजसमाश्रयसत्कृतेन रजसा मङ्गल्यतामुपगतेयं नौरसुभिस्तोयनिधौ स्वस्ति व्रजेदिति भवन्तमुपागताः स्म इति ।

अथ स महात्मा तेषामनुकम्पया जराशिथिलशरीरोऽपि तद्वहनमारुरोह । तदभिरोहणाच्च प्रमुदितमनसस्ते सर्व एव वणिजो बभूवुर्नियतमस्माकमुत्तमा यात्रासिद्धिरिति । क्रमेण चावजगाहिरे विविधमीनकुलविचरितम्, अनिभृतजलकलकलारावम्, अनिलबलविलासप्रविचलिततरङ्गम्, बहुविधरत्नैर्भूमिविशेषैरर्पितरङ्गम्, फेनावलीकुसु-

महामणिविचित्रम्, अप्रमेयतोयं महासमुद्रम् । ततश्चेन्द्रनीलप्रकराभिनीलं सूर्यांशुतापाद्विलीनमाकाशमिव समन्ततोऽन्तर्हिततीरलेखमगाधमम्भोनिधिमध्यमीयुः । तेषां तत्रानुप्राप्तानां सायाह्नसमये मृदूभूतकिरणचक्रप्रभावे सवितरि महदौत्पातिकं परमभीषणं प्रादुरासीत् । तथाहि । विभिद्यमानोर्मिविकीर्णफेनश्चण्डानिलास्फालनभीमनादः क्षणेन सागरो रौद्रोऽभवत् । विद्युल्लतोद्भासुरलोलजिह्वा. प्रसक्तभीमस्तनितानुनादाः पयोदा नैकशीर्षा नीला भुजङ्गा इवादित्यपथमावव्रुः । अविरलवारिधारासाराच्छुरितोर्मिचक्रे महोदधौ रोषादिव समुत्पतति सा नौर्भीतेवाप्यधिकमकम्पत ।

अथ ते सांयात्रिका पवनबलमथितसलिलवेगवशगया नावा परिभ्रम्यमाणा बहुभिरप्यहोभिर्नैव कूलभित्तीरं ददृशुर्न च यथेप्सितानि समुद्रचिह्नानि । अपूर्वैरेव तु समुद्रचिह्नैरभिवर्धमानवैमनस्या भयविषादव्याकुलतामुपजग्मुः । अथैतान्सुपारगो बोधिसत्त्वो व्यवस्थापयन्नुवाच । किमत्र चित्रं यद्भवन्तः खलु महासमुद्रमभ्यवगाढा औत्पातिकक्षोभेण परिक्लिश्यन्ते । तथाप्यलं विषादेन । कुतः ।
विषादो नापत्प्रतीकारस्योपायः । कार्यप्रतिपत्तिदक्षा धैर्यमवलम्ब्य कृच्छ्राण्यप्यनायासेनैव समुत्तरन्ति । तस्मादलं दैन्यपरिग्रहेण यथाधिकारमवहिता भवन्तु भवन्त इति । एवं तेन महात्मना समाश्वासिता अपि कूलदर्शनोत्सुकमतयः समुद्रे पुरुषविग्रहानामुक्तरूप्यककवचानुन्मज्जतो निमज्जतश्च कांश्चिदपश्यन् । तान्दृष्ट्वा भीतैर्वणिग्भिः पृष्टः सुपारग उवाच । नैते मानुषा अमानुषा वा । मीनाः खल्वेते । न भेतव्यमेभ्यः । किं तु पत्तनरहितयाऽपि वयं सुदूरमपहृताः स्मः । तस्मान्निवर्तितुं यतध्वमिति । चण्डवेगवाहिना सलिलनिवहेनैकान्त-

दीर्घमुष्णं चाभिनिःश्वस्य शनैरुवाच । अतिदूरमागता वयम्, अतो निवर्तितुं दुःखम् । नलमाल्येव सागरो लोकस्य पर्यन्त इवेति । तच्छ्रुत्वा ते सार्थवाहा विषादोपरुध्यमानमनसो विस्रस्यमानगात्रोत्साहा निःश्वसितमात्रपरायणास्तत्रैव निषेदुः । व्यतीत्य च तमपि समुद्रं सायाह्नसमये विलम्बमानरश्मिमण्डले तोयनिधिमिव प्रवेष्टुकामे दिवसकरे समुद्वर्तमानस्येव सलिलनिधेरशनीनामिव च सम्पततां वेणुवनानामिव चाग्निपरिगतानां विस्फुटतां तुमुलमतिभीषणं श्रुतिहृदयविदारिणं समुद्रध्वनिमशृण्वन् । श्रुत्वा च संत्रासवशगाः सहसैवोत्थाय समन्ततो विलोकयन्तो ददृशुः श्वभ्र इव महति समुद्रौघं निपतन्तं दृष्ट्वा च सुपारगमुपेत्य परमभयविषादविह्वला ऊचुः । अर्णवस्य समग्र जलं भीमे श्वभ्र इव निपतति तत्कोऽयमुदधिरत्र परं च किं कर्तव्यमिति । अथ स महात्मा ससंभ्रमं कष्टं कष्टमित्युक्त्वा समुद्रमालोकयन्नुवाच । तदेतद्वडवामुखं यत्प्राप्य न निवर्तन्ते जना इति । तदुपश्रुत्य ते वणिजो वडवामुखमुपेता वयमिति त्यक्तजीविताशा मरणभयविक्लवीभूतमनसः सस्वरं रुरुदुः । केचिद्देवेन्द्रं भक्तिप्रवणेन चेतसा प्रणेमुः केचिदादित्यानपरे रुद्रानन्ये च वसून् । केचित्सुपारगमुपेत्योचुः । आर्ताननाथाञ्शरणागतानस्मांस्त्रातुमावर्जय चेतः । अयं तोयनिधिर्वडवामुखेनास्मान्ग्रासीकर्तुमिच्छति । सलिलौघमध्ये विपद्यमानानस्मान्नोपेक्षितुमर्हति भवान् । महासमुद्रस्तवाज्ञां नात्येति तस्मादयमस्याप्रशमो धार्यतामिति ।

अथ स महात्मा महत्या करुणया पीड्यमानहृदयस्तान्वणिजो व्यवस्थापयन्नुवाच । अद्यापि नः कश्चित्प्रतीकारविधिः प्रतिभाति । तत्तावत्प्रयोक्ष्ये । यतो मुहूर्तं धीरास्तावद्भवन्तु भवन्त इति । अथ

रजतेन्द्रनीलवैदूर्यहेमप्रतिपूर्णनौकाः स्वदेशतीरान्तमुपागतास्तं सुपारगं महत्या प्रीत्याऽऽनर्चुः ॥

Jâtakamâlâ

XI

STORY OF JÎMÛTAVÂHANA

Part I

आसीदखिलविद्याधरचक्रवर्ती जीमूतकेतुर्नाम । स वार्द्धके पलितमौलिमात्मानं दृष्ट्वा पुत्रे जीमूतवाहने राज्यभारमारोप्यारण्यनिवासमङ्गीचकार । जीमूतवाहनस्त्वनिच्छन्नपि पितुरनुरोधाद्राज्यधुरामुवाह । तस्य चात्यन्तसाहसिको मतङ्गो नाम प्रतिपक्ष आसीत् । जीमूतवाहन एकदा पित्राऽऽज्ञापितः । यथा वत्स जीमूतवाहन बहुदिवसपरिभोगदूरीकृतसमित्कुशकुसुमफलमूलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा किञ्चिदस्मन्निवासयोग्यमाश्रमपदं निरूपयेति । एवमादिष्टो जीमूतवाहनः प्रियवयस्येन विदूषकेण सह मलयपर्वतं प्राप्तः । वयस्य प्रसीदेदानीमपि तावद्गुरुचरणशुश्रूषणनिर्बन्धान्निवृत्त्येष्टपरिभोगरमणीयं राज्यसुखमनुभवेति विदूषकेण प्रेर्यमाणो जीमूतवाहनस्तं बभाषे । वयस्य न सम्यगभिहितं भवता । यथा पितुः पुरस्तिष्ठन्नरो भाति तथा किं सिंहासने भाति । पितुश्चरणौ संवाहयतो यत्सुखं तत्किं राज्ये भवति । राज्यं खल्वायासकरं किं तत्रास्ति कश्चिद्गुण इति । विदूषक उवाच । वयस्य न खलु राज्यसुखमेवोद्दिश्यैवं भणामि । अन्यदपि ते करणीयमस्तीति । जीमूतवाहनः प्रत्युवाच । मया प्रकृतयो

प्रसादं दर्शयतीति। एवमुक्त्वा यदा चेटी वीणामाक्षिपत्तदा मलयवती सखीमुवाच। मा भगवतीं गौरीमधिक्षिप। ननु कृत एवाद्य मयि भगवत्या प्रसादः। अद्य स्वप्ने वीणां वादयन्ती देव्या भणिता। वत्से मलयवति परितुष्टाऽस्मि तवैतया बालजनदुर्लभया मयि भक्त्या। तद्विद्याधरचक्रवर्ती तव पाणिग्रहणमचिरेणैव करिष्यतीति। मलयवतीं कन्यकां विज्ञाय तस्या दर्शनं निर्दोषममन्यत जीमूतवाहनः। किं तु बालभावसुलभसाध्वसात्सा कदाचित्सहसैव गच्छेदिति कृत्वा तमालजालान्तरेणैव तस्याश्चेट्या सहालापं श्रुतवान्। मलयवत्या स्वप्ने कथितेऽवसर एवायमात्मानं प्रकाशयितुमिति मत्वा विदूषकोऽनिच्छन्तमपि जीमूतवाहनं बलादाकृष्य मलयवत्या अन्तिकं प्रापयत्। तस्यानन्यसदृशीमाकृतिं दृष्ट्वा भगवत्या गौर्या निर्दिष्टं विद्याधरचक्रवर्तिनं तं चेटी मेने। मलयवती चातिसाध्वसात्स्थातुमप्यशक्नुवती तं सलज्जं किंचित्पराङ्मुखी ददर्श। यदा तयोरेकतमाऽपि न किंचिदभाषत तदा विदूषकेणोक्तम्। भवति किं युष्माकं तपोवन ईदृश आचारो येनातिथिरागतो वाङ्मात्रेणापि न सम्भाव्यत इति। ततश्चेटी प्रियसखीं साध्वसात् प्रतिवचनमूढां ज्ञात्वाऽऽसनदानादिना विदूषकं जीमूतवाहनं चापूजयत्। अत्रान्तरे कश्चित्तापसो मलयवतीमेवान्वेष्टुकामस्तत्र प्राप्तः। तेन सह गतायां मलयवत्यां जीमूतवाहनोऽपि सह विदूषकेण कन्दमूलफलैराहारं निर्वर्तयितुं निष्क्रान्तः।

यस्मिन्दिने मलयवती जीमूतवाहनं ददर्श तस्मादारभ्य तस्मिन् दृढबद्धभावा सन्तापमन्वभवत्। चन्दनलतागृहे चन्द्रशिलातलमध्यासीना चन्दनपल्लवरसेन वक्षसि सिच्यमाना कदलीदलेन च वीज्य-

किं तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तयितुम् । ततो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सह इति । एतच्छ्रुत्वा मलयवती मूर्च्छामवाप । विदूषकेण मित्रावसुरभिहितः । भोः पराधीनः खल्वेषः । अस्य गुरुजनमभ्यर्थयस्वेति । मित्रावसुरपि विदूषकस्य वचो मानयित्वा तत्रैव गौर्याश्रमे निवसन्तं जीमूतवाहनस्य पितरं द्रष्टुं गतः । मलयवती जीमूतवाहनवचनादात्मानं दुर्भाग्यं मन्यमाना हतजीवितेन प्रयोजनमपश्यन्त्यशोकपादपेऽतिमुक्तकलतयाऽऽत्मानमुद्बध्य व्यापादयितुमैच्छत् । सखि प्रेक्षस्व मित्रावसुर्दूरे गतो वा न वा । पश्चादहमपि गमिष्यामीति सव्याजं सखीमुक्तवती । सखी तस्या नैराश्यात्किमप्यनिष्टमाशङ्कमाना कतिचित्पदानि गत्वाऽऽत्मानं प्रच्छाद्य तच्चेष्टितं निरूपयितुं तत्रैव स्थिता । भगवति गौरि यद्यपि त्वयाऽस्मिञ्जन्मनि न कृतो मय्यनुग्रहस्तथापि जन्मान्तरे यथा नेदृशी दुःखभागिनी भविष्यामि तथा कुर्विति व्याहृत्य यावन्मलयवती कण्ठे पाशमार्पयत्, तावत्तस्याश्चेटी परित्रायतामार्यः, एषा भर्तृदारिकोद्बध्यात्मानं व्यापादयतीति तारं चक्रन्द । तस्याः क्रन्दितमाकर्ण्य जीमूतवाहनः सहसैवोपसृत्य मलयवती पाणौ गृहीत्वा न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्षीरित्युक्त्वा लतापाशमाक्षिपत् । मरणव्यवसायस्य कारणं पृष्टा चेटी साकूतं विदूषकं पश्यति । तव प्रियवयस्येन कापि हृदयवल्लभा शिलातले आलिखिता । तस्याः पक्षपातिनैतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रतिगृहीतेति जातनिर्वेदयाऽनयैवं व्यवसितमिति । विदूषक उवाच । नात्रापराध्यति मे प्रियवयस्यः । एषैव खलु तेनालिखिता । यदि मां न प्रत्येषि तर्हि स्वयमेव गत्वा शिलातलं प्रेक्षस्वेति । ततः सर्वे चन्दनलतागृहं प्रविश्यापनीतकदलीपत्रं शिलातलं

घेतसमनिवार्यसंरम्भं दृष्ट्वा जीमूतवाहनस्तमनुनेतुमुवाच । अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । तत्रैव तावत्त्वां बोधयिष्यामीति ॥

Nāgānanda

XII

STORY OF JÍMÚTAVÁHANA
Part II

एकदा जीमूतवाहनो मित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुं गतस्तमुवाच । शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः, शीत निर्झरवारि पानं कन्दा अशनं मृगाः सहाया इत्येवमप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे वनेऽयमेवैको दोषो यद्दुष्प्रापार्थिजने तस्मिन् परार्थघटनावन्ध्यैः स्थीयत इति । ततो यावज्जलप्रसरणमार्गादपक्रम्य गिरिसानुसमीपमार्गेण पर्यटन्नपश्यज्जीमूतवाहनो नागानामस्थिसङ्घातान् शिखराकारानपश्यत् । तानन्तरेण पृष्टो मित्रावसुरुवाच । इह किल वैनतेयः स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरतलपूरं रसातलादुद्धृत्य प्रतिदिनमेकैकं नागमाहारीकरोति । ततः सकलनागलोकविनाशशङ्किना नागराजेन वासुकिना गरुत्मानभिहितः । गरुत्मन्, त्वदभिपातसन्त्रासात्सहस्रशः स्रवन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति । एवं च सन्ततिविच्छेदोऽस्माकं भवतश्च स्वार्थहानिः । तस्मादेकैकं नागमनुदिनं प्रेषयामीति । एतच्च पक्षिराजेन प्रतिपन्नम् । यानहीन् विहगराजो भक्षयति तेषामस्थ्नां सञ्चयोऽयं गिरिशिखराभो दृश्यत इति । मित्रावसोर्वचः श्रुत्वा जातानुकम्पो जीमूतवाहनो यावदपि शक्नुयामहं स्वशरीरसमर्पणेनैकस्यापि नागस्य प्राण-

रक्षितुमहं स्वदेहं गरुडाय ददामीति । वृद्धा फणी विचार्योवाच । शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम् । जात, त्वं शङ्खचूडसदृश एव पुत्रक । अथवा शङ्खचूडादधिकः । य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मे पुत्रकं स्वशरीरदानेन रक्षितुमिच्छसीति । शङ्खचूडो जीमूतवाहनेन पुनः पुनरभ्यर्थ्यमानोऽपि तदध्यवसायं नानुमेने । ततः शङ्खचूडो मातरं प्रणम्य भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकर्तुं जगाम । वृद्धाऽपि तमनुससार । तस्मिन्नेव क्षणे मित्रावसुजनन्या जामातुर्हस्ते प्रेषितं रक्तांशुकयुगलं कञ्चुकिनोपनीतम् । तद्दृष्ट्वा जीमूतवाहन आत्मगतं सहर्षमाह । दिष्ट्या सिद्धमभिलषितमनेनानर्विणोपनतेन रक्तांशुकयुगलेनेति । गते कञ्चुकिनि जीमूतवाहनो रक्तं वासोयुगं परिधाय यावदसौ शङ्खचूडो नागच्छति तावत्त्वरिततरमिमां वध्यशिलामारोहामीत्युक्त्वाऽऽसनमध्यास्य महत्या प्रीत्या शिलामारोह । तस्मिन्नेव क्षणे पक्षानिलोद्धूतचालितमलयाचलशिखरश्च पक्षिराजस्तत्र प्राप्तः । रक्ताम्बरप्रावृतं जीमूतवाहनं नागं मत्वा तं गृहीत्वाऽऽहारीकर्तुं मलयशिखरं प्रस्थितः । तस्मिन्नेव क्षणेऽम्बरतलात्पुष्पवृष्टि पपात दुन्दुभयश्च नेदुः ।

चिरयति जीमूतवाहने तस्य वृत्तान्तं ज्ञातुं मित्रावसुना जामातुः पित्रे जीमूतकेतवे प्रतीहारः प्रहितः । जीमूतकेतुरप्याश्रमे सहधर्मचारिण्या वध्वा मलयवत्या च पर्युपास्यमानोऽतिष्ठत् । उवाच च । मया यौवनसुखान्यनुभूतानि सर्वासु दिक्षु यशोऽर्जितं तपोऽपि संचितं श्लाघ्यः सुतः प्राप्तः, इयं च सदृशान्वयसम्भवा वधूर्लब्धा । अधुना कृतार्थतया मृत्युरेव चिन्त्य इति । तदानीं जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मि महाराजेन मित्रावसुना

श्वासिता संज्ञामलभत । ततः श्वशुरपादयोर्निपत्य कृताञ्जलिर्मलय-
वती सकरुणमुवाच । तात देहि मे आर्यपुत्रस्याभरणचिह्नं चूडा-
रत्नं येनैतद् हृदये कृत्वा ज्वलनप्रवेशेनापनयामि हृदयस्य सन्ताप-
मिति । ततो जीमूतकेतुरुवाच । पतिव्रते किमेवमाकुलासि । ननु
सर्वेषामेवास्माकमयं निश्चयः । किं त्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना संस्कारो
विहितः । अतोऽग्निहोत्रशरणादग्निमादायात्मानमुद्दीपयाम इति ।
तथा कृतनिश्चयांस्तान्दृष्ट्वा शङ्खचूडोऽतीव व्यथित उवाच । तात
न खल्वविधिरेव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् । विचित्राणि विधे-
र्विलसितानि । कदाचिन्नायं नाग इति ज्ञात्वा परित्यजेन्नागशत्रुः ।
तद्रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामि इति । जीमूतकेतुः शङ्खचूडस्य वचो-
ऽभिनन्दितवानुवाच च । साधीनामेवास्माकमनुसर्तुं युक्तम् । तदनु
सरतु भवान् । वयमप्यग्निशरणादग्निमादाय त्वरितमेवानुगच्छाम
इति । ततो जीमूतकेतुः पत्नीवधूसमेतो निर्जगाम शङ्खचूडश्च गरुड-
मनुससार ।

गरुडोऽपि जीमूतवाहनमादाय मलयाद्रिशिखरे स्थितस्तं वक्षः-
स्थलादिषु प्रचक्रमे । रुधिरे पीयमाने मांसे चोत्कृत्यमानेऽपि जीमूत-
वाहनं प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा खगेश्वरस्तस्य धैर्यदर्शनोपजातकुतूहलो
भक्षणादुपरतो बभूव । ततो जीमूतवाहनस्तमुवाच । गरुत्मन्,
शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्, अद्यापि मम देहे मांसमस्ति, तथापि
तृप्तिं न लक्षये तत्किमिति भक्षणात्त्वं विरतोऽसीति । तस्य धैर्येण
परं विस्मयं प्राप्तो नागान्तकः कस्त्वं महासत्त्व इति श्रोतुमिच्छा-
मीति बभाषे । यावज्जीमूतवाहनो गरुडमुवाचैव क्षुधाकुलो भवान्
अनागमीयस्तत्पुरस्य मम मांसशोणितेन प्रथमं तृप्तिमिति तावच्छङ्ख-

शरीरे खलु का नाम शोभेति । गरुडेन पापमुक्तिमार्गं पृष्टो जीमूतवाहन एनमुपदिदेश । प्राणाभिघाताद्विरम प्राकृतं प्राणिघातमुद्दिश्यानुताप गच्छ यत्नेन पुण्यं सञ्चिनु सर्वाणि च सत्त्वानि भीतिविरहितानि कुर्विति । गरुडः सर्वप्राणिवधादद्यप्रभृति विरतोऽहमिति प्रतिज्ञातवान् । तस्मिन्नेव क्षणे मर्मच्छेदिनीभिर्वेदनाभिर्बाध्यमानो जीमूतवाहनो मरणावस्थां प्राप्तः । जीमूतवाहनस्तातं मातरं च कथं कथमपि प्रणम्य प्राणांस्तत्याज । तदा हा जीमूतवाहन परित्यज्यास्मान्क्व यासीति सर्वे तारमरुदन् । वृद्धा सकरुणमुवाच । भगवन्तो लोकपालाः कथममृतेन सिक्त्वा मम पुत्रकं न जीवयथेति । अमृतसङ्कीर्तनात्समुपजातस्मृतिर्गरुड आत्मगतमुवाच । त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनं पूर्वभक्षितानेतानपि प्रत्युज्जीवयाम्यस्थिशेषानुरगपतीन् । यदि प्रार्थितोऽपि न ददात्यसौ तदा देवानाजौ निर्जित्य क्षणममृतमयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामीति । ततो गरुडो गतः । जीमूतकेतु शङ्खचूडं चितां सज्जीकुर्वित्याज्ञापयत् । चितासमारोहणाय सर्वेऽपि सज्जीबभूवुः । मलयवती बद्धाञ्जलिरूर्ध्वं विलोक्योवाच । भगवति गौरि त्वयाज्ञप्तं विद्याधरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्यतीति तत्कथं मम मन्दभाग्यायाः कृते त्वमलीकवचना संवृत्तेति । ततो जीमूतकेतो न खलु साहसमनुष्ठातव्यमित्युक्त्वा गौरी सहसा प्रादुर्भूय जीमूतवाहनं कमण्डलूदकेनाभिषिषेच । प्रत्युज्जीवितो जीमूतवाहनोऽञ्जलिं बद्ध्वा गौरीमस्तौत् ।

अभिलषिताधिकवरदे प्रणतिपरजनार्तिहारिणि शरण्ये ।
चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते गौरि ॥ इति ।

तदैवानभ्राद्गगनाददृष्टेनामृतवृष्टिः पातिता तया सम्प्राप्ताखण्डदेहा

विषधरा वक्त्रे प्रस्थानमार्गैस्तोयनिधिं प्राविशन् । गौरी बभाषे । वत्स जीमूतवाहन न केवलं त्वं जीवितदानमात्रस्यैव योग्यः । अयं पुनरपरस्ते प्रसादः । त्वां स्वयमभिषिच्य विद्याधरचक्रवर्तिनं करोमीति । एवमुक्त्वा जीमूतवाहनाय काञ्चनचक्रं चतुर्दशनो द्विपः श्यामो हरिर्मलयवती चेत्येतानि रत्नानि ददावुवाच च । उच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमीति । जीमूतवाहनः प्राञ्जलिर्बभाषे । पतगपतिभयादयं शङ्खचूडस्त्रातो वैनतेयो विनीतता प्रापितस्तेन ये विषधराः पूर्वं भक्षितास्ते सर्वे जीविता मद्गुरुभिश्चाभवो न मुक्ता मया च चक्रवर्तित्वमाप्तं त्वं च साक्षाद्दृष्टा । अतः परं किमपरं प्रियं प्रार्थये । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकृते मुञ्चन्तु काले घनाः
कुर्वन्तु प्रतिरूढसन्ततहरित्सस्योत्तरीयां क्षितिम् ।
चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-
र्मोदन्तां सततं च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ इति ॥

Nâgânanda

XIII

THE TALE OF KADAMBARI

Part I

आसीद्वेत्रवतीतटे विदिशा नाम काचित्पुरी मण्डनं भूमण्डलस्य पुरन्दरपुरस्पर्धिविभवा । तस्यां निजभुजवीर्यविनिर्जितसकलारातिमण्डल आखण्डल इव श्रीमान्राजा शूद्रकोऽभवत् । तस्यानन्यसाधारणा सुगुणाना पारदृश्वनो गुणेऽपि विद्यागाराख्यं मनो बभूव ।

विहङ्गमवर्गोऽभ्यन्तरं प्रवेश्यतामिति प्रतीहारीमादिश्य सेवार्थमागतं राजन्यचक्रं विसृज्य राजा सभामौज्झत् । ततः कृतव्यायामः स्नात्वा देवपूजां विधाय भुक्त्वा च शय्यागृहं ययौ । पर्यङ्के मुहूर्तमात्रं स्थित्वा शुकमन्तःपुरविश्रान्तं कञ्चुकिनाऽऽनाययामास । कथि-त्रऽऽजन्मादितोऽभिमताहार इत्युक्त्वा कौतुकाक्षिप्तहृदयः पप्रच्छ । वैशम्पायन, को नु त्वं क जातः कुत इदं ते शास्त्रपाटवं केन वा भवतो विप्रजनोचितं नाम कृतं कथं ते चण्डालजनसम्पर्कोऽभूत्कथं वेदागम इत्यात्मनो वृत्तं कार्त्स्न्येन वक्तुमर्हसीति । एवं क्षितिपेन सबहुमानं पृष्टः शुक आत्मवृत्तान्तं वक्तुं प्रचक्रमे ।

देव, भवतः श्रुतिपथमागतैव विन्ध्याटवी यदेकदेशे भगवद्ग-स्त्येभद्रलिताश्रमे दण्डकारण्ये समीनौ रामलक्ष्मणानुगितौ । यत्र भागीरथ-सुते पावनमाश्रमपदं यत्रैव यस्योपकण्ठे पुण्यसलिलं पम्पाख्यं सरोऽस्ति । तस्य पश्चिमे तीरे जीर्णः शाल्मलिपादप आरोहपरिणाहाभ्यां व्योमव्योमदिगन्तरो वर्तते । तस्मिन् कृतकुलायानि विहङ्गमसहस्राणि निवसन्ति । दिवा यत्र कुत्रापि प्राणयात्रां निर्वर्त्य रात्रौ स्वनीडेषु सुखं शेरते । तस्मिन्नेव वृक्षे जायया सह वर्तमानस्य परिणतवयसः पितुरहमेवैकः सूनुरभवम् । तीव्रां प्रसववेदनां सोढुमसमर्था मदीया जननी परलोकं गता । मत्तातो जायावियोगदुःखोऽपि पुत्रस्य कृते शोकमुत्सृज्य मत्प्राणधारणे सयत्नो बभूव । प्रेम्णाऽऽत्मन, प्राणभूतमेवैऽपि बहिर्गन्तुं न मतिं चक्रे । मां यद्यपि निरन्तरं दिवानिशं नीडे एवास्त । अतिक्रामति काले किञ्चिदुद्भिन्नपक्षी मयि मध्याह्ने मृगयाविनुलुब्धजन, कलकलमिश्रितवेऽरण्यमादिव समुत्थितः । तत्कालसम्भ्रान्तः शिरोधरां किञ्चिदुन्नमय्य कुतूहलवशादहमु-

कुतूहलाविष्टचेतसस्तमब्रुवन् । भगवन्, अखिलं जगत्करतलगतबदर-सदृशमालोकयतां किं न परोक्षम् । कोऽयं बभूव जन्मान्तरे किमस्य वा दृश्यते तत्सर्वं कथयित्वाऽस्मास्वनुग्रहः कार्य इति । एवमृषिभि-रभ्यर्थितः स भगवानुवाच । महतीयं कथा । भवद्भिः स्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ताम् । पश्चात् कथयिष्यामीति ।

मुनयः स्वाः क्रियाः समाप्य शुश्रूषवो यथास्थानमुपाविशन् । अहमप्याश्रमवृत्तान्तश्रवणोत्सुकश्चापलं विहाय स्थिरमना आसम् । अथ भगवान् जाबालिः सविस्तरं सुखासीनो वक्तुं प्रचक्रमे । तपोधनाः, इमां कथां दत्तावधानाः शृणुत । अवन्तिषु गुणसम्पदां निधिर्विभूति-निर्जितलङ्कालकामरावती नगर्युज्जयिनी नाम । यस्यां कैलासनिवास-प्रीतिमुज्झता भगवता महाकालेन स्थितिः क्रियते । तस्यां भरतभगी-रथोपमस्तारापीड इति पृथिवीपतिर्बभूव । तस्यामात्यः प्रज्ञाविभव-विहसितदेवगुरुः शुकनासो नाम ब्राह्मण आसीत् । स राजा गाण्डीव-निर्भिन्नसकलारातिकुलः एकविक्रमाक्रान्तभुवनतलो जहासेव वासुदेवं विक्रमत्रयाक्रान्तभुवनम् । तस्मिन्प्रज्ञाशालिनि मन्त्रिणि राज्यभारं चिक्षेप । यथा यथा लोकोऽस्मिन् पितरीवान्वरज्यत तथा तथा स राजाऽऽत्मानं कृतकृत्यममन्यत । **कृतकृत्यस्यैव राज्ञो विषयोपभोगः शोभते, असमाप्तजिगीषस्य तु स उपहासाय कल्पते ।** सम-ग्राणि सुखान्युपभुञ्जानोऽपि सुतमुखालोकनसुखमेवैकं सुखं नान्व-भवत् । यथा यथा कालेनास्य नवं वयो व्यतीयाय तथा तथा निर-पत्यतया शोकोऽवर्धत । अन्तःपुरकदम्बके तस्य मुख्या राज्ञी विलास-वती नामासीत् । सा भर्तुरनुज्ञया गौरीमर्चयितुं देवतायतनमग-च्छत् । तत्र च पुराणे वाच्यमानेऽपुत्रस्य शुभो लोकाः शुभा इति

शुश्राव । सम्पूर्णा कामपि वेदनां गता । स्वभवने निभृता शय्येव मुक्तमाल्या भूमावुपविश्य रुरोद । सखीभिः प्रार्थ्यमानापि नाकरो-दाहारं नापि विरराम रोदनात् । परिजनात्तस्या अवस्थां निशम्य राजा तां सान्त्वयन्नाह स्म । प्रिये किमिदमारब्धं त्वया किमकारणं रुद्यत इति । यदा सा किञ्चिन्नोवाच तदा नृपतिः सखीभिः परिगृही-तार्थे वृत्तं । राजापि तत्र शोकपरायणो बभूव । महिषीं सान्त्वयन् राजा सगद्गदं जगाद । देवि, इयमेव चिन्ता मामपि सुचिरं दुनोति । यदपि राज्यं न मे सौख्यमावहति । विफलं मम जीवि-तम् । न खलु वयमनुग्राह्या देवतानाम् । कुतोऽस्माकमियती भाग्य-सम्पत् यद्वयमपि पुत्रास्यं द्रक्ष्याम इति । एवं बाष्पाकुललोचने राज्ञि विलपति शुकनासो वार्तां श्रुत्वा सत्वरमाययौ । तस्यापि गृहिणी रोदितीति म्लानवदनतया । किं तु स्वामिदुःखापनयनाय धीरमभ्यधात् । स धीरप्रकृतिर्देव, धैर्यं विश्रब्धचित्तता । भवादृशां हृदये शोको नैव पदं लभते । आधीयतां धैर्यं धर्मे च धीः । धर्ममूलं हि सर्वम् । विप्रेभ्यो वसु दीयतां देवताः पूज्यन्ताम् । वापीकूपतडागादीनि खन्यन्ता-मिति । इदं शुकनासवचः श्रुत्वा विगतशोकौ तौ दम्पती तथा क्रिया निर्वर्तयामासतुः । शुकनासोक्तं यथावदन्वतिष्ठद्राजा । एकदा राजा स्वप्ने विलासवत्या वदनं प्रविशन्तं निशाकरमद्राक्षीत् । शुकनासश्च स्वगृहिणीं मनोरमां सपुण्डरीकाङ्कां व्यलोकयत् । अन्येद्युरुदिते भानु-मण्डले तं स्वप्नं राजा शुकनासाय शशंस । सोऽभिदधे । देव सम्प-न्नास्ते मनोरथाः । पूर्णेन्दुसुन्दरं पुत्रमचिरादेव देवी सोष्यत इति । केषुचिद्दिनेष्वतीतेषु विलासवती गर्भमधत्त । दशमे मासि शुभायां वेलायां देवी सुतमसूत । राजा शुकनासेन सहौत्सुक्यात्सूतिकावासं

गत्वा तत्र नयनानन्दकरं कुमारमुदयरागार्द्रं नवमिन्दोर्बिम्बमिव ददर्श । शिशोरेकैकमङ्गं निपुणं निरूप्य भूपालं द्रुतं आलम्ब्य शुकनाम उवाच । अयं शङ्ख इदं चक्रमिदमम्बुजमित्येतानि बालस्य चक्रवर्तित्वसूचकानि लिङ्गानि पश्य । योऽसौ स्वप्ने देवीमुखं विशंस्त्वया चन्द्रमा दृष्टः स एवायमिहोत्पन्न इति मे मतिरिति । अत्रान्तरे मन्त्रिगृहादागत्य द्वाररक्षकः शुकनामगृहे पुत्रजन्मोत्सवमकथयत् । तच्छ्रुत्वा प्रमोदनिर्भरो महीपतिः शुकनासमालिङ्गय तस्योत्तरीयं पूर्णपात्रमिति स्वयं जग्राहोवाच च । पश्येदं विधेरानुकूल्यं यत्सुखस्योपरि सुखमपरं विहितमिति । ततोऽनपेक्षितनीचोच्चव्यवहारोऽनवरतवादिततूर्यादिमङ्गलवाद्यो महोत्सवः प्रववृते । जातकर्मादौ कृते विलासवत्यां स्नातायां प्रशस्तेऽहनि महीपतिः स्नात्वा द्विजोत्तमान्सुवर्णलक्षेण पूजयित्वा परिजने भूषणानि वासांसि च वर्षन् दैवज्ञैस्तुज्ञातो बालस्य स्वप्नसदृशं चन्द्रापीड इति नाम निर्ममे । शुकनासोऽपि स्वसुतस्य द्विजजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे । चन्द्रापीडः क्रमेणालक्ष्यदन्तमुकुलाननेनाव्यक्तवर्णोल्लापैश्च पित्रोर्मनो जहार । समाप्तप्राये षष्ठे वर्षे राजा चन्द्रापीडस्य कृते नगराद्बहिर्विद्यागृहमकारयत्तत्र च तं विद्याधिगमाय निवेश्य धनुर्वेदविशारदान्दण्डनीत्यादिनिपुणानाचार्यान्पर्यकल्पयत् । शुकनासोऽपि यथाविधि पुत्रमुपनीय राजपुत्रानुगं चक्रे । गुरुकुले स्थितं पुत्रं द्रष्टुं राजा तारापीडः सह देव्या वारंवारमगच्छत् । देव्या विलासवत्या प्रार्थ्यमानोऽपि तं स्वगृहं कदापि नैवानाययत् । पूर्णे षोडशे वर्षे कुशाग्रधी राजपुत्रः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोऽनेकभाषाकोविदः सकलकलानिपुणो व्यायामसेवनेन च प्राप्तसर्वाङ्गसौष्ठवः प्रलम्बबाहुः पीनांसः पृथुवक्षास्तनूदरः सञ्जातः ।

शुकनाससुतस्तस्य प्रतिबिम्बमिवाभवद्विना महाप्रमाणशरीरम् । राजा पुत्रं कृतविद्यं बुद्ध्वा गुरुवेश्मन आनेतुमुपचक्रमे । वाहिनीपतिं बलाहकनामानं राजपुत्रसहस्रपरिवृतं शुभगुणातिशयितोच्चैःश्रवसेनेन्द्रायुधनाम्ना वाजिनोपेतं प्राहिणोत् । बलाहको विद्यागृहं गत्वा राजपुत्रं सादरं प्रणम्य राजाज्ञामुक्त्वा तस्मै सनामग्रहणं राजपुत्रानन्यवेदयत । पर्याणरत्नज्योतिर्भिर्जनितेन्द्रायुधप्रभमिन्द्रायुधं प्रदर्श्य बलाहकः प्राह स्म । पारसीकाधिपतिना देवस्योपायनीकृतमिममश्वमारोहेति । तं तुरङ्गमं दृष्ट्वा परं विस्मयमापन्नश्चन्द्रापीडोऽचिन्तयत् । नैव सत्यं तुरङ्गमः । कोऽपि महात्मा शापवशात्तुरङ्गत्वं प्राप्त इति । बलाहकसमर्पितकुसुमस्रगलङ्कारदुकूलकृतमण्डनश्चन्द्रापीडो गुरूनामन्त्र्य प्राक्तनैर्दासीस्तुरगाधिरूढेन वैशम्पायनेन सहेन्द्रायुधमारुह्य विद्यागृहान्निर्जगाम । शनैर्नगरीं च प्रविवेश ।

नृपभवनद्वारं प्राप्य तुरगादवतीर्य हर्षबाष्पार्द्रचक्षुः पितुश्चरणौ ववन्दे । राजा तमालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्रायोत्सङ्गे निवेशयितुमैच्छच्चन्द्रापीडस्तु भूमावेवोपाविशत् । ततो राज्ञा विसृष्टो मातरं विलासवतीं सर्वाण्यन्तःपुराणि शुकनासं तत्पत्नीं मनोरमां च प्रणनाम । सर्वप्रकाशितश्चन्द्रापीडः सर्वोपकरणोपेतं पित्रा तदर्थं पूर्वमेव प्रकल्पितं कुमारभवनं जगाम । ततः स्नानानुलिप्तं कृताहारं सुखशयितं चन्द्रापीडं मात्रा विसृष्टः कञ्चुकी समागत्याभाषत । कुमार, देवी विलासवती समाज्ञापयति । इयं खलु कन्यका पत्रलेखाभिधाना कुलूतेश्वरदुहिता कुलूतेश्वरे देवेन विजिते बन्दिजनेन सहानीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति कृत्वा दुहि संवर्धिता । सेयमुचिता ते ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति

प्रेषिता । न चास्यामितरपरिजनवत्कुमारेण वर्तितव्यम् । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वन्यस्मिन्नर्पणीयेति । एवमुक्त्वा कञ्चुकी प्रियदर्शनां विनीतां कृताभिजातप्रणामां कन्यामुपाहरत् । सा कन्या चन्द्रापीडदर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न क्षणमप्यन्ववर्तत । चन्द्रापीडोऽपि शीलाचार-विनयादिभिर्गुणैस्तया तोषितस्तया यथाऽऽत्महृदयादप्यतिरिक्ता सर्व-विश्रम्भेष्वेनाममन्यत ।

कियत्स्वपि दिवसेष्वतीतेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेके मतिं चकार । सन्निकृष्टाभिषेकं दर्शनार्थमुपागतं चन्द्रापीडं शुकनास उवाच । तात, विज्ञातशास्त्रस्य विनयाचारसारितो विदितवेदितव्यस्य स्थिर-मतेस्तव नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । किं तु लोकोत्तरा लक्ष्मीर्नय-नाभिरामं वपुर्नवं वयः प्रकृष्टा शक्तिरिति महतीयमनर्थ-परम्परा । एकैकमप्येषां सर्वाविनयानां स्थानं किं पुनस्तेषां सम-वायः । लक्ष्मीर्नाम परं पुंसां चेतोविकारकारणम् । इत्यनुप्रवे-शिभिर्धूर्तैर्मुखमधुभिरगाधान्तरमर्थीयेषु विषयेषु राजानः प्रवर्त्यन्ते । तस्मात्कुमार तथा प्रयतेथा यथा जनैर्नोपहस्यसे साधुभिर्न निन्द्यसे कामिभिश्च न प्रतार्यसे । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तथापि भवद्गुणसन्तोष एव मां मुखरीकरोति । अयमेव कालस्तवोपदेशस्य । विरला हि राज्ञामुप-देष्टारः । पित्रा निर्देशिता राज्यधुरा समुद्वहेति । ततः पुण्येऽहनि स्नातं विहितकृतमङ्गलं पुत्रं तारापीडो यौवराज्येऽभ्यषिञ्चत् । अन्यस्मिन्दिने राजा चन्द्रापीडस्य दिग्विजयाय यानमनुमेने । विधि-ज्ञेन पुरोधसा कृतप्रस्थानहोमो विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो पत्रलेखया मात्रा कृतप्रस्थानमङ्गलः शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषमुखरीकृतदिङ्मुखः सूत-

मागधवन्दिभिस्तारं पठद्भिः स्तुतश्चन्द्रापीड पितरौ शुकनासं च प्रणम्य राजभवनान्निर्जगाम । बलाहकनिवेदिते. सहस्रसङ्ख्ये राजपुत्रैर्वैशम्पायनेन श्वेताश्ववर्तिनाऽश्वतरीस्थितया पत्रलेखया चानुगम्यमान आरूढ इन्द्रायुधं सिप्राकूले प्रकल्पितं चित्रमुच्छ्रिततोरणं निवासमध्यास्त । उन्नतानमयन्नानतान्परिपालयन् कांश्चिदवशानुत्खनन्नुत्खातान्प्रतिरोपयन्संरक्षन् शरणागतान्ब्राह्मणेभ्यो ग्रामान्ददद्वर्षत्रितयमात्रेण समग्रामर्णवावधि वसुन्धरां बभ्राम । उत्तरस्यां दिशि हेमजटाख्यानां किरातानां निकेतनं सुवर्णपुरं जित्वा कैलासपरिसरायां नितान्तरम्यायां भूमौ दिग्विजयश्रान्तः कियतोऽपि वासरानास्त । एकदा तु मृगयां कुर्वन् किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अश्वमुखतन्मिथुनमालोक्यादित्सु कौतुकेन वाजिनमिन्द्रायुधं प्रेरयामास । अपूर्वपुरुषालोकत्रासात्कन्दरं प्रवेष्टुकामौ तौ महता वेगेनानुससार । तौ किन्नरौ तस्याग्रतः पर्वतशिखरमारूढौ । ततस्तद्ग्रहणाकाङ्क्षामुत्ससर्ज । वल्गां समाकृष्य श्रमस्वेदार्द्रविग्रहं श्वसन्तं तुरङ्गमं दृष्ट्वाऽऽत्मानं चैकाकिनमुपलभ्य मानुषाणामगम्यं तं प्रदेशं निर्वर्णयन्सानुतापमचिन्तयत् । अहो मेऽस्थानेऽभिनिवेशः । मया बालिशेनेव व्यर्थमात्माऽऽयासितः । को वा मेऽर्थः किन्नरमिथुनग्रहणेनाग्रहणेन वा । यावता मया पन्था नैवावलक्षितः । पर्णतृणाकीर्णे वने वाजिनपादमुद्राश्च न स्युः । केवलं दक्षिणामाशामुद्दिश्य यथा तथा गन्तव्यमिति । अतिश्रमेण तृषार्तः पानीयमन्विष्यन्वनमैक्षत । ततश्च वनस्य मध्ये महत्सर आलोकयामास । तदालोकमात्रेण विगतश्रमस्तत्पुलिनं प्राप्य वाजिनोऽवततार । तमपनीतपर्याणं कृत्वा जलं पाययित्वा तरुतले संयम्याभिनवानि तृणान्यस्याग्रेऽक्षिपत् ।

[illegible] विमलन्दनीभिक्तोनरीसोपानः [illegible] स्वर्गमिममदेऽम्रानुप गीतध्वनिं [illegible] गीतमिमुत्कृष्टविस्मयश्चन्द्रापीड [illegible] गत्वा स्फाटिकं प्रासाद- [illegible] दृष्ट्वा प्रणनाम । उमा- [illegible] सन्निहितां वीणां वाद- [illegible] शुनपाशुपतव्रतां [illegible] । तां दृष्ट्वा विस्मयाविष्टचेताश्चन्द्रा- [illegible] प्रतीति चिन्तयन् [illegible] भस्माच्छादितविग्रह आस्त । सा [illegible] चन्द्रचूडाय प्रणम्य [illegible] सौम्य विश्रम्यतामिति । तदाकर्ण्य चन्द्रापीडः [illegible] मन्यमानस्तां प्रणम्य गच्छन्तीमन्वगच्छत् । सा कन्यका तत्र गुहां प्रविश्य मृगाजिने समुपविश्य दर्भासनासीनं चन्द्रापीडमागमनकारणादिकं पप्रच्छ । सोऽपि यथावृत्तं सर्वमाचचक्षे । विदितवृत्तान्ता बहिर्गत्वा तरूणामधः क्षणं स्थित्वा स्वयं विशीर्णैः फलैर्भिक्षापात्रमापूर्य चन्द्रापीडं तदुपयोगाय न्ययुङ्क्त । तस्मिन्कृताहारे सापि फलाहारक्रियामाचरत् । तस्याः प्रशममधुराकृतिं दाक्षिण्यं भावशुद्धिं च दृष्ट्वा चन्द्रापीडोऽमन्यत । आत्मोदन्तं निश्चितमखिलं वक्ष्यति प्रार्थ्यमाना मयेति ।

सुखासीनां तां चन्द्रापीडो माधुर्यविनयादरया गिरोवाच । भगवति, त्वत्प्रसादकृतेनैव मानुषतासुलभेन प्रागल्भ्येन मम मनः प्रश्नचापले नियुज्यते । तद्यदि न रहस्यं न चातिखेदकरमिव तत-

प्रदुष्टमनोऽव्यक्तोत्तानमनुपपन्नदर्शितानि । कथं मुनीनां गन्ध-र्वाणां निदग्धं क्व यतो भगवता विमुक्तिं गम्यता । किमर्थं कर्णेनिपुण्यमुत्कुमारे भवे वरसि ममान्तर्दर्शनेऽपि । एवं नरिमन्दयति सा दिव्ययन्दया अन्यान्यकामकदना रोदि । सा दर्शिता दृष्ट्वा चन्द्रापीडोऽचिन्तयत् । अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदी-दृशीमपि दिव्याकृतिमनुपभुक्तानि । न ह्यल्पीयसा शोककारणेनैव-विधा महानुभावा अवस्थान्तरमभिभूयन्त इति । सा लोचने प्रशान्त-दन्तकान्तिना करतलपरामृष्टा दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैर्व्याजहार । शोकायैव केवलं जाताया पापाया मम वृत्तान्तेन किं ते श्रुतेन । तथापि यदि कुतूहलं श्रूयताम् । एतन्नामधेयेन मयनः श्रुतिपथमागत-मेव यदप्सरसो नाम कन्यका देवसदनानि सन्ति । तासां सोमामृत-समीरणार्कदक्षवरुणादिसम्भवानि चतुर्दश कुलानि । दक्षस्य मुनिर-रिष्टा चेति द्वे कन्ये बभूवतुः । तत्र चित्ररथो नाम मुनेः पुत्रो गन्धर्वाणामधीश्वरो महायशाश्चित्रसेनादीनां भ्रातॄणामग्रज आसीत् । अरिष्टायास्तु ज्येष्ठः पुत्रो हंसाभिधानो गन्धर्वराजो बभूव । तयो-र्गन्धर्वराजयोर्हंसचित्ररथयोर्महत्प्रेम रूढम् । इतश्च नातिदूरे हेम-कूट इति ह्यावयोर्निवासो वर्तते । यश्चोमसम्भूतमप्सरसां कुलं तत्र काञ्चनगौरी गौरीति नाम्ना कन्या सम्बभूव । हंसस्तां हंस-गामिनीमुपयेमे । तयोरेवाहं मन्दभागिनी कन्या समुत्पन्ना । तातो-ऽपत्यान्तरतया मज्जन्म सुतजन्मवदभिननन्द । इमां मम देहच्छायां वीक्ष्य तातो वर्णानुरूपं महाश्वेतेति मदीयं नाम चकार । साहं मातृकुले कलस्वना वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं सञ्चरन्ती शैशवमप-रिचितायासरैरमनस्वादयम् । बाल्यात्परामवस्थां प्राप्ताऽहं कदा-

चिरमाभिरमर्शेन स्नातुमच्छोदसरसि सहाम्बया गता । सह सखीभिः सरसि विचरन्ती कस्मिंश्चित्प्रदेशेऽन्यगन्धाभिभाविन-मनाघ्रातपूर्वं गन्धमजिघ्रम् । तस्य कुतस्त्यामोदस्य प्रभवं जिज्ञासा-माना किंचिदन्तरं गत्वा कञ्चिन्मुनिकुमारकमपरमिव कन्दर्पं मेखला-जिनवल्कलैः तपस्यामसक्तमपि कृताविकृतशोभं सवयसाऽपरेणानु-गम्यमानमपश्यम् । तस्य कर्णे कृताया कस्यचिदपूर्वस्य तरोर्मञ्जर्या आमोदोऽसौ यो मया समाघ्रातः । तमुद्दिश्य रूपैकपक्षपातिना गुणदोषानपेक्षिणा कुसुमबाणेनामनो वशं नीताहम् । ततोऽपसर्तु-कामाप्यहं केनापि प्रेर्यमाणा तदन्तिकमुपसृत्य मुनिजनो वन्दनीय इति कृत्वा तन्मुखन्यस्तदृष्टिरस्मै प्रणाममकरवम् । ततः कृत-प्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुवो मदजननतया तस्य मामस्यातिशयवद्रूपतया यौवनस्य चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणां तमपि तरलतामनयदनङ्गः । अथाहं तस्य पार्श्वस्थं तुल्यतेजस्तपो-वेषं मुनिकुमारमप्राक्षम् । भगवन्, कथ्यतां कोऽयं कस्य वा कुतो वाऽ-त्रागमः कस्य च तरोर्मञ्जरी कर्णे निहिता यस्या अयमामोद इति । सोऽब्रवीत् । सुरलोके श्वेतकेतुरिति ख्यातो रूपेणाप्रतिमो मुनिरस्ति । एकदा पुण्डरीकसरसि स्नातुं गतमेनं लक्ष्मीर्व्यलोकयत् । सा तद्-र्शनेनैव केवल स्वासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थत्वमवाप । तदैव कुमारः समुत्पन्नो यस्तव पुत्रोऽयमित्युक्त्वा श्रिया श्वेतकेतवे निवेदितः । सोऽपि योगदृशा दृष्ट्वा सुतं परिगृह्य तस्य जन्मोचितं पुण्डरीक इति नाम व्यदधात् । अथ चतुर्दशीति कृत्वा शिवालयं गच्छ-तोऽस्य कर्णे दुग्धोदधिमन्थनात् पारिजातद्रुमादेषा मञ्जरी वन-देवतया स्वयं निवेशितेति । एवं तस्मिन्वदत्येव चपले गृहतामियं

किमनेन तव प्रश्नेनेति मामभिधाय तेन मुनिकुमारेण सा सुरद्रुममञ्जरी निजात्कर्णादवनीय मम कर्णावतंसतां नीता । मत्कपोलतलस्पर्शोपजातस्वेदार्द्राङ्गुलेर्हस्तात्प्रस्खलिताऽपि मन्मुखासक्तदृष्टिनया नालक्षिता तेनाक्षमाला । पतन्ती साऽक्षमाला भूमिमप्राप्तैव मया गृहीता । एतस्मिन्नन्तरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । भर्तृदारिके देवी स्नाता गम्यतामिति । ततः प्रतिनिवृत्तायां मयि स सखा तमवदत् । धैर्यस्य केयमद्य तरलता तव चेतस । अनया कन्ययाऽपहृतामप्यक्षमालां नाज्ञासी । हृता नामेयम् । अनयाऽपह्रियमाणं हृदयं रक्षतामिति । ततोऽसौ पुनरागत्य कृतककोपं कृत्वाऽक्षमालामपहृत्य क्व गम्यते त्वयेति मामवदत् । अहमपि विहस्य कण्ठान्मुक्तावलीमवमुच्यास्य करेऽक्षमालेति निहितवती । साऽपि मदाननबद्धदृष्टिना नालक्षिता तेन । ततोऽहं यथाकथञ्चित्स्नात्वा सहाम्बया गृहं गता सकलाः सखीर्विसृज्यैकाकिनी स्वभवने स्थिता । मोहनिर्मुष्टा क्व गतास्मि किमुक्तास्मि किं कृतवती तत्सर्वं नाज्ञासिषम् । मुहूर्तादेव मम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी प्रियसखी तरलिका प्रविश्य मामब्रवीत् । भर्तृदारिके त्वय्यागतायां येन कुमारेण तव कर्णे मञ्जरी कृता तेनाहं त्वदर्थं हृष्टं पृष्टा । मप्कुचा वल्कपट्टिकायामार्यां लिखित्वा त्वयैकाकिन्यै रहस्यं देयेति स मत्करे वल्कपट्टिकां समर्पितवानिति । ततस्तरलिकाहस्तादादाय तां पट्टिकामहं तामार्यामवाचयम् । यद तेन किमुक्तासि स त्वया किमुक्त इति तरलिकां पुनः पुनः पृच्छन्ती कथञ्चित्कालमनयम् । अथ प्रत्यवसानेऽर्के प्रतीहारी प्रविश्योवाच । भर्तृदारिकया यौ तौ मुनिकुमारकौ दृष्टौ तयोरेकतरो द्वारि तिष्ठतीति । शीघ्रं प्रवेशयेत्युक्ता सा मत्प्रियस्य सह-

चारिणं प्रवेशयामास। उचितेन सत्कारेण मया पूजितः स मदुपाहृते पर्यङ्के मुहूर्तमिव विश्रम्य मयागमनकारणं पृष्टोऽभ्यधात्। अहं कपिञ्जलो नाम तस्य मुनिकुमारस्य बालसुहृत्। लज्जया वागपि मे नावतरत्यभिधेयविषयम्। क्व शान्तो मुनिजनः, क्व चामी रागविभ्रमाः। तथापि कृत्वाऽकार्यशतं सुहृत्प्राणा रक्षणीया इति व्यवसितमेतन्मया। राजपुत्रि, प्रयातायां त्वयि हस्ते मुक्तावलीं बिभ्रत्स मदन्तिकमुपागतः। नोपदेशप्रकारोऽसौ, न स दृष्टान्तविस्तरः, न सोऽस्त्युपायो मन्त्रो वा यो मया नाभ्यधीयत। वचोभिर्मे खिद्यमानं तं विहाय कुसुमावचयायाहमन्यतोऽगच्छम्। पुनः प्रतिनिवृत्य किमयमाचरतीति ज्ञातुमिच्छन्प्रदेशं तं व्यलोकयम्। यावत्तं नाद्राक्षं तदा तदन्वेषणाय सुचिरमचरम्। सकलं विचित्य वनं तं लब्ध्वा तस्यावस्थां दृष्ट्वा विगताशस्तत्प्रबोधने तत्प्राणरक्षार्थं सयत्नोऽभवम्। नलिनीपत्रशयनं कल्पयित्वा तस्मिंस्तं स्थापयित्वा शीतलेन चन्दनरसेनाङ्गानि विलिप्य कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। स तदवस्थोऽपि त्रपया किंचिदपि वक्तुमक्षमो बाष्पमलिनां दीनां दृष्टिं मय्यपातयत्। ततोऽहं त्वदधीनाः सुहृदसव इति मत्वा सुहृत्प्राणदक्षिणार्थमुपागतस्त्वामिति। एवं वदत्येव तस्मिन्कञ्चुकी प्रविश्योवाच त्वमस्वस्थशरीरेति ज्ञात्वा देवी त्वां द्रष्टुं समागच्छतीति। तच्छ्रुत्वा जनसंमर्दभीरुः कपिञ्जलो मदीयं प्रतिवचनमनपेक्ष्यैव निर्गतः। तस्मिंस्तस्य दशां कपिञ्जलादुपश्रुत्याम्बया किमभिहितास्मि कदा च सा गतेत्यहं नालक्षयम्। ततः कमलि[illegible] ते कुमुदबान्धवे चैन्द्रीं दिशमलङ्कुर्वाणे कामेनोन्म[illegible] साश्रुकण्ठमवादिषम्। मत्कृते स कथं।

दहति । इतः शास्त्रं कुलाचारो लज्जा गुरुजनाद्भयम्, इतश्च कामो वसन्तो विरहो मरणाद्भयम् । वद किं करवाण्यत्रेति । एवमुक्त्वाऽहं मूर्छां गता । शीतजलानिलैर्मां सञ्ज्ञां ग्राहयित्वा साश्रुनेत्रा तरलिकाब्रवीत् । किं शास्त्रं गुरवः केऽत्र का लज्जा का च कुलस्थितिः । आत्मनस्तस्य च यूनः प्राणा रक्ष्यन्ताम् । अन्योन्येच्छया सङ्गमो गन्धर्वाणां विवाह इति शास्त्रेषु पठितं तस्मादुत्तिष्ठेति । सर्वथमुक्ता तत्कालोचितवेषं विरचय्य तामेकामग्रतः कृत्वा गृहान्निर्गताहम् । औत्सुक्येन त्वरमाणाया मे वामेतरचक्षुः पस्पन्दे । इमां भूमिमागता काननेऽव्यक्तं रुदितध्वनिमश्रौषम् । कतिचित्पदानि गत्वा पुण्डरीक क्व यातोऽसि हा हतोऽस्मि किं करवाणि, तातस्य श्वेतकेतोः पुरतः किं वक्ष्यामि, पापे महाश्वेते, अक्षमालया न तुष्यसि सुहृदः प्राणा अपि त्वया हृताः, वयस्य वाचं मे देहि त्वया विना न जीविष्यामीति विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । प्रवेपमानाङ्गी केनाप्युत्क्षिप्येव नीता तं प्रदेशं प्राप्य तत्क्षणोत्क्रान्तजीवितं प्रियमद्राक्षम् । एतावदुक्त्वा पुनर्नवीकृतशोकभरेणाक्रान्ता मूर्छां गता सा कन्या भूमौ पपात । प्रनष्टसञ्ज्ञां चैनां कदलीदलमारुतैः शिशिरैस्तोयैश्च प्रकृतिमापाद्य प्रश्नकारिणमात्मानं कृतागसममन्यत चन्द्रापीडः । तां च बभाषे । आस्तां तावत् । नातः परं वक्तुं श्रोतुं वा शक्यत इति । कथमप्युपसंहृत्य शोकावेगं साऽवदत् । किमतः परमस्ति वाच्यं श्रोतव्यं वा । किं तु येन हतजीवितं बिभर्मि तदाश्चर्यं ब्रवीमि । तस्य तथाविधस्य दुःखस्य मरणादन्यां प्रतिक्रियामपश्यन्ती मरणव्यवसायनिश्चला यावच्चिताविधानकं करोमि तावच्चन्द्रमण्डलात्कोऽपि हिमोपमद्युतिः पुरुषो निर्जगाम । महीतलेऽवतीर्य तं मत्प्रिय

बन्धुभिर्बोध्यमानाऽपि साऽग्रहीत् । चित्ररथः परं खेदमापन्नः सन्दिष्ट-
वान् । महाश्वेते तथा यतस्व यथा तवैव स्वसा दुर्ग्रहं विमुञ्चतीति ।
अत: कादम्बरीं प्रबोधयितुं मया तरलिका प्रेषिता सा च श्व आग-
मिष्यतीति । इत्थं महाश्वेताकथया दिनं नीत्वा चन्द्रापीडोऽर्केऽस्तं
प्रयाते सन्ध्याविधिं व्यदधात् । ततो महाश्वेतानिर्दिष्टे देशे पर्णशय्या-
मकल्पयत् । इन्द्रायुधोऽपि निचुलवृक्षे चन्द्रापीडेन संयमितो महा-
श्वेतामुखे बाष्पार्द्रां दृशं सप्रत्यभिज्ञमिव ददौ । यामिन्यां प्रयातायां
कृतप्राभातिकक्रिये चन्द्रापीडे समाधेरुत्थितायां महाश्वेतायामन्तिक-
मुपागते तरलिका सगन्धर्वकुमाराऽऽययौ । सा महाश्वेतां प्रणिपत्यो-
पविश्य चाब्रवीत् । भर्तृदारिके, त्वत्सन्देशं निशम्य यत्कादम्बर्योक्तं
तत्त्वं तत्रासनागतकेयूरकमुखाच्छृण्विति । केयूरकः प्रोवाच ।
देवी कादम्बरी भणति । किमिति त्वमसंविदानेव मन्मनः परीक्षसे ।
अथवा त्वयि तपोवननिवासिन्यां यदहं स्वगृहे वसे तेनोपालम्भोऽयं
मयि पातित इति । एष ते प्रियसख्या प्रतिसन्देशः कथित इति ।
एतच्छ्रुत्वा क्षणं किञ्चिच्चिन्तयित्वा महाश्वेता चन्द्रापीडमभाषत ।
राजपुत्र, तव पेशल आचार आकारश्च निस्पृहाणामपि स्पृहां जन-
यतः । कादम्बरीवचस्त्वया श्रुतमेव । तस्मान्मद्गमनादृते न कोऽपि
प्रतीकारः । इतो नातिदूरे गन्धर्वराजधानी गच्छावः श्वः स्वयाहिनीं
च प्रक्षेप्स्यसीति । चन्द्रापीडः प्रत्युवाच । भगवति, यदुक्तमाऽऽम् ।
त्वया सह गमिष्यामीति । ततो महाश्वेता सह चन्द्रापीडेन पद्भ्यामेव
गन्तुं प्रावर्तत । केयूरकोऽग्रतो गत्वा कादम्बर्यै चन्द्रापीडस्यागमनं
गुणानाकारं च न्यवेदयत् । कियदध्वानं गत्वा चन्द्रापीडोऽपरामम-
रावतीमिव गन्धर्वराजनगरीमासाद्य सप्त कक्ष्या अतिक्रम्य कन्यान्तःपुर-

निति । मदलेखा हारं गृहीत्वा चन्द्रापीडस्यान्तिकं गत्वा तस्य कण्ठे हारममुञ्चत् । हारेण कृतमण्डनश्चन्द्रापीडो नक्षत्रकलापपरिवारितः पूर्णेन्दुरिव रेजे । कादम्बरी चिरं तमवलोक्य निशागमे प्रासादशिखरादवातरत् । चन्द्रापीडोऽपि कृतसन्ध्याविधिः शय्यायामासीनोऽचिन्तयत् । ये मया दृष्टा गन्धर्वकन्याया विलासास्ते सहजा स्फुरन्तीमं जनमुद्दिश्य बाला स्मरो नर्तयति । अथवा यौवनोन्मादकृत एव मम भ्रमः । क्व मनुष्यः क्व गन्धर्वः । कालेन सर्वं व्यक्तं भविष्यति मम सैनिकानां तु कष्टमपेति । इति चिन्तयन्नेव निद्रामवाप । अपरेद्युरुत्थाय कृतप्राभातिकक्रमः कादम्बरीं महाश्वेतां च दृष्ट्वा तयोरनुज्ञामवाप्येन्द्रायुधमारूढ गन्धर्वपरिवृतः पूर्वतां प्रति प्रस्थितः । गन्धर्वान्विसृज्य स्कन्धावारं केनाप्युपायेन लब्धमार्गं सरस्तीरे सन्निविष्टं विलोक्य वैशम्पायनं पत्रलेखां च स्ववृत्तान्तविदौ चक्रे । तस्यामतीतायां निशि रवावुदिते केयूरको हेमकूटादागत्य तमभाषत । कुमार, मदनदहनदग्धशरीरा कादम्बरी त्वां स्वामीश्वरं दिदृक्षत इति । तद्वचः श्रुत्वा चन्द्रापीडः सह पत्रलेखया हेमकूटं तूर्णं ययौ । महाश्वेतामभिवन्द्य ततः कादम्बरीमुद्यानस्थितिनीतीरकल्पिते हिममन्दिरे कदलीदलशय्यानिषण्णां ददर्श । चन्द्रापीडदर्शनेनैवाश्वासिता सोत्थातुमिच्छन्ती तेन निवारिता । ततस्तयोः कुशलसंप्रश्नपुरःसराश्चिरा नर्मगिरः प्रावर्तन्त । तत्र चिरं स्थित्वा विश्रेषालापैस्तस्यै निजाशयं निवेद्य मदनचनानुरोधाचदन्तिके पत्रलेखां निधाय केयूरकद्वितीयः पुनः कटकं ययौ । तत्र पूर्वेद्युरुज्जयिन्या आगतं लेखहारकमुपलभ्य पितुराज्ञां स्वयमवाचयत् । एकतोऽलङ्घनीयया गुरुजनाज्ञयाऽन्यतः कादम्बरीगतेन प्रेम्णाऽऽकृष्यमाणहृदयश्चन्द्रापीडो

तीव्रे विरहदावाग्नौ किमिति क्षिप्तवानसि । केयूरकमुखात्तव गमनं निशम्य सा वज्राहता शाल्मलिरिव व्यकम्पत । ततः प्रभृति घर्मार्तदिनैर्ग्रीष्मनदीव सा निःश्वासैः शनैः शनैः क्षीयते स्म । सकलानि मण्डनानि विहाय केवलं रुदती सा तिष्ठति । तस्या विरहावस्थां वर्णयितुं न पारयामि । भूमौ विचेष्टमानाङ्गी मदुत्सङ्गे मुखं निधाय सा मामब्रवीत् । दयितमानय तं जीवन्तीं मां यदीच्छसि । अहं गन्तुमशक्तेति । तदवस्थां दृष्ट्वाऽहं यातास्मि, अतः परं देवः प्रमाणमिति । विरतवचसि तस्यां चन्द्रापीडः केन मिषेण मया गन्तव्यमिति दध्यौ । केषुचिद्दिवसेषु गतेषु केयूरकोऽपि कादम्बरीदत्तां वक्तुमागतः । पर्यङ्कनिषण्णम्लानविग्रहं पत्रलेखया चामरेण वीज्यमानं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा प्रणिपत्योपविष्टः केयूरकः । ततः कादम्बरीवार्तां चन्द्रापीडेन पृष्टः पत्रलेखाया मुखं वीक्ष्याब्रवीत् । पत्रलेखया न किंचिदुक्तोऽसि । उक्तश्चेत्किमिह स्थितः । तयोक्तोऽपि स्थितोऽसि किं समागमनेनेति । चन्द्रापीडेन सन्देशकथनाय चोदितः केयूरकोऽभणत् । कथं जीवन्तु युष्मासु विरहो हन्ति मामिति तस्याः सानुतापा दृष्टा विमुक्तोऽस्मि न गिरा । किं बहुनोक्तेन । तयाऽस्या विरहव्यथा यथाऽद्यापि सा जीवति वा न वेति मम मनः संशयदोलाधिरूढमिति । यद्यहं न राक्षसखण्डशो वा तर्हि मामचिरेणाच्छोदसरस्तीरं प्राप्तं जानीहीति सन्दिश्याग्रेषुः पत्रलेखया सह केयूरकं प्राहिणोत् । तयोर्गतयोः खिन्नमानसो गमनाय किंचिन्निमित्तं यावदन्वपश्यत्तावदश्वसेनां निर्गतां नगर्याः योजनद्वयमात्रायां भूमौ कृतनिवेशां शुश्राव । वैशम्पायनतः किंचिन्निमित्तं लप्स्य इति मत्वा पितुराज्ञया कटकं जगाम । तत्र

मीति । चन्द्रापीडः पितुः पादयोः पतित्वा प्राञ्जलिः सगद्गद-मुवाच । तात शङ्कितदोषस्य ममेदं प्रायश्चित्तं यन्मया गत्वा समान-यामि । तमनानीय मया गृहं नैव प्रवेष्टव्यमिति मे निश्चयः । तस्मान्मामनुजानीहीति । शुकनासस्तं निश्चयान्निवारयितुं प्रायतत । मनोरमाप्युवाच । कुमार, त्वयि स्थिते पुत्रकं निजोत्सङ्गगतं पश्यामि । त्वयि गते नूनमन्धीभवाम्येवेति । एवं तया विलासवत्या च करुणोक्तिभिर्निवार्यमाणोऽपि निश्चयं नाजहात् । ततो नृपो यथा जानासि पुत्रेत्यश्रुभरसन्दिग्धगद्गदाक्षरया गिरोवाच । पित्रा दत्ता-भ्यनुज्ञो गुरून्प्रणम्य श्रान्तान्पार्थिवान् विनिवर्त्य कनीयसा परि वारेण प्रातिष्ठत । राजापि किं मयाऽभ्यनुज्ञात इति शुचा दूयमानो नगरीं विवेश । बलाहकस्तु सेनानीर्निवार्यमाणोऽपि चन्द्रापीड-मन्वगात् । चन्द्रापीडो दयितादर्शनोत्सुकः कैलासविन्ध्ययोरन्तरं नैवाजीगणत् । कतिपयैरेवाहोभिरच्छोदसरस्तीरं प्राप्य महाश्वेतां द्रष्टुं तस्या आश्रमं जगाम । तद्दर्शनेनैव लज्जितां करुणं विलपन्ती-मात्मानं निन्दन्तीं तामुपलभ्य चन्द्रापीडः कारणं प्रपच्छ । अश्रु-विप्लुतमुखी सा जगाद । केयूरकमुखात्त्वां पितुराज्ञया गतं ज्ञात्वा कादम्बरी निर्जने कतिचिद्दिनानि स्थित्वा यावदेतत्तपोवनं प्रति-निवृत्ता तावद्वनस्थलीर्विचिन्वन्तं युवानं विप्रमद्राक्षम् । स मां प्रत्य-भिज्ञायेव मदनोन्मुखो भूत्वा नर्मवचोभिर्लज्जयामास । मया निर्भर्त्स्य-मानोऽपि वार्यमाणोऽपि बहूनि दिनानि मामनुबध्नन्नतीव पीडा-मकरोत् । एकदा निशि शयनगतां मामागत्य निर्लज्जः प्राञ्जलि समागमदक्षिणामयाचत । ततः कोपेन परवशया मया धिक्त्वं दुरा-चारमित्यभिधाय बाहुलतामूर्ध्वमुद्धृत्य देवता अनुध्याय स हतो

मीति । कपिञ्जलवचनाद्वैशम्पायनविग्रहं पुण्डरीकं परिज्ञाय महाश्वेता विललाप । द्वितीयेऽपि जन्मन्यहमस्य मृत्यवे जाता यतो मदनुरक्तोऽसौ मया शप्त इति । कपिञ्जलो रुदतीं महाश्वेतामब्रवीत् । अल्पेनैव कालेन पुण्डरीकेण समेष्यसि कादम्बर्यपि भर्त्रा चन्द्रापीडमारितैर्मेलयिष्यत इति । कादम्बर्या पत्रलेखामन्तरेण पृष्टः कपिञ्जलस्तद्गतिमहं न जानामीति प्रत्युवाच । ततः कपिञ्जलो व्योमोदपतत् । अपरेद्युः कादम्बरी स्फीतस्फटिकोपलवेदिकायां चन्द्रापीडस्य देहं स्थापयित्वा जलेनाभिषिच्य चन्दनेनानुलिप्य देवतोचितामपचितिं व्यदधात् । यदि सत्योऽयमाश्वासस्तदा सर्वं साध्वे वान्यथा चेन्मरणं मम न दूरमित्यन्तर्निश्चित्य महाश्वेतां जगाद । इदानीं सखीति त्वां व्याहरन्ती न त्रपे विधिनाऽऽवयोः समानसुखदुःखता विहितेति । ततः प्रभृति सा प्रतिदिनं चन्द्रापीडमूर्तिमपूजयत् । गच्छत्सु दिवसेषु चन्द्रापीडस्य निर्विकारं शरीरं दृष्ट्वा स्थिरामाशां बबन्ध । ततो बलाहकं सेनान्यमाहूयाभाषत । विदितस्तव सर्वो वृत्तान्तः । प्रभुमाश्वासयितुमुज्जयिनीं गन्तुमर्हसीति । सोऽब्रवीत् । देवि, देवमुत्सृज्य स्वयं गन्तुं नैव शक्नोमि । अन्यं प्रेषयामीति । ततस्तेन त्वरितको नामासनपरिचारकश्चन्द्रापीडस्य स्वहस्तलिखिताक्षरं लेखं दत्त्वा प्रहितः । स गत्वा सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् । राजा तारापीडस्तनयवृत्तान्तश्रुतिव्यामूढचेतन उत्तरमिन्दुवृत्तान्ते न प्रत्ययमकरोत् । शुकनासस्तु तं प्रोवाच । देव, धर्मवेदविद्यावेदिन श्रुतेतिहासशास्त्रस्य कोऽयं भ्रमः । देवतानामृषीणां च पुराणेषु स्मृतिषु च मर्त्यदेहपरिग्रहः श्रूयते । त्वया देवीमुखे निशाचन्द्रमाः स्वप्ने दृष्टः, मया च पुण्डरीकाङ्का गृहिणी समदृश्यत । त्वरितको मिथ्या ब्रूया-

क्व जपाभ्यासः क्व पर्णं क्व वल्कलम् । क्वोपवीतं क्व मेखला क्व मुनिर्भवान् क्व तुरङ्गमजन्मेति । कपिञ्जलो मां तातसन्देशमब्रवीत् । भगवान् श्वेतकेतुः समाज्ञापयति । अथायुष्कामयागस्त्वदर्थं प्रवर्तितः । यावत्स न समाप्यते तावत्त्वया जाबालेराश्रमान्न कुत्रापि गन्तव्यमिति । यद्यपि त्वदन्तिके स्थातुमिच्छामि तथापि कर्मैवदेशाहूतो गतोऽहं तातेन निवारितः, अतो गच्छामीति । इत्युक्त्वाय मां परिष्वज्य कपिञ्जलो गतः । गच्छति कालेऽहं कामेन परवशतामानीतो गुर्वाज्ञामतिक्रम्य गमनं प्रति निश्चयमकार्षम् । एकदाऽऽश्रमं शून्यं वीक्ष्य सहसोदीयोत्तरां दिशं प्रस्थितः । अदूरं गत एव तृषाक्रान्तः पानीयं पीत्वा यावत्तरोः कोटरे निद्रामसेवे तावन्मम शरीरं पाशैर्बद्धम् । प्रबोधितोऽहं समागतं मातङ्गयुवानमपश्यम् । तमात्ममोक्षार्थमभ्यार्थये । भद्र सौम्याकृतिरेवं न मांसार्थीव दृश्यसे तन्मां मुञ्चेति । सोऽब्रवीत् । पराधीनः खल्वहमत्र । त्वमत्र जाबालेराश्रमे तिष्ठन्नस्माकं स्वामिदुहितुः कर्णगोचरं गतः । तन्नियोगाद्गृहीतोऽसि बन्धे मोक्षे च सैवाधुना ते प्रभवतीति । तं सानुनयं पुनरभणम् । त्वं युवासि । स्मरवेदनां जानासि । अहं मुनिः शापादिमामवस्थां प्राप्तः प्रियोक्त्याप्यहं मां न रोद्धुमर्हसीति । स उवाच । यथा तथा भवतु । अहं त्वां क्षणमेव नेष्यामीति । अथ मातङ्गकन्यामागतः सोऽब्रवीत् । स्वामिनि, अयमिदानीतः स वैशम्पायनः शुक इति । सा खेदमार्द्रया दृशा मां वीक्ष्य क्षणं स्थित्वा धृत्वा मां पञ्जरे न्यक्षिपत् । ततो महता शोकेनाभिभूतोऽहमचिन्तयम् । अहो कृत महापातकमनुप्राप्तोऽस्मि यद् ब्राह्मणेन मया चण्डालवेश्मनि कालो नेयः । अनशनेनैव हतजीवितं

मीति । मा चण्डालकन्यकोपाहृतफलोदका मां मधुरया गिराऽभाषत । कदान्यशान पानीयमुपभुङ्क्ष्व किं मौनमवलम्बसे । आपत्काले द्विजातीनामपि सर्वान्नानुमति शास्त्रेण क्रियते । वत्स मोपवासं कुर्विति । एवं चण्डालासक्तोऽस्म्या वाक्यैर्विस्मयमानोऽचिन्तयम् । नूनमेषा न चण्डाली । मद्भक्त्येनापि कर्मणेमां दशां प्राप्ता । मा मातेव स्निग्धया दृशा पश्यति । तस्मादस्या वचनं करोमीति । एवं चिन्तयित्वा भोजन स्यदधाम । मयाऽन्वहं प्रार्थ्यमानाऽपि निजं रूप नाकथयत् । एकदा प्रबुद्ध उपसि सर्वं पक्वणमार्यप्रायजनाकृतमपश्यमात्मान च नवहेमपञ्जरवर्तिनम् । तत्किमहं चिरं रक्षितोऽनया कस्य हेतोर्वेहानीत इति राजन्नाहं वेद्मीति ।

एवं शुकेन वर्णिता कथामाकर्ण्य राजा शूद्रकः शय्यागृहादङ्गनमाजगाम । ता मातङ्गकन्यका चानाययत् । सा दिक्षु स्वतेजसा चन्द्रिका तन्वती जिनवञ्जकीध्वनिना स्वरेण जगाद । हे रोहिणीरमण सर्वकलानिकेत तारापते कादम्बर्यां निबद्धभावमात्मानमनुस्मर । मा प्रिय विद्धि । अहं चास्याविनीतस्य जननी । अयमपि गुरुशासन विलङ्घ्य स्मरशराप्रपातुकामो योगदृशा पित्रा ज्ञात । तस्याज्ञयैव गच्छन्तमेन पादौर्वेद्ध्या जनमङ्गभीत्या मातङ्गभूमिमानीतवत्यस्मि । मुनेरस्य पितु क्रतु. सिद्धः, त्वमपि तच्छासनात्संम्पूर्णस्वतनुर्विहित । अधुना युवामिमे शरीरे उज्झित्वा निजेन वपुषा प्रियासङ्गममनुभवतमिति । इत्युक्त्वा दिव्यकान्तिः सा समुदपतत् । अथ राज. शूद्रकस्य हृदये कुसुमायुधो मदनो जजृम्भे विरहवेदनया नि.सरन्तीं नीत स प्राणान्मुमोच । विहङ्गमोऽपि विगतासुर्बभूव । शूद्रकस्य तनौ यथाक्रमगं

सह पुण्डरीकश्च कपिञ्जलेन सह महान्तं कालं सर्वाणि सुखान्यन्व-भवन् ॥

Kadambarî and Kâdambarî-
kathâsâra of Abhinanda

XV

PUSHPODBHAVA MEETS HIS PARENTS

देव, महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि देवेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवन् मित्रगणः परस्परं वियुज्य दिक्षु देव-मन्वेष्टुमगच्छत् । अहमपि देवस्यान्वेषणाय महीमटन् कदाचिदम्बर-मध्यगतस्याम्बरमणेः किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छाय-शीतले तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसङ्कुचितसर्वा-वयवां कूर्माकृतिं मानुषच्छायां निरीक्ष्योन्मुखो गगनतलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कञ्चिदन्तराल एव दयोपनतहृदयोऽहमवलम्ब्य शनै-रवनितले निक्षिप्य दूरापातवीतसञ्ज्ञं तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्गतबाष्पलोचनं तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् । सोऽपि कररुहैरश्रुकणानपनयन्नभाषत । सौम्य, मगधाधिपामात्यस्य पद्मोद्भव-स्यात्मसम्भवो रत्नोद्भवो नामाहम् । वाणिज्यरूपेण कालयवनद्वीपमुपेत्य कामपि वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्नम्बुधौ तीरस्या-नतिदूर एव प्रवहणस्य भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु कथंकथमपि दैवानु-कूल्येन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गनावियोगदुःखार्णवे प्लवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्यादेशादरेण षोडश हायनानि कथंचिन्नीत्वा दुःखस्य पारमनवेक्षमाणो गिरिपतनमकार्षमिति । तस्मिन्नेवावसरे

[illegible] मकर[illegible]कुमार[illegible] [illegible] न सकलमन्यथान् ।
[illegible] [illegible] ।

D[illegible]k[illegible]ra-charita

XVI

THE MEETING OF DADHICHA AND SARASVATI

[illegible] दिव्या-
[illegible] [illegible] दृष्टवान् [illegible]
[illegible] । [illegible] । निशालिनि
[illegible] [illegible] [illegible] सविनयमुपससर्प ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथाक्रममुपजगाद ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] द्वितीय प्रथम
[illegible] [illegible] प्रमदाजनस्य प्रथमाति
[illegible] [illegible] कुमारीजनस्य ।
[illegible] मधुरे मृदुपत्नी [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] कौतुक

मणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति । का चास्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी । कानि चास्य पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्यामक्षराणि । आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रम कौतुकानुरोधिनो हृदयस्येति । इत्युक्तवत्यां तस्यां प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रत्यव्याजहार । आयुष्मति, सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या । न केवलमाननं हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाशीकरशीतलैरानन्दयति वचोभिः । दूरे तावदन्योन्यस्यालपनम् । अभिजातैः सह दृष्टोऽपि मैत्रीभूता महतीं भूमिमारोपयन्ति । श्रूयताम् । अयं खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितयतिलकस्यादभ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य च्यवनस्य बहिश्चरं जीवितं दधीचो नाम तनयः । जननी चास्य जितजगतोऽनेकपार्थिवानुयातस्य शर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीमन्तर्वत्नीं विदित्वा प्रजनने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वात्स्वगृहमानाययत् । असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषमेनम् । अनेहसाऽवर्धत तत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि दुहितरि नासेचनकदर्शनमिममसुञ्चन्मातामहो मनोविनोदनं नप्तारम् । अशिक्षतायं तत्रैव सर्वा विद्याः सकलाः कलाश्च । कालेन चोपारूढयौवनमिममालोक्याहमिवासावपि च्यवनोऽनुभवतु सुतमुखकमलावलोकनानन्दमस्येति मातामहः कथंकथमप्येनं पितुरन्तिकं व्यसर्जयत् । मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्यातस्याज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुमवधारयतु भवती । पितुः पादमूलमायान्तं मया साभिसारमकरोत्स्वामी । तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम् । वर्तमानां च चिरन्तनतां जनयन्त्यनुजीविन्यपि जने कियन्मात्रमपि

मन्दाक्षम । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोणं तस्य भगवतश्च्यवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्पं काननं निवासः ।' तदवधिश्चेयं नौ यात्रा । यदि च गृहीतक्षणं दाक्षिण्यमनवहेलं वा हृदयमस्माकमुपरि, भूमिर्वा प्रसादानामयं जनः श्रवणार्हो वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलस्य । वयमपि शुश्रूषवो वृत्तान्तमायुष्मतो । नेयमाकृतिर्दिव्यता व्यभिचरति । गोत्रनामनी तु श्रोतुमभिलषति नौ हृदयम । तत्कथय कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीत । का चेयमत्रभवती भवत्या समीप इति । सा त्ववादीत् । आर्य, श्रोष्यसि कालेन । भूयसो दिवसानत्र स्थातुमभिलषति नौ हृदयम । अल्पीयांश्चायमध्वा । परिचय एव प्रकटीकरिष्यति । आर्येण न विस्मर्तव्योऽयमनुषङ्गदृष्टो जन इति । एवमभिधाय तूष्णीमभूत । दधीचस्तु नवाम्भोभरगम्भीराम्भोधरध्वाननिभया भारत्या नर्तयन् वनलताभवनभाजो भुजगभुजः सुधीरमुवाच । आर्य करिष्यति प्रसादमार्याऽऽराध्यमाना । पश्यामस्तावत्तातम् । उत्तिष्ठ व्रजाम इति । तथेति च तेनाभ्यनुज्ञातः शनकैरुत्थाय कृतनमस्कृतिरुच्चचाल । तुरगारूढं च तं प्रयान्तं सरस्वती सुचिरमुत्तम्भितपक्ष्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा व्यलोकयत् । उत्तीर्य शोणमचिरेणैव कालेन दधीचः पितुराश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामेव दिशमालोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत् । कृच्छ्रादिव सञ्जहार दृशम् ॥

Harsha-charita

XVII

THE MEETING OF BHAIRAVÁCHÁRYA AND KING PUSHPABHUTI

भैरवाचार्यस्तु दूरादेव राजानं दृष्ट्वा शशिनमिव जलनिधिश्चचाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्चोत्थाय प्रत्युज्जगाम समर्पितश्रीफलोपायनश्च जह्नुकर्णसमुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहह्रादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दमकरोत् ।

नरपतिरपि प्रीतिविस्तार्यमाणधवलिम्ना चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि दूरावनत प्रणामं चकार । आचार्योऽपि 'आगच्छ, अत्रोपविश' इति शार्दूलचर्मात्मीयमदर्शयत् । उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्तयन् वाचं व्याजहार । भगवन्, नार्हसि मामन्यनृपस्खलिते खलीकर्तुम् । अभूमिरयं जन उपचाराणाम् । अलमतियन्त्रणया । दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्योऽयं जनो भवताम् । माननीयं च गुरुवन्नोढुमर्हति गुरोरासनम् । आसतां च भवन्त एवात्रेति । स्याद्यैव परिजनोपनीते वाससि निषसाद । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्यानतिक्रमणीय नृपवचनमनुवर्तमानः पूर्ववत्तदेव व्याघ्राजिनमभजत् ।

आसीने च सराजके परिजने शिष्यजने च समुचितमर्यादिक चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृतान्तःकरण शशिकरनिकरविमला दशनदीधिती स्फुरन्तीर्दर्शयन्नुवाच । तात, अतिलघुतैव ते कथयति गुणानां गौरवम् । सकलसम्पत्पात्रमसि । विभवानुरूपास्तु प्रतिपत्तय । अस्मन: प्रमूल्यदरस्तरिस्मि स्थापतैयेषु । दुर्गृहीतानि कतिचिद्विद्यन्ते विद्याक्षराणि । भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया समुपार्जिता

केयूरादि [illegible] पुष्पकर्णिका । [illegible] यशोपयोगार्हम् ।
यतनुगुणग्राहाणि कुसुमानीव हि भवन्ति सतां मनांसीति ।
[illegible] । भगवान्, गुप्तदर्शनादुपानिनमेव पापरि-
[illegible] अनेनैवागमनेन मृदूणीय पदमारोपितोऽस्मि
[illegible] कथाभिभिर् नियन्ता गृहमगात् ।

Harsha-charita

XVIII

THE BIRTH OF HARSHAVARDHANA

[illegible] बहुवासु बहु[illegible]
[illegible] सहमैवान्तःपुरे समुत्पादि
[illegible] । [illegible] यशोवत्या [illegible] हृदय
[illegible] पादयोर्निपत्य देव
[illegible] पूर्णपात्रं जहार ।

[illegible] प्रमुप्तिनी ज्योतिषि [illegible]
[illegible] । देव [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।

अत्रान्तरे स्वयमेवानाध्माता अपि तारमधुरं शङ्खा विरेसु । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं जुगुञ्जाभिषेकदुन्दुभि. । अनाहतान्यपि मङ्गलतूर्याणि रेणुः । सर्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्तरेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः । विधूतकेसरसटाश्च साटोपगृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्खुरपुटैः समहेषन्त हृष्टा वाजिन । सलीलमुत्क्षिप्तैर्हस्तपल्लवैर्नृत्यन्त इव श्रवणसुभगं जगर्जुर्गजा । ववौ चाचिराच्चक्रायुधमुत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुरामोदसुरभिर्दिव्यानिलः । यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणागमाः प्रजज्वलुरनिन्धना वैतानवह्नय । तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातय । साक्षाद्धर्म इव शान्त्युदककलशहस्तस्तस्थौ पुर. पुरोधाः । पुरातन्यस्थितय इवाहूयन्तागता बान्धववृद्धाः । प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नरपत. कलिकालस्य बान्धवकुलानीवाकुलान्यधावन्त मुक्तानि बन्धनवृन्दानि । प्रावर्तत च विगतराजकुलस्थितिरधःकृतप्रतीहाराकृतिरपनीतवेत्रिवेत्रो निर्दोषान्त पुरप्रवेशः समस्वामिपरिजनो निर्विशेषबालवृद्धः समानशिष्टाशिष्टजनः प्रनृत्तसकलकटकलोकः पुत्रजन्मोत्सवो महान् ॥

Harsha-charita

XIX

THE STORY OF NÂBHÂNEDISHṬHA

नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् । सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेति । एतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन् । तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावोऽववदितेत्येवाचक्षते । स पितर-

[illegible] वा ह [illegible] तनाभाक्षुरिति । त पिताऽब्रवीत् । [illegible] पुत्रक [illegible] । अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते । [illegible] मुह्यन्ति । तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय [illegible] दाम्यन्तीति । तथेति [illegible] सुमेधस [illegible] । तमब्रुवन् किंकामो वद- [illegible] यदा एतत्सहस्रं [illegible] । तानेते सूक्ते षष्ठेऽ- [illegible] स्वर्गं लोकम । तय- [illegible] लोकस्यानुख्याते । [illegible] । तदेन समाकुर्वाणं [illegible] इद मम वै वास्तु- [illegible] तमब्रवीतद्वै नौ तवैव [illegible] तन ते पुत्रका- [illegible] उपोद- [illegible] पिताब्रवीत् । [illegible] ह श्वात किल [illegible] ददामि [illegible] मन्यमेव वदितव्यम् ॥

[illegible] V. 14

---

1 [illegible] Vedic form [illegible]

XX

ŚANKARĀCHĀRYA'S INTRODUCTION TO HIS GĪTĀBHĀSHYA

भगवान् विष्णुः सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोऽर्थिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल सम्बभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ।

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश । गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थ-

[illegible] विकितो ऽर्थनिर्धारणार्थं सङ्क्षेपतो विवरणं [illegible]

[illegible] प्रयोजन परं निःश्रेयसं सहेतुफलस्य [illegible] सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञान- [illegible] धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम् [illegible] इत्यनुगीतासु । तत्रैव [illegible] शुभाशुभौ । यः स्यादे- [illegible] ॥ इति । इहापि चान्ते उक्त- [illegible] । अभ्युदयार्थोऽपि [illegible] विहितः स देवादिस्थान [illegible] अभ्युदये भवति फलाभि- [illegible] नयोग्यतापाप्तिद्वारेण [illegible] । तथा चैव [illegible] कुर्वात सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशु- [illegible]

[illegible] SMRITIS,

[illegible]

[illegible] यावदर्थं [illegible] [illegible] शास्त्राणामानां गतिः । [illegible] [illegible]

९३

जातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमपि लोकज्योति शास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनगणितसम्प्रदायानुमानपूर्वकम् । भाविकथनमपि स्वप्नादिकालप्रवृत्तयुगस्वभावधर्माधर्मानुष्ठानफलविपाकवैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेदमूलम् । अङ्गविद्यानामपि अन्तर्थपुरुषार्थप्रतिपादनं लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम् । तत्र शिक्षाया तावद्वर्णकरणस्वरकालादिप्रविभागकथन तत्प्रत्यक्षपूर्वकम् । यत्तु तथा विज्ञानात्प्रयोगे फलविशेषस्मरण तद्वेदमूलम् । एव कल्पसूत्रेष्वपि । व्याकरणेऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञान साक्षाद्वृक्षादिविभागवत्प्रत्यक्ष निमित्तम् । साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धि, अपशब्देन तु फलवैगुण्य भवतीति वैदिकम् । छन्दोविचित्यामपि गायत्र्यादिविवेको लोकवेदयो पूर्ववदेव प्रत्यक्ष । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति श्रौतम् । ज्योति शास्त्रेऽपि युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागेन तिथिनक्षत्रज्ञानमविच्छिन्नसम्प्रदायगणितानुमानमूलम्, ग्रहसंस्थानादिस्वप्ननिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचन तद्वलशान्त्यादिविज्ञानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रवास्तुविद्यादि व्याख्यातम् । मीमासा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नसम्प्रदायपण्डितव्यवहारै प्रवृत्ता । याश्चैता प्रधानपुरुषेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रिया सृष्टिप्रलयादिरूपेण प्रणीतास्ता सर्वा मन्त्रार्थवाददर्शनादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्या. । प्रयोजनं च स्वर्गयागाद्युपायोपादेयविभागज्ञानम् । सर्गप्रलयोपवर्णनमपि दैवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलत्वादिदानीमनुभवासम्भवस्तत्र श्रुतिमूलता ॥

Tantravártika

SECOND PART

I

THE STORY OF EKALAVYA

अर्जुनस्य धनुर्वेदे परमं प्रावीण्यं वीक्ष्याचार्यो द्रोणः परां प्रीतिं गतस्तमुवाच । प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरस्त्वत्समो लोके भविता । सत्यमेतद्ब्रवीमीति । द्रोणस्य कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षवो राजानो राजपुत्राश्च सहस्रशः समाजग्मुः । ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुत एकलव्यो द्रोणमभ्याजगाम । निषादोऽयमिति मत्वा द्रोणोऽर्जुनादीनामवेक्षया तमेकलव्यं नैव प्रतिजग्राह । द्रोण उवाच । एकलव्य मम शिष्योऽसि शरप्रयोगे च बलवत्तरः । गृहानेव निवर्तस्वेति । एवमुक्त एकलव्यो द्रोणस्य पादौ शिरसि कृत्वा वनमनुसम्प्राप्य द्रोणस्य मृण्मयीं प्रतिमां व्यदधात् तस्यां चाचार्यवृत्तिमकल्पयत् । तां मूर्तिं सदैव पूजयित्वा परया श्रद्धयोपेतो विमोक्षादानसन्धाने परं लाघवमाप । एकदा द्रोणेनाभ्यनुज्ञाताः कौरवपाण्डवा मृगयां कर्तुं निर्गताः । कश्चित्पुरुष श्वानमादाय पाण्डवाननुजगाम । स श्वा चरन्नितस्ततो मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरमेकलव्यं समालक्ष्य तदन्तिके भषंस्तस्थौ । तदा भषतस्तस्य शुनो मुखे स्वस्यास्त्रविद्यायां लाघवं दर्शयन्सप्त शरान्युगपद् मुमोच । स श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम । तं दृष्ट्वा परं विस्मयमापन्नास्ते वनेऽन्विष्यानिशं शरानस्यन्तमेकलव्यं ददृशुः । विकृतदर्शनं तं नाभ्यजानन् को भवानिति च पर्यपृच्छन् । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेः सुतं धनुर्वेदकृतश्रमं द्रोणशिष्यं मां वित्तेति ।

[illegible] ते तत्र सर्वे द्रोणायाचख्युः । अर्जुनस्तु रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादब्रवीत् । अहं भवता पूर्वमुक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यतीति । अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च [illegible] भवतः शिष्योऽस्तीति । द्रोणो मुहूर्तं चिन्तयित्वाऽर्जुनमादायैकलव्यं गतः । जटिलं चीरवाससं धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तमेकलव्यं ददर्श । एकलव्यस्तु द्रोणमायान्तमवलोक्य प्रत्युद्गम्य शिरसा प्रणम्यात्मानं शिष्यं निवेद्य द्रोणस्याग्रतः प्राञ्जलिस्तस्थौ । द्रोण एकलव्यमुवाच । यदि मे शिष्योऽसि वेतनं दीयतामिति । एकलव्यः प्रत्यवदत् । किं प्रयच्छामि । भवानाज्ञापयतु । न हि किञ्चिद्गुरवेऽदेयं ममेति । द्रोणस्तमब्रवीत् । दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति । द्रोणस्य दारुणं वच श्रुत्वाऽऽत्मनः प्रतिज्ञां रक्षन् सत्यवादी [illegible] मुनेऽदीनमानसोऽङ्गुष्ठं छित्त्वा द्रोणाय प्रादात् । ततः परमेकलव्योऽङ्गुलीभिरेव व्यकर्षत् । न च तथा शीघ्रोऽभवद्यथा पूर्वमासीत् । ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव । एवं द्रोणः प्रियशिष्यमर्जुनमतुलं धनुषि विहितवान् ॥

Mahabharata-Adiparva

II

A KING'S SELF-SACRIFICE

एकदा श्येनेन त्रास्यमानः प्रियदर्शनः कपोतो वृषदर्भं नाम नरेन्द्रं शरणमगच्छत् । स महात्मा राजाऽङ्कमुपागतं तं दृष्ट्वाऽब्रवीत् । वत्स, [illegible] कस्मात्तव सञ्जातम् । त्वया किं कृतं येन त्वं [illegible] इव सम्प्राप्तः । नवनीलोत्पला-

पीडवर्ण सुदर्शन कपोत मा बिभीहि । मत्सकाशमनुप्राप्तं त्वां न कश्चिदपि ग्रहीतुं शक्नुयात् । त्वदर्थं काशिराज्यं जीवितमपि वा त्यजेयम् । तस्माद्विस्रब्धो भव न ते किञ्चन भयं विद्यत इति । तदा श्येन आगत्य राजानमुवाच । राजन्, मम भक्ष्यत्वेन विहितमेनं न त्वं त्रातुमर्हसि । तृष्णा मां बाधते क्षुधा च मां निर्दहतीव । तस्मादेनं मुञ्च क्षुधां मन्दयितुं न शक्ष्यामि । यदि स्वविषये नृणां रक्षणे त्वं प्रभुस्तथापि तृषार्तस्य खेचरस्य न त्वं प्रभुः । यदि त्वं धर्मार्थी कपोतं शरणागतं रक्षसि तर्हि क्षुधार्तं मामपि द्रष्टुमर्हसीति । राजा प्रत्युवाच । क्षुधाप्रशमाय त्वदर्थं वराहं वा मृगं वा महिषं वोपकल्पयामि । शरणागतं न त्यजेयमिति मे मतम् । पश्यायं कपोतो ममाङ्गानि भयान्न मुञ्चतीति । श्येन उवाच । न वराहं न चाप्यन्यं कञ्चन प्राणिनं भक्षयामि । श्येनाः कपोतान् खादन्तीति सनातनी स्थितिरेषा । यदि कपोते महांस्तव स्नेहस्तर्हि तस्य तुलया धृतं स्वमांसं मह्यं प्रयच्छेति । राजा प्रत्यभाषत । महानेषोऽनुग्रहो यत्त्वमेवमात्थ । तव वचनं करिष्यामीति । एवमुक्त्वा स राजा स्वमांसान्युत्कृत्योत्कृत्य तुलया समतोलयत् । राज्ञाऽऽरब्धं दारुणं कर्म श्रुत्वा तस्यान्तःपुरात् स्त्रियो हाहानिनादेन दिशो बधिरयन्त्यो विनिष्क्रान्ताः । मन्त्रिभृत्यजनस्य तासां च रुदितेन सर्वं गगनं निरुद्धम् । स राजा पार्श्वतो बाहुभ्यामूरुभ्यां च मांसानि संछिद्य तुलामपूरयत् । तथापि तन्मांसं कपोतेन तुल्यं न बभूव । यदा निर्मांसो रुधिराप्लुतो राजाऽस्थिमात्रावशेषीभूतस्तदा मूर्च्छामाप तन्मांसं च कपोतसमानमानं बभूव । तदा देवदुन्दुभयो नेदुः । दिव्यैर्माल्यैरभिवृष्टोऽमृतेन चावसिक्तो राजा विमानमधिष्ठाय स्वर्गं गतः ।

[illegible] [illegible] च [illegible]क्षिता सर्वभूतेषु च दयावान् [illegible] ।

Mahābhārata-Anuśāsanaparva 32

III

THE STORY OF SUNDA AND UPASUNDA

[illegible] निकुम्भो नाम बलवान् दैत्ये-न्द्रोऽभवत् । तस्य सुन्दोपसुन्दनामानौ द्वौ महावीर्यौ भीमपराक्रमौ पुत्रौ जातौ । तौ [illegible] सर्वदा [illegible]वर्तेताम् । विनाऽ-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]वाजल्पताम् । तौ त्रैलोक्य-विजये [illegible] कृत्वा [illegible] [illegible] । दीर्घेण कालेन [illegible] [illegible]ध्वबाहू अनिमिषौ [illegible] [illegible] तयो [illegible] भीतास्तपो-[illegible] [illegible] प्रलोभयामासु । तथापि तौ [illegible] । तत भगवान् स्वयम्भूश्चतुराननः प्रादु-[illegible] वर [illegible] । पितामह देव दृष्ट्वा तौ प्राञ्जली [illegible] । भगवन्, यद्यावयोस्तपसा प्रीतोऽसि तर्हि मायाविदौ बलिनौ कामरूपिणावस्त्रविद्यावमरौ स्यावेति । ब्रह्मा बभाषे । ऋतेऽमरत्वाद् [illegible] [illegible] भविष्यति । त्रैलोक्यविजयाय [illegible] तप आस्थित तस्मात्तयो कामं न करोमि । अन्यद्वृणुत-मिति । सुन्दोपसुन्दावूचतुः । [illegible] लोकेषु यत्किञ्चित्स्थावरजङ्गमं [illegible] सर्वस्मात्तस्मान्नो भयं न स्यात् [illegible] [illegible]दिति । तथास्त्विति ब्रह्मा प्रोवाच ब्रह्मलोकं च जगाम । ततस्तौ भ्रातरौ स्वं भवनं गत्वा महा-

हर्मिरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ बभूवतुः । प्रमुदितैः सुहृज्जनैः
सह क्रीडन्तौ प्रभूताः समा एकं दिनमिव निन्यतुः । वरलाभेनोन्म-
त्ताभ्यां ताभ्यामिन्द्रादयो देवा विजिग्यिरे । यतीनामाश्रमा उत्सा-
दयांचक्रिरे द्विजास्तपोधनाश्च प्रसभं हताः । तयोर्नृशंसैः कर्मभि-
र्निवृत्तयज्ञस्वाध्याया विनष्टनृपतिद्विजा विध्वस्तनगराश्रमा कङ्काल-
सङ्कीर्णा भूर्बभूव । तौ दैत्यौ सर्वा दिशो विजित्य निःसपत्नौ भूत्वा कुरु-
क्षेत्रे निवेशं चक्रतुः । ततः सर्वे सिद्धाः परमर्षयो देवाश्च पितामहस्य
भवनं गत्वा तस्मै सुन्दोपसुन्दयोः सर्वमेव कर्म न्यवेदयन् । दीनानां
तेषां वचो निशम्य मुहूर्तं सञ्चिन्त्य सुन्दोपसुन्दयोर्वधे मतिं बबन्ध
विश्वकर्माणं चाह्वयत् । आगतं विश्वकर्माणं ब्रह्मा व्यादिदेश सृज्यतां
रामणीयकनिधिः प्रमदैकेति । तथास्त्वित्युक्त्वा पितामहं नमस्कृत्य
विश्वकर्मा त्रिषु लोकेषु स्थावरजङ्गमेषु भूतेषु यत्किंचिद्दर्शनीयमुपलेभे
तत्समानीय दिव्यां योषितं निर्ममे । रत्नानां तिलं तिलं समानीय
यस्मा निर्मिता तस्मात्पितामहस्तिलोत्तमेति तस्या नाम चक्रे । तिलो-
त्तमा ब्रह्माणं नमस्कृत्य प्राञ्जलिरब्रवीद्भगवन्कार्यमादिशेति । परमेष्ठी
प्रोवाच । तिलोत्तमे सुन्दोपसुन्दौ गत्वा स्वीयेन प्रार्थनीयतमेन रूपेण
तौ प्रलोभ्य तथा कुरु यथाऽन्योन्यं विरोधं गमिष्यत इति । तथेति
प्रतिज्ञाय पितामहं नमस्कृत्य तिलोत्तमा गता । पृथ्वीं जित्वा निरु-
द्योगौ तौ दैत्यौ यथाकामं विजह्रुः स्त्रीभिर्माल्यैर्गन्धैर्भोज्यैर्विविधैर्हृद्यै-
रासवैश्च परां प्रीतिमवापतुः । एकदा विन्ध्यस्य समशिलातले प्रस्थे
पुष्पिताग्राणां सालानां मध्ये तौ निषेदतुः । ततो वादित्रनृत्ताभ्यां
स्त्रियस्तावुपातिष्ठन् गीतैश्च तौ मुदितमानसौ बभूवतुः । ततस्तिलोत्तमा
नदीतीरे कर्णिकारपुष्पाणि विचिन्वती यत्र तौ महासुरावास्तां तं प्रदेश-

माजगाम । आसन्नमदेनारक्तनयनौ तौ तां चारुसर्वाङ्गीं दृष्ट्वा मदनपरवशौ जज्ञाते । आसनं विहाय सुन्दस्तिलोत्तमां दक्षिणे करे जग्राहोपसुन्दोऽपि वामे करे । सुन्दोऽभाषत भमेयं भार्या तव पूज्येति । उपसुन्दो व्याजहार मम भार्येयं तव वधूरिति । नैषा तव ममैवेति तावुभौ विवादं कृत्वा तस्या रूपेण मोहितौ विगतसौहार्दौ तस्या. कृते गदायुद्धमारेभाते परस्परं गदाप्रहारैश्चूर्णिताङ्गौ रुधिरदिग्धशरीरौ तौ धरणीतले पेततुः । एवं तिलोत्तमया सुन्दोपसुन्दविनाशेन देवकार्यं साधितम् । प्रीतो लोकेशस्तस्यै वरं ददौ ॥

Mahâbhârata-Âdiparva

IV

THE STORY OF DHRUVA, SON OF UTTÁNAPÁDA

स्वायंभुवस्य मनोः प्रियव्रतोत्तानपादनामानौ द्वौ सुतावास्ताम् । उत्तानपादस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । अभीष्टायां सुरुच्यामुत्तमो नाम तस्यात्यन्तवल्लभः पुत्रो जज्ञे । सुनीत्यां नामापरस्यां राज्ञ्यां ध्रुवो नाम तनय. सम्भूतः । एकदा राजासनस्थितस्य पितुरङ्कमाश्रितं भ्रातरमुत्तमं दृष्ट्वा ध्रुवोऽपि तमारोढुं मतिं चक्रे । भूपतिस्तु प्रेयस्याः सुरुच्या. समक्षं प्रणयेनागतमुत्सङ्गारोहणोत्सुकं पुत्रं नाभ्यनन्दत् । अङ्कारोहणोत्सुकं ध्रुवं दृष्ट्वा सुरुचिस्तमुवाच । वत्स, एष महान् मनोरथ· किं क्रियते । एतद्राजासनं ममैव पुत्रस्य योग्यं किमात्मा क्लिश्यते त्वया । सत्यं त्वमस्य राज्ञः सुतोऽसि न पुनर्मदुदराज्जात इति । तद्वचनं श्रुत्वा बालः पितरमुत्सृज्य कुपितो मातुर्मन्दिरं

जगाम । पुत्रं कुपितमीषत्स्फुरिताधरं दृष्ट्वा सुनीतिरङ्कमारोप्य तमसान्त्वयत् । वत्स, कः कोपहेतुस्ते, यस्त्वामपमानयति स किं तव पितरं न जानातीति । इत्युक्तो ध्रुवो मात्रे सर्वं यथावृत्तं कथयामास । सुतवचनं निशम्य दुर्मनायमाना दीना सुनीतिरवदत् । पुत्र सुरुचिः सत्यमेवाह, त्वं स्वल्पभाग्योऽसि । नैव तात त्वयोद्वेगः कार्यः । राजासनं छत्रं वराश्वाश्च यस्यान्यजन्मकृतानि पुण्यानि तस्यैव भवन्ति । एवं विचार्य शान्तिं व्रज । सुरुच्याः पुत्र उत्तमः पुण्योपचयसम्पन्नो मम पुत्रस्तु भवानल्पपुण्यः सञ्जातः । तथापि दुःखं कर्तुं नार्हसि । यस्य यावद्भाग्यमासं तेनैव बुद्धिमान् सन्तोषमेति । सुरुच्या वचसा चेद्यदि दुःखितो भवांस्तदा पुण्योपचये यत्नं करोतु । धर्मात्मा प्राणिहिते रतः सुशीलश्च भवेति । ध्रुवः प्रत्यवदत् । अम्ब, मम प्रशमाय यत्त्वयोक्तं तद्दुष्टवचसा भिन्ने मम हृदये नान्तरं लभते । अहं तथा यतिष्ये यथा निखिलस्य जगतः पूजनीयमुत्तमोत्तमं स्थानं प्राप्स्यामि । उत्तमो मम भ्राता पित्रा दत्तं राजासनमाप्नोतु, अहं पुनः स्वकर्मणा शाश्वतं स्थानमिच्छामि यन्मम पिताऽपि न प्राप्नोति । इत्युक्त्वा मातुर्गृहान्निर्गम्य नगराद्बहिरुपवनं ययौ तत्र पूर्वागतान् सप्तर्षीन् ददर्श । स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्य प्रश्रयावनतोऽभ्यभाषत । भो ऋषयः, मां सुनीत्या जातमुत्तानपादतनयं ध्रुवं निर्वेदादुपस्थितमस्माकं प्राप्तं निबोधतेति । ऋषय ऊचुः । वत्स, पञ्चवर्षीयो नृपनन्दनस्त्वं नैव च किञ्चिदुद्वेगकारणं पश्यामः । किंनिमित्तस्ते निर्वेदस्तत्कथ्यतामिति । ततो ध्रुवस्तेभ्यः सर्वं शशंस । तन्निशम्य ऋषयः परस्परं प्रोचुः । अहो क्षात्रं परं तेजो यद्बालस्यापि हृदयादस्या मातुरुक्तं नापसर्पतीति । ते ध्रुवमभाषन्त

चिन्ता तात, तत्र कथमहं सम्पादयिष्यामीति । भगवान् विष्णुर्ध्रुवस्य तपसा तोषितमना गम्भीरोवाच । वत्स ध्रुव, यद्बाह्यार्थनिरपेक्षं त्वया मयि चित्तमाहितं, तेन तुष्टोऽहम् । वरं वरयेति । इदं भगवतो वचनं निशम्य चक्षुषी उन्मील्य शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरं किरीटिनमच्युतमालोक्य शिरसा प्रणनाम जगाद च । देवदेव, यदि मे तपसा भगवान्परमं तोषं गतस्तदा भगवन्तं स्तोतुमिच्छामि । धर्मेणं मह्यं प्रयच्छ । ब्रह्माद्यैरपि तव गतिर्न ज्ञायते तदहं बालकस्त्वां स्तोतुं कथं शक्ष्यामीति । ततः प्राञ्जलिं ध्रुवं भगवान्विष्णुः शङ्खप्रान्तेन पस्पर्श । तत्क्षणमेव प्रसन्नवदनो नृपनन्दनो भूतधातारमच्युतं प्रणम्य तुष्टाव । भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिश्च यस्य रूपं तं परमेशं नतोऽस्मि । त्वं सर्वात्मक सर्वेशश्चासीति । भगवानुवाच । ध्रुव, यत्त्वयाऽद्य दुस्तरमस्तपःफलं त्वया प्राप्तम् । मद्दर्शनं तु नैव विफलं जायते । तस्मादभिमतं वरं वरयेति । ध्रुवो व्याजहार । भगवन्, त्वं सर्वभूतानां हृदि तिष्ठसि, यन्ममेप्सितं तत्किं तव परोक्षम् । तथापि दुर्विनीतहृदयेन मया यत्प्रार्थ्यते तत्तुभ्यं कथयिष्यामि । ममोदरादजातस्य तव नैतद्राजासनं योग्यमिति मातुः सपत्नी मां गर्वादवदत् । अतस्त्वत्प्रसादादव्ययं सर्वेषामुत्तमं स्थानमहं प्रार्थय इति । भगवानवदत् । यत्त्वया प्रार्थितं स्थानं तत्त्व लप्स्यसे । भौमादीनां ग्रहाणां नक्षत्राणां सप्तर्षीणां चाप्युपरि स्थानं मया तुभ्यं दत्तम् । सुनीतिरपि तव माता तारका भूत्वाऽऽकल्पं त्वत्संनिधौ निवत्स्यतीति । एवं ध्रुवो भगवत्प्रसादादूरं स्थानमध्यास्त ॥

Vishnu-purána I

VI

THE STORY OF NÂGÂRJUNA

पुरा चिरायुर्नाम्नि नगरे सर्वसम्पदां केतनं चिरायुर्नाम भूपतिरासीत्। बोधिसत्त्वांशसम्भवो दयादानशीलो विज्ञानवान्नागार्जुनो नाम तस्य मन्त्री बभूव यः सर्वौषधियुक्तिज्ञः सिद्धरसायनस्तं राजानमात्मानं च विजरौ चिरजीवितावकरोत्। कदाचित्तस्य नागार्जुनस्य सर्वेषु पुत्रेषु प्रेष्ठः सुतो बालोऽपि पञ्चत्वमाययौ। शोकसन्तप्तः स मर्त्यानां मृत्युशान्तये तपोदानप्रभावतो द्रव्यैरमृतं स्रष्टुमुपचक्रमे। तिष्ठस्यैकस्यैवौषधस्य मेलनाय यावदुचितं कालयोगं प्रत्यैक्षत तावदिन्द्रेण सर्वं तद्विज्ञापितमबुध्यत। इन्द्रः सुरैर्मन्त्रं कृत्वाऽश्विनावेवमादिशत्। भुवि नागार्जुनं गत्वा मद्वचनादिदं ब्रूतम्। मन्त्रिणाऽपि सता भवता कोऽयमनयः कर्तुमारब्धः। किं त्वं साम्प्रतं प्रजापतिं जेतुमुद्यतः। ये मर्त्यास्तेन मरणधर्माणो निर्मितास्तानमृतं साधयित्वाऽमरान्कर्तुमिच्छसि। एवं कृते देवमनुष्ययोः को विशेषो भवेत्, यष्टृयाजकभावाभावाच्च जगत्स्थितिर्भज्येत। तस्मादेतदमृतसाधनं संहर नो चेत्कुपिता देवा ध्रुवं शापं दास्यन्ति। यच्छोकादेव यत्नस्त्वया क्रियते स तव सुतः स्वर्गे स्थित इति। एवं सन्दिश्य शक्रोऽश्विनौ प्रजिघाय। तौ समागत्य नागार्जुनाभ्यर्णं लब्ध्वा तस्मै शक्रसन्देशमूचतुः। ततो नागार्जुनो विषण्णः समचिन्तयत्। इन्द्रवाक्यं न करोमि चेदासतां तावद्देवा इमावश्विनावेव किं मे शापं न प्रयच्छतः। तदेवाऽमृतसिद्धिरास्ताम्, मम पुत्रः सुकृतैरशोच्यां गतिं गत इति। एवमालोच्य नागार्जुनोऽश्विनावब्रूत। इन्द्राज्ञामनुसृत्यामृतक्रियां संहरामि। युवां चेन्नागमिष्यतं तर्हि पञ्चाहेनामृते सिद्धे पृथिवी मयाऽ-

शिरोदानायेदं मे शततमं जन्म तस्मान्मा स्म शोचः किंचित् । न कोऽप्यर्थी मत्तो विमुखो याति । तदिदानीं त्वत्पुत्राय स्वशिरो ददामि । त्वन्मुखालोकनायैव विलम्ब एष कृतो मयेति । एवमुक्त्वा नृपतिमाश्लिष्य कोशतश्चूर्णमादाय तेन राजपुत्रस्य कृपाणं व्यलिपत् । कृपाणप्रहारेण नृपात्मजो नागार्जुनस्य शिरश्चिच्छेद । प्राणत्यागोन्मुखे नृपे गगनादशरीरिणी वागुदचरत् । राजन्, अकार्यं मा कृथा एष ते सखा नागार्जुनोऽशोच्यः संवृत्तो यतोऽयमपुनर्जन्मा बुद्धसमां गतिं प्राप्त इति । एतच्छ्रुत्वा स चिरायुर्नृपो मरणव्यवसायादिरम्य शुचा राज्यं त्यक्त्वा वनमाशिश्राय । तपसा परमां गतिं च प्राप । तत्पुत्रो जीवहरो राज्यमधितस्थौ । तथापि पितुर्वधं स्मरद्भिर्नागार्जुनसुतैरचिरेणैव राज्यभेदं विधाय स निहतः । तच्छोकात्तस्य मातुर्धनपराया हृदयमस्फुटत् । **अनार्यजुष्टेन पथा प्रवृत्तानां नराणां कुतः शिवं भवेत् ॥**

Kathâsaritsâgara VII

VII

THE DESCENT OF THE GANGES FROM THE HEAVENS

पुरा सगरो नाम धर्मात्मा भूपतिरासीत् । तस्य द्वे भार्ये बभूवतुरेका विदर्भराजस्य दुहिता केशिनी नामापरा चारिष्टनेमेर्दुहिता सुपर्णभगिनी सुमतिर्नाम । सह ताभ्यां सगरो हिमवन्तमासाद्य भृगुप्रस्रवणे शैले तपस्तेपे । पूर्णे वर्षशते तपसाऽऽराधितो मुनिर्भृगु सगराय वरं प्रादात् । एका भार्या वंशकरं पुत्रं जनयिष्यति

गन्दते बहवश्च जलधारिणो महात्मानो वध्यन्ते । अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीत इति ते सगरात्मजाः सर्वभूतानि हिंसन्तीति । संत्रस्तानां देवानां वचः श्रुत्वा भगवान्पितामह उवाच । यस्य वासुदेवस्येयं कृत्स्ना वसुधा महिषी स एव प्रभुः कापिलं रूपमास्थाय धरां धारयिष्यति तस्य कोपाग्निना च सगरात्मजा दग्धा भविष्यन्तीति । पितामहवचो निशम्य हृष्टा देवाः स्वं स्थानं जग्मुः । महीं भित्त्वा सगरपुत्रा पितरमेत्याब्रुवन् । सर्वा मही परिक्रान्ता बलवन्तश्च यक्षासुरपन्नगा निषूदिता न त्वश्वं तद्धर्तारं वा पश्याम किमत्र करिष्याम इति । समन्युः सगरः प्रत्युवाच । भूयः पृथ्वीं खनत, अश्वस्य हर्तारमासाद्य कृतार्था निवर्तध्वमिति । पितुर्वचनं श्रुत्वा सर्वे पुत्रा रसातलमभ्यद्रवन् । खन्यमाने रसातले तैश्चतसृषु दिक्षु प्राप्यायासु विरूपाक्ष–महापद्म–सौमनस–भद्राख्या दिग्गजाः पृथ्वीधारणे नियुक्ता दृष्टाः । तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रागुत्तरां दिशं रोषेणाखनन् सगरपुत्राः । ततः कपिलरूपधारिणं सनातनं वासुदेवं तस्य नातिदूरे च चरन्तं हयं ददृशुः । तमश्वस्य हर्तारं मत्वा महता क्रोधेनाविष्टाः खनित्रलाङ्गलधरास्तमभ्यधावंस्तिष्ठ तिष्ठ त्वमस्माकं यज्ञियं तुरगं हृतवानसीति चाब्रुवन् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा कपिलो महता रोषेण हुंकारमकरोत् ते च तस्य रोषाग्निना भस्मराशीकृताः ।

पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वा सगरः पौत्रमंशुमन्तमब्रवीत् । शूरः कृतविद्यः पूर्वैश्च तेजसा तुल्योऽसि । तस्मात्पितॄणां गतिमन्वेषय । अभिवाद्यानभिवाद्य विघ्नकरान्हत्वा च सिद्धार्थो निवर्तस्वेति । एवमुक्तोऽंशुमान् धनुः खड्गं चादाय जगाम पितृभिः खातं च मार्गं प्रापद्यत । सर्वान्दिग्गजान्सम्पूज्य पितॄन् वाजिनश्च हर्तारमुद्दिश्य पर्य-

याच इति । पितामहो भगीरथं प्राह स्म । भगीरथ, महानेष मनोरथः । इमां हिमवतो ज्येष्ठां सुतां धारयितुं हरान्न कोऽप्यन्य समर्थस्तस्माच्छूलिनमत्र नियुङ्क्ष्वेति । एवमुक्त्वा गङ्गां चाभाष्य परमेष्ठी सह देवैस्त्रिदिवं जगाम ।

गते पितामहे भगीरथोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडितां वसुमतीं कृत्वा वत्सरमुपास्तोमापतिम् । पूर्णे संवत्सरे शम्भुरेनमब्रवीत् । प्रीतोऽहं शिरसा शैलराजसुतां धारयिष्यामीति । ततो गङ्गाऽतिमहद्रूपमास्थाय नभस्तः शिवशिरसि महता वेगेन पपाताचिन्तयच्च शङ्करं गृहीत्वा स्रोतसा पातालं व्रजामीति । तस्या अवलेपं ज्ञात्वा क्रुद्धो हरस्तां तिरोभावयितुं मतिं चक्रे । रुद्रस्य मूर्धनि पतिता सा जटामण्डलान्निर्गमं नैव लेभे तस्मिन्नेव जटामण्डले बहून्संवत्सरान्बभ्राम । ततस्तप आस्थाय भगीरथ शङ्करमप्रीणयत् । स गङ्गां बिन्दुसरः प्रति विससर्ज । विसृज्यमानायां तस्यां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे । ह्लादिनी पावनी नलिनी चेति तिस्रो गङ्गाः प्राचीं दिशं सुचक्षुः सीता सिन्धुश्चेति तिस्रः प्रतीचीं दिशं जग्मुः । सप्तानां स्रोतसां सप्तमी दिव्यस्यन्दनमास्थितं भगीरथमन्वगच्छत् । गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणीमागता गङ्गा यजमानस्य जह्नोर्यज्ञवाटं संप्लावयामास । क्रुद्धो जह्नुर्गङ्गायाः सर्वं जलमपिबत् । ततो देवा गन्धर्वा ऋषयश्च जह्नुमपूजयन् गङ्गां च तस्य दुहितृत्वेऽस्थापयन् । ततस्तुष्टो जह्नुः श्रोत्राभ्यां तामसृजत् । तस्माद्गङ्गा जह्नुसुता जाह्नवी चेति प्रोच्यते । पुनर्भगीरथरथमनुगच्छन्ती गङ्गा सागरं प्राप्य रसातलमुपागच्छत्सगरपुत्राणां च भस्म स्वेन पवित्रेण जलेनाप्लावयत् । गङ्गायाः सलिलेन भस्मन्याप्लुते सति ब्रह्मा भगीरथमुवाच । सगरस्य षष्टिः पुत्रसहस्राणि

तत्प्रतिश्रवणसम्भाषे न समाचरेत् । गुरोश्चक्षुर्विषये यथेष्टासनो न भवेत् । गुरौ परोक्षमप्युपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं तस्य नाम नोदाहरेत् तस्य च गतिभाषितचेष्टितं नैवानुकुर्वीत । यत्र गुरोः परीवादो निन्दा वा प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यौ ततोऽन्यतो वा गच्छेत् । गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु शिलाफलकनौषु च गुरुणा सार्धमासीत । सन्निहिते गुरोर्गुरौ गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । श्रेयःसु, आर्येषु गुरुपुत्रेषु, गुरोश्च बन्धुषु गुरुवद्वृत्तिं नित्यं समाचरेत् । गुरुयोषितो गुरुवत्प्रतिपूज्याः । यथा खनित्रेण खनन्वारि लभते तथा ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्गुरुगतां विद्यामधिगच्छति । आचम्य प्रयतः समाहितः शुचौ देशे जप्यं जपन्यथाविधि संध्ये उभे उपासीत । माता पिताऽऽचार्यः पूर्वजो भ्राता चार्तेनापि नावमन्तव्याः । नृणां सम्भवे यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य निष्कृतिर्वर्षशतैरपि कर्तुं न शक्या । तस्मान्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा प्रियं कुर्यात् । तेषु त्रिषु तुष्टेषु सर्वं तपः समाप्यते । विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि सुवर्णं च । धर्मविद् ब्रह्मचारी गुरवे पूर्वं किंचिन्न दद्यात् स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तो यथाशक्ति गुरवेऽर्थं दद्यात् । क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनं धान्यं शाकं वासांसि च गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । वेदान् वेदौ वेदं वाऽधीत्याऽविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ Manusmṛti II

IX

GAJENDRA-MOKSHA

अस्ति गिरिवरः क्षीरोदेनावृतस्त्रिकूटो नाम यो रौप्यायसहिरण्मयैस्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशः खं च रोचयन्नास्ते । स

निशित जाप्य जजाप । ओं नमो भगवते तस्मै यस्मादिदं सर्वं मजायत । यस्य देवा ऋषयो वा पदं न विदुः स मामवतु । यस्य सुमङ्गलं पदं दिदृक्षवो विमुक्तसङ्गा मुनयो वने व्रतं चरन्ति यस्य च जन्म कर्म नामरूपे गुणदोषौ वा न विद्येते स मे गतिः । नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणाय परेशायानन्तशक्तये सर्वेमाक्षिणे गिरां मनसामपि च विदूराय । तमक्षरं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्य सूक्ष्ममतीन्द्रियमनन्तं परिपूर्णमीडे । विश्वसृज भूरिकारुण्य मज परमेश्वर प्रणमामीति । स गजमेवमार्तमुपलभ्य जगन्निवासो गरुडेन समुह्यमानो देवैः सह गजेन्द्रमभ्याजगाम । स गजेन्द्रो हरिं खे दृष्ट्वा साम्बुजं करमुत्क्षिप्य वाचमुदैरयत्, नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्त इति । तं पीडितं गजं सग्राहं सरस उज्जहार भगवान् । विपाटितमुखाद्ग्राहाद्गजममुचत् । तदा हरेस्तत्कर्म शंसन्तो ब्रह्माद्या देवाः कुसुमवृष्टिं मुमुचुर्दिव्या दुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाऽप्सरसो ननृतुर्जगुश्च । स ग्राहो देवलमुनिशापान्मुक्तः सद्यो गन्धर्वरूपमास्थाय पुरुषोत्तमं शिरसा प्रणम्य परमेशायशोऽगायत देवेशं प्रदक्षिणीकृत्य स्वं लोकं जगाम । गजेन्द्रोऽपि भगवत्स्पर्शेनाज्ञानबन्धनाद्विमुक्तो भगवतो रूपं प्राप । स पूर्वस्मिञ्जन्मनि द्रविडेषु पाण्ड्य इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणो राजा बभूव । एकदाऽऽराधनकाले गृहीतमौनव्रतो यावद्धरिं समर्चयामास तावन्महामुनिरगस्त्यः शिष्यैः सह तत्रागच्छत् । अकृतार्हणादिकं तूष्णीं स्थितं तं वीक्ष्य ऋषिश्चुकोप शापं च तस्मा अददात् । असाधुरयं दुरात्मा स्तब्धमतिर्गज इवान्धं तमो विशत्विति । अगस्त्यशापादेव गजेन्द्रत्वमापन्नं तं गरुडासनो मोचयामास ॥

X
SARAMÁ AND THE PAṆIS

रसापारनिवासिनोऽसुरा पणयो नामेन्द्रस्य गा अपजह्रुर्यत्नतश्च
न्यगूहन् । बृहस्पतिस्तदपश्यद्दृष्ट्वा चेन्द्राय शशंस । अथ पाक-
शासन सरमा तत्र दौत्येन प्राहिणोत् । तामसुराः पणयः पप्रच्छुः ।
कल्याणि, कुत आगता त्वं कस्यासि किं वा तव कार्यमिहास्तीति ।
तान्सरमाऽब्रवीत् । अहमिन्द्रस्य दूती तस्य गा युष्मान् व्रजं चान्वि-
ष्यन्ती विचरामीति । तामिन्द्रदूतीं विदित्वा पापचेतसोऽसुरा ऊचुः ।
सरमे, मा गास्त्वम्, इहास्माकं स्वसा भव, गवां भागं विभजाम
इति । साब्रवीत् । अहं स्वसृत्वं वा धनानि वा नेच्छामि । तासां तु
गवां पयः पिबामि या यूयं निगूहथेति । ततोऽसुरास्तथेत्युक्त्वा पय
आजह्रुः । सा स्वभावाल्लौल्याच्च तदासुरं हृद्यं बलपुष्टिकरं परं संय-
नन पयः पीत्वा शतयोजनविस्तारां रसां पुनरतरद्यस्याः परे पारे
तेषां सुदुर्जयं पुरमासीत् । इन्द्रः सरमां पप्रच्छ कच्चिद्गा दृष्टवत्य-
सीति । आसुरस्य पयसः प्रभावात्सा नेतीन्द्रं प्रत्युवाच । क्रुद्ध
इन्द्रस्तां पदा जघान । तत एव उद्गिरन्ती भयोद्विग्ना सा पुनरेव
पणीन्प्रति जगाम । हरिवाहनः पदानुसारिपद्धत्या रथेन गत्वा पणी-
न्घान ताश्च गा पुनराहरत् ॥

Bṛihaddevatá VIII

XI
THE STORY OF ŚYÁVÁŚVA

उग्र रथवीतिरिति ख्यातो राजर्षिरभवत् । स यक्ष्यमाणोऽत्रि-
मभिगम्य प्रसाद्य प्राञ्जलिः शिष्याऽऽत्मानं कर्तव्यमर्थं च ख्यापयिता-

अत्रे सुतमर्चनानसं नामार्त्विज्यायावृणीत । स सपुत्रस्तं राजानं यज्ञसिद्धयेऽभ्यगच्छत् । अर्चिपुत्रस्यार्चनानस श्यावाश्वो नाम पुत्र आसीत् पित्रा मुदा साङ्गोपाङ्गान्सर्ववेदानध्यापितोऽभवत् । अर्चनाना सपुत्रो गत्वा नृपमयाजयत् । वितते यज्ञे यशस्विनीं राजपुत्रीमपश्यत् । स्नुषा मे राजपुत्री स्यादिति तस्य मनोऽभवत् । श्यावाश्वस्य तस्यां तदा मन सक्त बभूव । सोऽर्चनाना याज्य राजानमब्रवीत् सहस्व मया राजन्निति । श्यावाश्वाय सुतां दित्सुर्नृप स्वमहिषीमब्रवीत् । अहं कन्यां श्यावाश्वाय ददामि किं ते मतमिति । सा राजानमब्रवीत् । राजर्षिकुलजाऽहम् । न नौ जामाताऽनृषिर्भवेत् । एष श्यावाश्वो मन्त्रान्न हि दृष्टवान् । ऋषये कन्या दीयतामिति । भार्यया सह सम्मन्त्र्य राजा तं प्रत्याख्यातऽनृषिर्न कश्चिज्जामाता भवितुमर्हतीति । वृत्ते यज्ञे तेन नृपेण प्रत्याख्यात ऋषिर्न्यवर्तत । श्यावाश्वस्य तु राजकन्याया नैव मनो न्यवर्तत । ततस्तौ पितापुत्रौ पुरुमीढं तरन्तं च पार्थिवौ तरन्तमहिषीं च शशीयसीमभिजग्मतु । तरन्तपुरुमीढौ राजानौ स्पपभूप्योः पूजां चक्रतु । तरन्तानुमता शशीयसी श्यावाश्वाय बहुविधं वसु गा अश्वांश्च प्राददात् । पितापुत्रौ स्वाश्रमं गत्वा दीप्ततेजसं महर्षिमत्रिमभ्यवादयेताम् । आसीच्च श्यावाश्वस्य मनसि । मन्त्रस्यादर्शनादहं सर्वाङ्गशोभनां कन्यां न लब्धवान् । अप्यहं चेन्मन्त्रदर्शी स्यां महान्मे हर्षो भवेदिति । एवं चिन्तयतस्तस्य मरुद्गणः प्रादुरासीत् । पार्श्वे संस्थितांस्तुल्यरूपान् समानवयसो रुक्मवक्षसो मरुत स ददर्श । तांस्तुल्यवयसो देवान् पुरुषविग्रहान्दृष्ट्वा विस्मित श्यावाश्वोऽपृच्छत्के यूय स्थेति । तदा रुद्रसूनून्मरुतो देवानबुध्यत । तानृग्भिस्तुष्टाव । यन्मरुतो दृष्ट्वैव

[illegible] पुण्यात्मना मनो विपुलमतिक्रमं मेने । [illegible] वक्षोऽन्यो ऽवमुच्य तस्मै ददौ [illegible] श्यावाश्वो रथवीतेर्दुहितरं मन- [illegible] प्रव्रजन्राज्ञी दीर्घे त्वयो- [illegible] रथवीतिमपश्यन्ती रात्रिमब्रवीत् । [illegible] ज्या प्रचोदित ऋषेर्नियोग- [illegible] । तस्य पादावुप- [illegible] इति स्वनाम शशाम । [illegible] नमस्तेऽस्तु [illegible] । भगवन् [illegible] पुत्र स्वयमृषि पिता च [illegible] अब्रवीत् । पाद्यार्घ्यमधु- [illegible] प्रत्यनुजज्ञे ॥

Brihaddevatā V

XII

[illegible] STORY OF NALA

Part I

[illegible] नृपतिर्गुणसम्पन्नो [illegible] । [illegible] सर्वेषां मनुजेन्द्राणां [illegible] । तथैव विदर्भेषु [illegible] प्रजाः [illegible] भीमो नाम नृपो बभूव । [illegible] प्रतिकारार्थ [illegible] दमयन्ती नाम कन्या- [illegible] अतिविख्याति । दम-

यन्ती गच्छता कालेन बाल्यात्परां दशामध्युवास । तदा साऽनवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता सखीनां मध्ये विद्युदिवाशोभत । तादृशी नयनाभिरामा बाला न मानुषेषु यक्षेषु देवेष्वपि वा दृष्टपूर्वा श्रुतपूर्वा वा । नलोऽपि भुवि रूपेणातुलेनापरः कन्दर्प इवाभवत् । नलस्य समीपे जना दमयन्त्या रूपगुणादिसम्पदं कुतूहलाद्भृशं प्रशशंसुः । तेन च नलस्य दमयन्त्यामनुरागस्तथा ववृधे यथा हृच्छयं कामं धारयितुमशक्नुवन्सोऽन्तःपुरसमीपस्थे वन एकाक्येव रहोऽवसत् ।

एकदा सुवर्णपक्षधरान्हंसान् वने विचरतो दृष्ट्वा तेषामेकं स जग्राह । खगो नलं व्याजहार । राजन्, अक्रूरमतिः खगोऽहं न त्वया हन्तव्यः, यदि मम प्राणान्रक्षसि तव प्रियं सम्पादयिष्यामि । दमयन्त्याः सकाशे त्वां तथा प्रशंसिष्यामि यथा त्वदन्यं पुरुषं सा न कदापि मंस्यते तवैव च भार्या भविष्यतीति । एवमुक्तो राजा हंसमुत्ससर्ज । सर्वे हंसाः समुत्पत्य विदर्भान्गत्वा दमयन्तीमुपसृत्य भूमौ निपेतुः । ससखी दमयन्ती प्रेक्ष्य तेषामद्भुतं रूपं विस्मिता तान्ग्रहीतुमैच्छत् । हंसास्तु दमयन्त्याः सखीभिश्चानुगम्यमानाः सर्वत प्रमदावने विससृपुः । यं हंसमन्वधावद्दमयन्ती स मानुष्या गिरा तामुवाच । दमयन्ति, निषधेषु नलो नाम गुणराशिरश्विनोस्तुल्यो रूपेण शासिता प्रजानां मनुरिव भूपतिर्वर्तते । तस्य यदि त्वं भार्या भवेस्तर्हि सुदति तव जन्म सफलं भवेत् । नरेषु नरो वरस्त्वं च स्त्रीणां रत्नम् । यदि युवयोः सङ्गमो भवेत् तर्हि स रत्नेन काञ्चनस्येव सर्वेषां प्रीतये कल्पेतेति । एवमुक्ता दमयन्ती हंसमादिशत् । त्वमप्येतदेव नलं वदेति । हंसः सकलमुदन्तं नैषधाय निवेदयाञ्चक्रे ।

हंसवचनादारभ्य दमयन्ती स्वास्थ्यं न लेभे । नलबद्धपरमानु-

[illegible] बभूव । तस्यास्तामवस्थां सखी- [illegible] कन्या प्राप्तयौवनां दृष्ट्वा दम- [illegible] नृपेभ्यो दमयन्तीस्वयं- [illegible] गम्भीरघोषेण वसुधां पूरयन्तो [illegible] दमयन्त्याः स्वयंवर [illegible] गाद् ।

[illegible] मुनीनो भ्रमन् गतौ [illegible] भवन, विदर्भराजस्य [illegible] । सा लोकस्य तत्राम [illegible] नारदेऽप्यादयौ [illegible] । अथापि [illegible] र्भानभिज्ञानपिरे । [illegible] लोकानाम् अपेक्ष [illegible] विस्मिता अन्तरिक्षे [illegible] भगवन् नल, [illegible] प्रतिशृश [illegible] कश्चित् [illegible] दमयन्त्या हृते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कुर्विति । एष देवैर्दूतो मतोऽस्मि । सुरक्षितानि राजसदनानि प्रवेष्टुं कथं शक्ष्यामीति । अमरप्रभावेण शक्ष्यसीति शक्र उवाच ।

तथेत्युक्त्वा नलो दमयन्त्या निवेशं जगाम । तत्र वपुषा दैदीप्यमानां सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां स्वकान्त्या चन्द्रमसमपि प्रभासयन्तीं सर्वाभरणसमावृतां तां दृष्ट्वा तस्य कामो ववृधे सत्यनिष्ठस्तु कार्यं कायमपि समधारयत् । नलमप्रतिमरूपं दृष्ट्वा सख्यो विस्मिता किञ्चिदपि व्याहर्तुमसमा अभवन् । दमयन्ती तु स्मितपूर्वं नलमभ्यभाषत । सर्वानवद्याङ्ग वीर, कस्त्वं कुत समागत कथं चालक्षितस्ते प्रवेशः । इदं वेश्म सुरक्षितं वर्तते राजा चोग्रशासन इति । नल प्रत्युवाच । कल्याणि, देवानां दूतं मां नलं विद्धि । तेषामेव प्रभावेणाहमलक्षितोऽत्र प्रविष्टः । शक्राग्निवरुणयमानामेकतमं पतिं वरयेति । दमयन्ती देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रहस्याब्रवीत् । राजन्, यत्तुभ्यं रोचते तत्कुरु किं करवाणि । अहं यच्चान्यत् किञ्चिन्ममास्ति तव सर्वं तव चरणेऽर्पितं, तवैव कृते मयैते नृपाः सन्निपातिताः । त्वयि बद्धानुरागां मां यदि प्रत्याख्यास्यसि तर्हि विषमग्निं जलं रज्जुं वाश्रयेय इति । नल प्रत्युवाच । येषामहं पादरजसाऽपि न तुल्यस्तेषां लोकपालानां प्रणयं विहाय कथं मां मानुषं पतिमिच्छसि । देवानां विप्रियं कुर्वन्नरो मृत्युमृच्छति । तस्मात्सुरोत्तमान्वरयस्वेति । शोकजलाप्लुतनेत्रा दमयन्ती नलमवोचत् । भो सत्यव्रत नल, सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमस्कृत्याहं त्वामेव भर्तारं वृण इति । राजा तामुवाच । चारुहासिनि, देवानां दौत्येनात्रागत्याहं स्वार्थमेव सम्पादयितुं नोत्सहे इति । ततो दमयन्ती बाष्पाकुलां वाचं प्रसादयन्ती स्मित्वा राजानमब्रवीत् । नरेश्वर, इन्द्रपुरोगमा देवा आयान्तु तेषा-

मे। मत्सन्निधावहं त्वां वरयिष्ये । एवं कृते न ते कोऽपि दोषो भवि-ष्यतीति । ततो नलो देवानाजगाम । ते च तं सर्वमेव वृत्तान्त-मपृच्छन् । स च सर्वं यथावृत्तं तेभ्यो न्यवेदयत् ।

पुण्येऽहनि भीमो महीपालान्स्वयंवर आजुहाव । नृपाः कनक-स्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितं रङ्गं प्रविश्य विविधेष्वासनेष्वासत । देवैः सह नलोऽपि राजसमितिं प्रविवेश । ततः शुभानना राज्ञां नेत्राणि मनांसि च प्रभया मुष्णन्ती दमयन्ती रङ्गं प्राविशत् । राज्ञां नामसु [illegible] भैमी नलस्याकारान्पञ्च पुरुषान्ददर्श । ययो-र्विशेषं [illegible] न तं नलं मेने । प्राञ्जलिर्भूत्वा देवान् [illegible] । यदि मनसा वचसा चाहं नातिचरामि तर्हि देवा नलं मे तथा प्रदर्शयन्तु स्वं रूपं च धारयन्तु येनाहं पुण्यश्लोकं नरपतिं जानीयामिति । [illegible] परिदेवितं श्रुत्वा तस्याश्च नैषधे प्रेमसमन्वितं [illegible] स्वानि चिह्नानि धारयन् । सा सर्वान् विबुधान्-स्वेदाननिमिषान् [illegible] दृष्ट्वा नलं च तद्विपरीतं दृष्ट्वा विराजमाना तस्य वस्त्रान्तं जग्राह परमशोभनां स्रजं च तस्य स्कन्धेऽसृजत् । नलः प्रहृष्टान्तरात्मा दमयन्तीमुवाच । [illegible] यस्मात्, प्रार्थ्यमानानां देवानामपि सन्निधौ यत्त्वं मामेव [illegible] तस्माद्यावज्जीवं तव वचने रतोऽहं भविष्यामीति । तदा दमयन्ती च [illegible] । ततो लोकपाला नलायाष्टौ वरान्दत्त्वा त्रिदिवं गताः । [illegible] भीमो नलस्य दमयन्त्याश्च विवाहं कारयामास । नैषधस्तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा भीमेन समनुज्ञातः स्वनगरं जगाम । राजा दमयन्त्या सह विविधान्का-मान्भुञ्जानः प्रजाः धर्मेण परिपालयन्नरञ्जयत् । इन्द्रसेनं पुत्र-मिन्द्रसेनां नाम कन्यां च दमयन्त्यां जनयामास ।

लोकपाला दिवि गच्छन्तो द्वापरं कलिना सहायान्तं ददृशुः । इन्द्रः कलिमपृच्छत् । कले, द्वापरेण सह क्व यास्यसीति । दमयन्त्याः स्वयंवरमिति स प्रत्युवाच । इन्द्रः प्रहस्य समुवाच स्वयंवरो निर्वृत्तोऽस्माकमग्रतश्च दमयन्त्या नलो वृत इति । कलिः सक्रोधमिदमुवाच । देवानां समक्षं वरयन्ती मानुषं पतिमगमत् तस्मात्तस्या विपुलं दण्डधारणं न्याय्यं भवेदिति । दमयन्त्या नलस्य वरणमस्माभिः समनुज्ञातम् । सर्वगुणोपेतं वेदविदं मन्त्रज्ञं नलं वृतवती साध्वेव । यो नलमेवंगुणविशिष्टमपि शप्तुं कामयेत स मूढ आत्मानमेव शपेत्, स नश्येदिति देवा उक्त्वा दिवं ययुः । गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरं व्याजहार । अहं कोपं सहस्रं नोत्सहे । नलं दूषयित्वा तं राज्याद्भ्रंशयिष्यामि । नासौ दमयन्त्या सह रंस्यते त्वं मम साहाय्यं कर्तुमर्हसीति ।

द्वापरेण सह कलिर्निषधानागम्यान्तरप्रेक्षी चिरं न्यवसत् । द्वादशे वर्षे कलिरन्तरं ददर्श । नैषधो मूत्रं कृत्वोपस्पृश्य पादयोः शौचमकृत्वैव सन्ध्यामन्वास्त । तत्क्षण एव कलिस्तमाविशत् । पुष्करं नलस्य भ्रातरं गत्वा कलिरुवाच । नलेन दीव्य, मया कृतसाहाय्यको भवानक्षद्यूते जेष्यति निषधान्नलं निरस्यते चेति । पुष्करो भ्रातरं द्यूतायाजुहुवे । महामना राजा तस्याह्वानं न चक्षमे । तयोर्द्यूते सम्प्रवृत्ते नलः कलिनाविष्टो जीयते स्म । कोऽपि नलं द्यूतान्निवारयितुं न शशाक । सर्वे पौरा राजानं द्यूतान्निवारयितुमागताः । तान्दृष्ट्वा भैमी शोकोपहतचेतना नलं बभाषे । नाथ, त्वद्दर्शनमुत्सुकैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रिभिश्च समन्वितः पौरजनः समागतस्तं द्रष्टुमर्हसीति । एवं पुनः पुनरुक्तोऽपि नलो न किञ्चन प्रत्यभाषत । ततस्ते पौराः सकरुण

दुःखिता दमयन्ती वेपमानोवाच । नाथ, तव सङ्कल्पं शङ्कमानाया मम हृदयं वेपते गात्राणि च सीदन्ति । हृतराज्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितं मम पतिं त्वामुत्सृज्य कथमहं गच्छेयम् । **भार्यासमं किमपि नास्ति भेषजं नरस्यार्तस्येति** । नलः प्रत्यवादीत् । एवमेतत् । न सन्देहः । भीरु, नाहं त्वां त्यक्तुकाम इति । दमयन्त्युवाच । नाथ, यदि मां हातुं नेच्छसि किमर्थं तर्हि विदर्भाणां पन्था असकृदुपदिश्यते । यदि तुभ्यं रोचते सहितावेव विदर्भान्गच्छाव । विदर्भाधिपस्त्वां पूजयिष्यति त्वं चास्माकं गृहे सुखं वत्स्यसीति ।

एवमुक्तो नलः प्रत्यवादीत् । न तव पितरं विषमस्थो गमिष्यामीति । नलस्तया सह काञ्चित्सभामुपेयाय वैदर्भ्या सह च धरणीतले सुष्वाप । सुकुमारी दमयन्ती क्लेशस्यापरिचिताऽत्यन्तश्रान्ताऽचिरादेव निद्रां लेभे । नलस्तु शोकोन्मथितचित्तो न शेते स्म । आसीच्चास्य मनसि । किं नु मे मरणं श्रेय, उत जीवितम् । मय्यनुरक्ता दीना दमयन्ती मत्कृते भृशं दुःखिता । यदि मद्विहीना स्यात्तर्हि कदाचित्स्वजनं गच्छेत् । एनां पतिव्रतां न कोऽपि पथि धर्षयितुं शक्नुयादिति कलिसमाविष्टचेतसा निश्चयं कृत्वा दमयन्त्या उत्सर्गे मतिं बबन्ध । ततो राजा विवस्त्रतामात्मनश्चिन्तयित्वा दमयन्त्या वस्त्रस्यावकर्तनाय किंचिदन्विष्यन् सभैकदेशे विकोशमुत्तमं खड्गमाससाद । तेन च वाससोऽर्धं निकृत्य तेनात्मानं परिधाय सुप्तामुत्सृज्य दमयन्तीं प्राद्रवत् । पुनस्तु प्रतिनिवृत्य चारुहासिनीं वस्त्रार्धसंवृतां दमयन्तीं दृष्ट्वाऽरोदीत् । कलिना सौहार्देन चाकृष्यमाणो द्वैधीभावकातरेण मनसा दोलेव मुहुरायाति स्म मुहुर्मुहुर्गच्छति स्म । अन्ते च भार्यां विहायैकाकिनी वनं जगाम ।

गते नले गतक्लमा दमयन्ती प्रबुद्धा यावन्नलं नापश्यत् तावच्छो-
काकुला सन्त्रस्ता च भर्तारं प्राक्रोशत् । हा नाथ, किं मां जहासि
विजने वने भीतास्मि । महाराज, कथं सत्यवाग्धर्मज्ञो भवान्मां सुप्तां
पतिव्रतां भार्यां त्यक्त्वा गतः । एतावान् परिहासः पर्याप्तः,
नल भीतास्मि दर्शयात्मानमिति । इति शोकाकुला रुदती सेतस्ततः
पर्यधावत् । उन्मत्तेव रुदन्तीं गच्छन्तीमितस्ततः कश्चिन्महा-
कायोऽजगरः क्षुत्पीडितो जग्राह । अजगरेण ग्रस्यमाना सा बहु
व्यलपत् । तस्याः क्रन्दितमाकर्ण्य गहने वने विचरन्कश्चिद् व्याधो
जवेनाभ्यागम्य निशितेन शस्त्रेण पार्श्वेऽजगरमुखं विशस्य च तां
तस्मादमोचयत् । तां सलिलेन प्रक्षाल्याहारेण समाश्वास्य च पप्रच्छ ।
कस्य त्वं कथं चास्मिन्वने प्राप्ता इति । दमयन्ती सर्वं यथावृत्तमाच-
चक्षे । तां सुकुमाराङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननां वस्त्रसंवीततयाऽतिस्फुट-
शरीरावयवां समीक्ष्य स व्याधो मदनबाणविद्धः कामशरशरव्यतां प्राप ।
कामार्तस्तां मधुरया वाचा सान्त्वयितुमातुरोऽभूत् ।
पतिव्रता भर्तृहीना दुःखार्ता दमयन्ती तस्य दुर्मनोभावं विज्ञाय
क्रोधान्विता तं शशाप । यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये तर्हि
गतजीवनोऽयं पापः पतत्विति । तत्क्षणं स व्याधोऽग्निदग्धो द्रुम इव
स व्याधः पपात ।

निहते व्याधे दमयन्ती सिंहशार्दूलवराहमृगसेवितं नाना-
पक्षिगणाकीर्णं बदरीबिल्वादितरुभिराच्छन्नं वनं प्रतस्थे । तत्र च बहू-
न्नदीस्तडागान् गिरीन् बहून् पल्वलानि सरांसि च ददर्श । शीत-
हारोपवासादिना दमयन्ती वायुभक्षैस्तपस्विभिरध्युषितं मुनिसंघयुक्तमाश्रम-
मण्डलं समाससाद । तपोधनास्तामभिवाद्य कुशलं पप्रच्छुः । ते च तां

वा स एव स्वयमत्रागच्छेदिति । दमयन्ती बभाषे । समयेनात्र वत्स्यामि । उच्छिष्टं नैव भुञ्जीय, कस्यापि पादधावनं नैव कुर्याम्, अन्यान्पुरुषान्नैव प्रभाषेय, यदि मां कश्चित्प्रार्थयेत तर्हि स पुमान्दण्ड्यो भवेत् । भर्तुरन्वेषणार्थं ब्राह्मणान्प्रेषयेयम् । यद्येतत्ते रोचते तर्हि वत्स्यामीति । राजमाता तथेति प्रत्यगृह्णात् स्वदुहितरं च सुनन्दां नामाब्रवीत् । इमां सैरन्ध्रीं देवीरूपां जानीष्व । त्वत्तुल्यवयस्का ते सखी भवतु । एतया सह मोदस्वेति । तत प्रभृति दमयन्ती नलमनिशं चिन्तयन्ती तत्र न्यवसत् ।

Mahábhárata-Vanaparva

XIII
THE STORY OF NALA
Part II

दमयन्तीमुत्सृज्य गहने वने भ्राम्यन्नलो महान्तं दावं ददर्श । तन्मध्ये कस्यचिद्भूतस्य शब्दं शुश्राव पुण्यश्लोक नलाभिधावेति । मा भैषीरित्युक्त्वा नलोऽग्निमध्यं प्रविश्य कुण्डलीकृतं नागराजमपश्यत् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा नलमुवाच । मां कर्कोटकं नागं विद्धि । केनचिद् महर्षिणाहं शप्तः । तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावन्नलस्त्वां नेष्यतीति । तस्य शापात्पदात्पदमपि विचलितुं न शक्नोमि । मां त्रातुमर्हति भवान् । तव सखा भविष्यामि तस्मान्मामादाय शीघ्रं गच्छेति । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रोऽङ्गुष्ठमात्रको बभूव । नलश्च तं गृहीत्वा दावविवर्जितं स्थानमगच्छत् । नाग उवाच । नैषध कतिचित्पदानि गच्छ ततस्तेऽहं श्रेयो विधास्यामीति । दशमे पदे

वा स एव स्वयमत्रागच्छेदिति । दमयन्ती बभाषे । समयेनात्र वत्स्यामि । उच्छिष्टं नैव भुञ्जीय, कस्यापि पादधावनं नैव कुर्याम्, अन्यान्पुरुषान्नैव प्रभाषेय, यदि मां कश्चित्प्रार्थयेत तर्हि स पुमान्दण्ड्यो भवेत् । भर्तुरन्वेषणार्थं ब्राह्मणान्प्रेषयेयम् । यद्येतत्ते रोचते तर्हि वत्स्यामीति । राजमाता तथेति प्रत्यगृह्णात् स्वदुहितरं च सुनन्दां नामावोचत् । इमां सैरन्ध्रीं देवीकल्पां जानीष्व । त्वत्तुल्यवयस्का ते सखी भवतु । एतया सह मोदस्वेति । ततः प्रभृति दमयन्ती नलमनिशं चिन्तयन्ती तत्र न्यवसत् ।

Mahábhárata-Vanaparva

XIII
THE STORY OF NALA
Part II

दमयन्तीमुत्सृज्य गहने वने भ्राम्यन्नलो महान्तं दावं ददर्श । तन्मध्ये कस्यचिद्भूतस्य शब्दं शुश्राव पुण्यश्लोक नलाभिधावेति । मा भैषीरित्युक्त्वा नलोऽग्निमध्यं प्रविश्य कुण्डलीकृतं नागराजमपश्यत् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा नलमुवाच । मां कर्कोटकं नागं विद्धि । केनचिद् महर्षिणाहं शप्तः । तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावन्नलस्त्वां नेष्यतीति । तस्य शापात्पदात्पदमपि विचलितुं न शक्नोमि । मां त्रातुमर्हति भवान् । तव सखा भविष्यामि तस्मान्मामादाय शीघ्रं गच्छेति । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रोऽङ्गुष्ठमात्रको बभूव । नलश्च तं गृहीत्वा दावविवर्जितं स्थानमगच्छत् । नाग उवाच । नैषध कतिचित्पदानि गच्छ ततस्तेऽहं श्रेयो विधास्यामीति । दशमे पदे

ग्रामं गवां च शतसहस्रं दास्यामि । न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलश्च तथापि ज्ञातमात्रयोस्तयोर्गवां सहस्रं दास्यामीति । एतन्निशम्य प्रहृष्टा ब्राह्मणाः सर्वासु दिक्षु सभार्यं नलं विचिन्वन्तो विचेरुः । सुदेवो नाम ब्राह्मणश्चेदिपुरीमागतोऽन्यैर्ब्राह्मणैः सह भोजनाय राजवेश्मनि कृतप्रवेशस्तत्र सुनन्दया सह स्थितां कृशां विवर्णां मलिनां धूमजालेन निबद्धां विभावसो: प्रभामिव दमयन्तीं ददर्श । तां समीक्ष्य भैमीति तर्कयामास । आसीच्चास्य मनसि । इमामद्य दृष्ट्वा कृतार्थोऽस्मि । भर्ता नाम परं नार्या भूषणम् । तेन रहितैषा शुभाप्यपि न शोभते । कदा नु खलु भर्तुः समागमात् पारं दुःखस्य यास्यति । अहमेनां तावदाश्वासयिष्यामीति । एवं विमृश्य भैमीमुपगम्य सुदेवस्तामब्रवीत् । वैदर्भि, अहं तव भ्रातुः सखा सुदेवो नाम ब्राह्मणो भीमस्य वचनात्त्वामन्वेष्टुमागतः । पिता ते जननी भ्रातरश्च कुशलिनः । तत्रस्थौ ते दारकावपि कुशलिनौ । त्वत्कृते ब्राह्मणाः शतशो महीं भ्रमन्तीति । दमयन्ती सुदेवमभिज्ञाय स्वबन्धुजनस्य कुशलं पप्रच्छ रुरोद च । राजमाता तां रुदतीं दृष्ट्वा सुदेवमब्रवीत् । आचक्ष्व मे केयं कस्य चेयं कथं वा त्वयाभिज्ञातेति । सुदेवोऽपि दमयन्तीगतं सकलं वृत्तं शशंस । अस्या भ्रुवोर्मध्ये मलेनान्तर्हितोऽपि पितुर्मया निरूपितस्तेनाहमेनां विदितवानिति चोवाच । तच्छ्रुत्वा सुनन्दा पितुप्रच्छादकं मलं शोधयामास । तं व्यक्तं पिप्लुं दृष्ट्वा राजमाता सुनन्दा चाश्रूणि समुत्सृज्य तां परिषस्वजाते । राजमातोवाच । त्वं मम भगिन्या दुहितासि । अहं तव माता च दशार्णाधिपतेः सुदाम्नः सुते । यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि मन्तव्यं त्वयेति । दमयन्ती प्रहृष्टेन मनसा मातुर्भगिनीं प्रणम्य

भूयो धनं तुभ्यं दास्यामि । त्वया बहूपकृतं न कोऽप्यन्य एतावत्कारिष्यतीति । ततः सुदेवमाहूय मातुः समक्षं सा दमयन्ती बभाषे । सुदेवायोध्यां गत्वा ब्रूहि ऋतुपर्णम् । दमयन्ती पतिमन्यं वरितुमिच्छति । स च स्वयंवरः श्वो वर्तिष्यते । तत्र बहवो राजानो राजपुत्राश्च गच्छन्ति । स वीरो नलो जीवति मृतो वेति न ज्ञायते । यदि मन्यसे तर्हि शीघ्रं गच्छेति । ततः सुदेवोऽयोध्यां गत्वा यथादिष्टं सर्वमृतुपर्णाय शशंस । सुदेवस्य वचः श्रुत्वा वार्ष्णेयबाहुकप्रमुखान्सारथीनाहूय ऋतुपर्ण उवाच । दमयन्ती स्वयंवरमास्थास्यति ततोऽहं विदर्भान्गन्तुमिच्छामि । इयतस्त्वञ्च बाहुक, यदि त्वमभिमन्यसेऽह्नैकेनैव तत्र गन्तव्यमिति । राजेन्द्रमुक्तस्य नलस्य हृदयं व्यदीर्यत दुःखवज्राभिहतश्च प्रदध्यौ । मया क्षुद्रेण पापबुद्धिना निहता वैदर्भी ईदृशं कर्तुकामा । स्त्रियो हि नाम प्रकृत्या चपला मम दोषश्च दारुणः । दुःखमोहितयाऽनया किं न्वेवं व्यवसितमाहोस्विन्मदर्थ एवायमुपायश्चिन्तितोऽनया । नैवं तादृशी पतिव्रता कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः । यदत्र सत्यमसत्यं वा तद्गत्वा निश्चितं ज्ञास्यामीति । दीनमानसो बाहुकः कृताञ्जलिर्नराधिपमृतुपर्णमुवाच । राजन्, एकाह्नेन विदर्भनगरीं गमिष्यामीति प्रतिजानामीति । बाहुक ऋतुपर्णेन त्वर्यमाणोऽपि वाजिनः सम्यग्जिज्ञासमानः पुनः पुनर्विचार्य तेजोबलसमन्वितान्हीनलक्षणवर्जितान्वातरंहसः सिन्धुजान्कृशानश्वानानीतवान् । कृशाङ्गांस्तान्दृष्ट्वा राजा सकोपं बभाषे । किमिदं व्यवसितं त्वया । किमर्थमस्मान्विप्रलभसे । एते कृशा अश्वा एकेनैव दिनेन महान्तमध्वानं कथमतिक्रमिष्यन्तीति । बाहुक उवाच । एते हया एकेनैव दिनेन विदर्भान्गमिष्यन्ति ।

नष्ट इवेष तदा वेपमानः प्राञ्जलिः कलिस्तमुवाच । कोपं संयच्छ नृपते, नागराजस्य विषेण दिवानिशं दह्यमानोऽहं तव शरीरेऽवसम्, त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि मम वच शृणु । ये मनुजास्त्वां कीर्तयिष्यन्ति तेषां मत्प्रसूतं भयं न भविष्यतीति । एवमुक्तो नलः कोपं न्ययच्छत्कलिश्च विभीतकं प्रविवेश । ततः प्रभृति विभीतकोऽप्रशस्तः संवृत्त । कलिना विमुक्तो नलो रूपमात्रविवर्जितः प्रहृष्टान्तरात्मा हयान्पूर्वस्मादधिकतरं चोदयामास ।

प्रदोषे विदर्भानागतं राजानमृतुपर्णं जना भीमाय न्यवेदयन् । रथघोषेण सर्वा दिशो नादयन् स राजा पुरं प्राविशत् । तं रथघोषं श्रुत्वा दमयन्ती चिन्तयामास । यथाऽसौ रथनिर्घोषो मेदिनीं पूरयन्मम चेत आह्लादयति तथा मन्ये नल एवागतः । अद्य यदि चन्द्राभवक्त्रं संख्यातीतगुणं नलं न पश्यामि तर्हि विनंक्ष्यामीति । एवं विलपन्ती दमयन्ती नलसङ्गेव पुण्यश्लोकनलदिदृक्षया महद्वेश्मारुरोह । सवार्ष्णेयबाहुकं राजानमृतुपर्णं ददर्श । स रथोपस्थादवतीर्य महाराजं भीममुपतस्थे । भीमस्तं परया मुदा ससत्कारं प्रतिगृह्य स्वागतं तेऽस्तु किं कार्यमिति पप्रच्छ । धीमानृतुपर्णोऽपि यदा कमपि राजानं राजपुत्रं वा नापश्यत्तदा विस्मित उवाच । भवन्तमभिवादयितुमागतोऽस्मीति । भीमोऽचिन्तयत् । यथाऽयं बहून् ग्रामानतिक्रम्य योजनशतमागतस्तेन नाल्पेन कारणेन भवितव्यम् । भवतु, अन्ततस्तज्ज्ञास्यामीति । उवाच च । श्रान्तोऽसि विश्रम्यतामिति । भीमेन सत्कृत ऋतुपर्णः प्रहृष्टेन मनसा राजप्रेष्यैर्निर्दिष्टं वेश्म समाविशत् । बाहुकोऽपि हयान्मोचयित्वोपचर्य च शास्त्रविधानतो रथोपस्थ उपाविशत् ।

यदन्न करोति तत्सर्वं निरीक्ष्य न परीक्षस्व । याचमानायापि जल-मग्निर्वा न देय इति । केशिनी बाहुकं गत्वा तस्य चेष्टितानि निरीक्ष्य दमयन्तीं प्रतिनिवृत्त्योवाच । नैव मया तादृशो मानवो दृष्ट-पूर्वः श्रुतपूर्वो वा । ह्रस्वं द्वारमासाद्य स न कदापि प्रणमति तं दृष्ट्वा तु द्वारमुन्नमति । तेनावेक्षिताः कुम्भा जलपूर्णा भवन्ति । तस्मैवास्य हव्यवाहनः प्रज्वलति । अग्निं स्पृशन्नपि नासौ दह्यते । एतान्यन्यानि च तस्य चेष्टितानि दृष्ट्वाऽहं भृशं विस्मितेति । देवानामिन्द्रादीनां प्रसादाल्लब्धाद्भुतप्रभावो नल एवायं बाहुक इति मन्यमानया दम-यन्त्या समादिष्टम् । पुनर्गत्वा नलेन पाचितं मांसमपहृत्यागच्छेति । केशिनी तथा कृतवती । नलसिद्धं मांसं भक्षयित्वा बाहुकं नलं निश्चयेन मत्वा सा भृशं दुःखिताऽभूत् । ततः सह केशिन्या स्वापत्य-द्वयं बाहुकाय प्रेषितं दमयन्त्या । सुरसुतोपमौ सुतौ दृष्ट्वा दुःख-पर्यात्मा बाहुकः प्ररोद । एवं विकारमसकृद्दर्शयित्वा सहसा पुत्रावुत्सृज्य केशिनीमवदत् । मम पुत्रयोः सदृशमिदं दारकद्वय-मतोऽहं बाष्पमुत्सृष्टवान् । बहुशो गच्छन्तीमागच्छन्तीं च त्वां जन-शङ्केत । वयं चातिथयः, तस्माद्गच्छेति ।

दमयन्ती सर्वं केशिन्याः श्रुत्वा तां मात्रे प्रेषयामास । केशिनी बभाषे । देवि, भर्तृदर्शिका भूते । बाहुको नलशङ्कया मया बहुधा परीक्षितः । केवलं रूप एव मे संशयः । स्वयमेव वेदितुमिच्छामि । तातानुज्ञया स वा प्रवेश्यतां मां वाऽनुज्ञातुमर्हसीति । देव्योक्तो भीमो दुहितुरभिप्रायमन्वजानात् । पित्राऽप्यनुज्ञाता दमयन्ती केशिनीमुवाच शीघ्रं पितृनासनात्त्वं बाहुकं गत्वा समिहानयेति । केशिनी बाहुकमुवाच । भीमस्य शासनादहमत्रागता, राजवेश्म

रूपं लेभे । तदा नलं स्वरूपिणं दृष्ट्वा भैमी समालिलिङ्ग स च तां परिषस्वजे । तत सर्वं दमयन्त्या जननी भीमायाकथयत् । ततस्तौ पुरातनाः कथा कथयन्तौ तां रात्रिमपि नाजानीताम् ।

अन्येद्युर्नलो भीमं नृपं दृष्ट्वाऽभिवादयामास । ततो दमयन्ती पितरमवन्दत । भीमो जामातरं महता सत्कारेणापूजयत् । नल मार्गागतं दृष्ट्वा पौराणां सुमहाननुरागोऽभवत् । ऋतुपर्णोऽपि बाहुकरूपिणं नलं दमयन्त्या समायुक्तं श्रुत्वाऽतीव मुमुदे । ऋतुपर्णो नलमुवाच । कश्चिदेव नापराद्धोऽस्म्यज्ञातवासे मद्गृहे वसतः । यदि बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा मया किञ्चिदनुचितं कृत तत्क्षन्तव्यमिति । नल उवाच । न भवता किमपि मय्यपराद्धम् । यथा मम तथैव तव गृहेऽहं सुखं न्यवसमिति । ततो राजर्तुपर्ण स्वपुरं जगाम । नलो मासमेक कुण्डिनपुरे उषित्वा भीममापृच्छ्याल्पपरिवारो निषधान् प्रतस्थे । तत कतिपयैरेवाहोभिर्नगरं प्रविवेश । पुष्करमासाद्योवाच । आवां पुनर्दीव्याव, यच्च बहु द्रव्यं मयार्जितं तत्सर्वं सार्धं दमयन्त्या पणो भवतु पुनर्द्यूतं प्रवर्तताम् । यदि द्यूत न वाञ्छसि तर्हि युद्धाय सन्नद्धो भव । द्वयोरेकतरे बुद्धि कुर्विति । पुष्करः प्रहसन्नब्रवीत् । दिष्ट्या वर्धे यद्भवत पुनर्द्यूने मति. समुत्पन्ना । द्यूते निर्जिते त्वयि दमयन्ती मां समुपस्थास्यति । ततोऽहं तां वरवर्णिनी कामयमान कृतकृत्यो भवामीति । तस्यासम्बद्धप्रलापिनो वचः श्रुत्वा कुपितो नलस्तस्य शिरश्छेत्तुमियेष । रोषताम्राक्षस्तमुवाच । किं वृथा जल्पितेन, पणावहा इति । ततः पुष्करस्य नलस्य च द्यूतं प्रावर्तत । नलेन पुष्करो द्यूते जित: । नल उवाच । मूढ पुष्कर, सर्वं राज्यमधुना मयि स्थितम् । वैदर्भीं द्रष्टुमपि न शक्ष्यसि । यदहं पुरा

दूरं नापि यातोऽयमिति । एवमुक्त्वा मृगं व्यापादयितुं यावच्छर-
संधानमकरोत्तावद् राजन्नाश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्युच्चै-
र्व्याहरन्वैखानसः सह द्वाभ्यामन्याभ्यां तपस्विभ्यां बाणपातवर्तिनः
कृष्णसारस्यान्तर उपस्थितः । तद्वचः श्रुत्वा निगृह्यन्तां वाजिन इति
सूतं समादिदेश । वैखानसेनोक्तम् । तूलराशौ वह्निरिवास्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे बाणो नैव सन्निपात्यः । क्व बत हरिणकानामति
लोलं जीवितं क्व च तव निशितनिपाता वज्रसाराः शराः । तस्मा-
त्सायकं प्रतिसंहर । आर्तत्राणाय वः शस्त्रं नानागसि प्रहर्तुमिति ।
दुष्यन्तेन प्रतिसंहृते शरे वैखानस उवाच । पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः
सदृशमेवैतत् । एवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि । वयं समिदाहर-
णाय प्रस्थिताः । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो
दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः
सत्कारः । कुलपतिः कण्वो दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य
दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थमिदानीमेव गतः । वयमपि
साधयामोऽधुनेति । राजा बभाषे । सूत चोदयाश्वान् । पुण्याश्रम-
दर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे इति । तपोवननिवासिनामुपरोधो मा
भूदिति दूर एवाश्रमस्य रथं स्थापयित्वा राजाऽवातरत् । विनीतवेषेण
प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नामेत्युक्त्वा दुष्यन्तः सूतायाभरणानि धनु-
श्चोपनीयार्पयदुवाच च सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते
तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिन इति । यदा दुष्यन्त आश्रमं प्रवि-
वेश तदाऽस्य शुभाशंसी दक्षिणो बाहुः पस्पन्दे । तस्मिन्नेव क्षणे
दक्षिणेन वृक्षवाटिकामितः सख्याविव्यालापमशृणोत् । तदा
शकुन्तला सह प्रियंवदानसूयाभिधानाभ्यां सखीभ्यां स्वप्रमाणानुरूपैः

सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुं तत्रैवागता । ता निपुणं निरूप्य नाम्ना मधुरयाऽऽकृत्या विस्मितो दुष्यन्तश्छायामाश्रित्य प्रतिपालय-न्स्थित । अनसूयोवाच । शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रम-वृक्षका प्रियतरा इति तर्कयामि येन नवमालिकाकुसुमपेलवा त्वम-प्येनेषामालवालपूरणे नियुक्तेति । शकुन्तला प्रत्यवदत् । न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेष्विति । अनेन संवादेन शकुन्तला कण्वदुहितरं ज्ञात्वा राजाऽऽत्मगतमाह स्म । असाधुदर्शी खलु तत्रभवान्काश्यपो य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते । काममननुरूप-मस्या वयसो वल्कलं न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति । शैवलेनानु-विद्धमपि सरसिजं रम्यम्, मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति, इयं तन्वी वल्कलेनाप्यधिकमनोज्ञा, **मधुराणामाकृतीनां किमिव मण्डनं न भवति** । अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् । अथवा कृतं सन्देहेन । इयं शकुन्तलासशय क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यं मे मनोऽस्यां साभिलाषम् । **सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुष्वन्तःकरण-प्रवृत्तयः प्रमाणम्** । तथापि तत्त्वत एनां ज्ञास्यामीति । तदा सलिल-सेकसंभ्रमोद्गतो मधुकरो नवमालिकामुज्झित्वा शकुन्तलाया वदन-मभ्यवर्तत । भीता शकुन्तला परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्ट-मधुकरेणाभिभूयमानामिति व्याजहार । सख्यौ सस्मितं प्रोचतुः । के आवां परित्रातुम् । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । तस्मा-दुष्यन्तमाक्रन्देति । अवसरोऽयमात्मानं दर्शयितुमिति मत्वा दुष्यन्तः सत्वरमुपसृत्योवाच । न भेतव्यं न भेतव्यम् । दुर्विनीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासति सति कस्तपस्विकन्यास्वविनयमाच-रतीति । सर्वा राजानं दृष्ट्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः । अनसूयोवाच ।

मृगयाशीलस्य दुष्यन्तस्य प्रियवयस्यो विदूषको ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वाहिण्ड्य निर्वेदमापन्नो राजानमुवाच । अहह भवदनुसारेण संधिभिरनभिसम्बन्धानां गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । प्रसीद मामेकाहमपि विश्रमितुं विसृजेति । राजाऽपि शकुन्तलामनुस्मृत्य मृगयायां मन्दादरः सेनापतिमाहूयोवाच । सेनापते, मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना प्रियवयस्येनेति । सेनापतिरवदत् । कोऽपरो मृगयासदृशो विनोदः । तथा मेदश्छेदकृशोदरं वपुरुत्थानयोग्यं भवति, सत्त्वानामपि भयक्रोधयोर्विकृतिमच्चित्तं लक्ष्यते । यदिषवश्चले लक्ष्ये सिध्यन्ति स धन्विनामुत्कर्षः । मिथ्यैव मृगयां व्यसनं वदन्तीति । आश्रमस्यातिसंनिकृष्टतया राजा सेनापतेर्वचो नाभ्यनन्ददुवाच च । निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा च न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्या इति । एवमुक्ते सेनापतिर्निष्क्रान्तः परिजनश्च । एवं निर्मक्षिके कृते राजा शकुन्तलाया अनुपमां रूपसम्पदं मदीयं भावं चोपवर्ण्य यावद्विदूषकं पृच्छति केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसाम इति तावत्स प्रत्युवाच । त्वं राजा । अतो नीवारषष्ठभागग्रहणार्थं गच्छेति । राजोवाच । मूर्ख, यत्फलं नृपाणां वर्णेभ्य उत्तिष्ठति तत्क्षयि, आरण्यकास्तु तपःषष्ठं भागमक्षय्यं नो ददतीति । तस्मिन्नेव क्षणे द्वावृषिकुमारौ राज्ञो दीप्तिमतोऽपि वपुषो विश्वसनीयतां प्रेक्ष्य विस्मितौ फलान्युपहारीकृत्य राजानं विज्ञापयामासतुः । विदितो भवानाश्रमवासिनामिहस्थः । तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति भवन्तः प्रार्थयन्त इति । राजा स्वकार्यानु-

विनयेन वारितप्रसर आत्मान न्यगृह्णात् । प्रियंवदा शकुन्तलां निरुवाच । वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । आत्मान मोचयित्वा ततो गमिष्यसीति । दुष्यन्त. प्रियंवदामुवाच । भद्रे वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये । तदहमेनामनृणां करोमीति । एवमुक्त्वाऽङ्गुलीय दातुमैच्छत् । नाममुद्राक्षराणि वाचयित्वोभे यदा परस्परमवालोकयेतां तदा दुष्यन्तो बभाण । अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य । राज्ञ परिग्रहोऽयमिति । प्रियंवदयोक्तम् । नार्हस्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलिवियोगम् । आर्यस्य वचनेनैवानृणा नामैषा । शकुन्तले मोचितास्यनुकम्पिनाऽऽर्येणाथवा महाराजेन । गच्छेदानीमिति । शकुन्तला प्रत्युवाच का त्व विसर्जयितव्यस्य रोद्धव्यस्य वेति । किं नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यादित्येव यावद् राजाऽचिन्तयत्तावद्वो भोस्तपस्विन सन्निहितास्तपोवनरक्षायै भवत प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्त इति कस्यचिदुक्तिं शुश्राव । तच्छ्रुत्वा राजाऽऽत्मगतमूचे । अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावदिति । आरण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाऽनसूया पटोटजगमनायानुज्ञामयाचत तदा राजोवाच वयमपि यथाऽऽश्रमपीडा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामह इति । ततोऽनो शकुन्तला सखीमुवाच । अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिक्षतं मे चरण कुरबकशाखापरिलग्न च वल्कलम् । तावत्परिपालयतं मां यावदेतन्मोचयामीत्युक्त्वा सव्याज विलम्ब्य राजानमवलोकयन्ती सह सखीभ्यां निर्जगाम । राजाऽपि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुमक्षमो मन्दौत्सुक्यो नगरगमन प्रति समेत्यानुयात्रिकानातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयमित्युक्त्वा निष्क्रान्तः ।

मृगयाशीलस्य दुष्यन्तस्य प्रियवयस्यो विदूषको ग्रीष्मविरलपादप-च्छायासु वनराजिष्वाहिण्डनं निर्विण्णमानसो राजानमुवाच । अश्वानु धावद्रथानुसारिणो संक्षोभितसन्धिबन्धनः गात्राणामनीशोऽस्मि मेइम । तस्मादेकाहमपि विश्रमितुं विसृजेति । राजाऽपि शकुन्तलामनुस्मृत्य मृगयायां मन्दादरः सेनापतिमाहूयोवाच । सेनापते, मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना प्रियवयस्येनेति । सेनापतिरब्रवीत् । कोऽपरो मृगयासदृशो विनोदः । तथा मेदश्छेदकृशोदरं वपुर्गुरुत्थानयोग्यं भवति, सत्त्वानामपि भयक्रोधयोर्विकृतिमच्चित्त-मुपलभ्यते । यदिषवश्चले लक्ष्ये सिध्यन्ति स धन्विनामुत्कर्षः । मिथ्यैव मृगयां व्यसनं वदन्तीति । आश्रमस्यातिसंनिकृष्टतया राजा सेना-पतेर्वचो नाभ्यनन्ददुवाच च । निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा च न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्या इति । एव-मुक्ते सेनापतिनिष्क्रान्ते परिजनश्च । एवं निर्मक्षिके कृते राजा शकुन्तलाया अनुरक्तो रूपसम्पदं मदीयं भावं चोपवर्ण्य यावद्विदूषकं पृच्छति केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसाम इति तावत्स प्रत्युवाच । स राजा । अतो नीवारषष्ठभागग्रहणार्थं गच्छेति । राजोवाच । मूर्ख, यदुत्थं नृपाणां वर्णेभ्य उत्तिष्ठति तत्क्षयि, आरण्यकास्तु तपसः षष्ठं भागमक्षय्यं नो ददतीति । तस्मिन्नेव क्षणे द्वावृषि-कुमारौ राज्ञो दीप्तिमतोऽपि वपुषो विश्वसनीयतां प्रेक्ष्य विस्मितौ स्वस्त्युपहारीकृत्य राजानं विज्ञापयामासतुः । विदितो भवानाश्रम-वासिनामिहस्थः । तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति भवन्त प्रार्थयन्त इति । राजा स्वकार्यानु-

मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किं तु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं ते पश्यामि । तत्कथय किंनिमित्तमयं ते सन्तापः । **विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वाऽनारम्भः प्रतीकारस्येति ।** प्रियंवदयाप्युक्तम् । सखि सुष्ठु भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चतीति । शकुन्तला प्रत्युवाच । कस्मै वान्यस्मै कथयितव्यम् । आयासयित्रीदानीं वां भविष्यामीति । उभे अप्यूचतुः । अत एव निर्बन्धः । **स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीति ।** ततः शकुन्तलोवाच । यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिस्तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता । तद्यदि वामनुमतं तत्तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथा सिञ्चत मे उदकमिति । दूरगतमन्मथां कालहरणस्याक्षमां शकुन्तलां मत्वा तत्प्रेमास्पदीभूतं च दुष्यन्तं पौरवाणां ललामभूतं ज्ञात्वा तस्या अभिलाषः सखीभ्यामभिनन्दितः । पुनरुपायो मन्त्रेणाविलम्बिनं निभृतं च तस्या मनोरथं सम्पादयाम इति यदाऽनसूयाऽचिन्तयत्तदा प्रियंवदोवाच । निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् । स राजर्षिरस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते । तस्मान्मदनलेखोऽस्याः क्रियताम् । तं सुमनोगोपितं कृत्वा देवशेषापदेशेन तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि । तेन कामन उपन्यासपूर्वं चिन्तय कमपि ललितपदबन्धमिति । अयं सुकुमारः प्रयोगोऽनसूयाया अरोचत । शकुन्तला गीतिकां चिन्तयित्वा शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे निक्षिप्तवर्णां कृत्वाऽवाचयत् । तत्र न जाने हृदयं मम पुनः कामो

दिवाऽपि रात्रिमपि । निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि युक्तमनोरथान्यङ्गानि ॥ इति । तनुगात्रि, मदनस्त्वामनिशं तपति मां पुनर्दहत्येव, यथा दिवसः शशाङ्कं ग्लपयति न तथा कुमुद्वतीमित्युक्त्वा राजा सहसोपासर्पत् । निभृतमेकदेशमध्यासीने राजनि प्रियंवदोवाच । आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष वो धर्मः । तेन हीयं नौ प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुमिति । अनसूयाऽपि बभाषे । पौरव, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहयेति । ततो राज्ञा प्रतिज्ञातम् । परिग्रहबहुत्वेऽपि मम कुलस्य द्वे प्रतिष्ठे समुद्रवसना भूमिरियं च युवयोः सखीति । एतेन राज्ञो वचनेन सख्यौ निर्वृते । एष इतस्ततो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति संयोजयाव एनमिति सख्यावुक्त्वा ते निष्क्रान्ते । तयोर्गमनेन यदा शकुन्तलाऽ[illegible] दुष्यन्तमुवाच । अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तत इति । गन्तुमिच्छन्ती शकुन्तला स [illegible] । पौरव, रक्ष विनयं मदनसन्तप्ताऽपि न खल्वात्मनः प्रभवामीति यदा शकुन्तलोवाच तदा दुष्यन्तेनोक्तम् भीरु, अलं गुरुजनभयेन । **विदितधर्मा** [illegible] ग्रहीष्यति । बहवो राजर्षिकन्यका गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः श्रूयन्त इति । एवमुक्त्वा दुष्यन्तं [illegible] शकुन्तलाया मुखमुन्नमयितुमैच्छत् । [illegible]

[illegible]

निर्गते महर्षेराश्रमात् परिणीतां दुहितरमात्मजामिव गच्छत इत्युक्त्वा
गतः शकुन्तलया निरस्तो। राजा निःश्वस्योवाच। अहो
विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः। परमप्राप्यमस्माभिः पुनः कथमनुभू-
तम् मया न दुर्लभम्। क नु खलु सर्वं गच्छामि। अथवा इदैव
दिवसर्तुसुखलुब्धे स्वागतमेव मुहूर्तं स्थास्यामीति। तस्मिन्नेव क्षणे
विदितवृत्तान्ता प्रयान्तीं श्रीमतीं पुनरागतमात्मप्रसादनार्थं
निर्यये।

इति परिसमाप्य कतिभिर्दिवसैर्दुष्यन्त आत्मनो नगरं प्रवि-
ष्टवान्। पुरसमागतं शकुन्तलागतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति
चिन्ताऽनसूयया समुक्ता। प्रियंवदा तामुवाच। सखि विश्रब्धा भव।
न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति। तातकाश्यप
पुनरिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति। अनसूया
प्रत्युवाच। **गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः
सङ्कल्पः।** स यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः।
तस्मात्तातस्यानुमतं भविष्यतीत्यहं पश्यामीति। तस्मिन्नेव क्षणे दुर्वासा
ऋषिरागमनमतिथित्वेन न्यवेदयत्। यद्यपि शकुन्तलोटजसन्निहिता-
स्तथापि दुष्यन्तमेव ध्यायन्ती दुर्वाससमतिथिसत्कारेण न पूजया-
मास। क्रुद्धकोपोऽसौ महर्षिस्तामशपत्। यमनन्यमानसा विचिन्त-
यन्ती तपोधनं मामुपस्थितं न वेत्सि स बोधितोऽपि त्वां न स्मरिष्य-
तीति। पूज्यार्हे महर्षौ शकुन्तलामपराद्धां ज्ञात्वाऽनसूयया विज्ञापितो
दुर्वासाः। भगवन् प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृ-
जनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति। न मे वचनमन्यथा
भवितुमर्हति किं त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्र-

थित्वा दुर्वासा अन्तर्हितः । यदा दुष्यन्तो राजधानीं प्रस्थितस्तदा तेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति शकुन्तलाया हस्ते स्वयमेव पिनद्धम् । द्वयोरेवावयोर्मुखे शापवृत्तान्त एष तिष्ठतु यतो रक्षितव्या प्रकृतिपेलवा प्रियसखीति प्रियंवदानसूयाभ्यां निश्चयः कृतः । गते बहुतिथे कालेऽपि यदा दुष्यन्तो लेखमात्रमपि न व्यसृजत्तदोद्विग्नाऽनसूयाऽचिन्तयत् । अभिज्ञानमङ्गुलीयकं राज्ञे प्रेषयामः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसिताऽपि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं नु खलु करणीयमिति । यदा कण्वः प्रवासान्निवृत्याग्निशरणं प्रविष्टस्तदाऽशरीरिण्या वाण्या शकुन्तलागतो वृत्तान्तस्तस्मै कथितः । ततो लज्जावनतमुखीं शकुन्तलां परिष्वज्य कण्वेनैवमभिनन्दिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याऽशोचनीयाऽसि मे संवृत्ता । अद्यैव ऋषिपरिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति । यावच्छकुन्तलाया अङ्गेष्वाभरणविनियोगं सख्यावकुरुतां तावत्स्नानोत्थितः काश्यपोऽचिन्तयत् । शकुन्तलाऽद्य यास्यतीति हृदयमुत्कण्ठया संस्पृष्टं कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषो दर्शनं च चिन्ताजडं जातम् । अरण्यौकसो ममेदृशं तावत्स्नेहाद्वैक्लव्यं तस्मात्कथं नु गृहिणो नवैस्तनयाविश्लेषदुःखैः पीड्यन्त इति । यदा शकुन्तला पितरमवन्दत तदा तामानन्दपरिप्लाविना चक्षुषा वीक्ष्य स तस्यै वरं ददौ । ययातेः शर्मिष्ठेव त्वं भर्तुर्बहुमता भव त्वमपि सेव पुत्रं सम्राजं पुरुमाप्नुहीति । ततोऽग्नीन्प्रदक्षिणीकृत्य शकुन्तला वनभागिनीं वनज्योत्स्नामामन्त्र्य पुत्रकृतकं मृगपोतकं सान्त्वयित्वा सह पित्रा शार्ङ्गरवा

दिभि शिष्यै राजधानी प्रस्थिता । यदा कण्वः शकुन्तलां दूरमनुजगाम तदा शार्ङ्गरव उवाच । भगवन्, ओदकान्तात्स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसीति । यावत्कण्वो दुष्यन्तस्यानुरूपं सन्देशमचिन्तयत्तावन्नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमाह्वयऽऽरटन्ती चक्रवाकी प्रेक्ष्य शकुन्तला दुर्निमित्तमिति मत्वा दुःखिता बभूव । कण्व उवाच । शार्ङ्गरव, त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्य । अस्मान् संयमधनान्साधु विचिन्त्यात्मनश्च कुलं त्वय्यस्याः स्नेहप्रवृत्तिं चावेक्ष्य त्वयेयं सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दारेषु दृश्येति । ततः कण्वः शकुन्तलामनुशशास । वत्से, त्वं पतिकुलं प्राप्य गुरून् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृताऽपि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मा स्म गमः, परिजने दक्षिणा भाग्येषु चानुत्सेकिनी भव, एवं युवतयो गृहिणीपदं यान्ति वामाः कुलस्याधय इति । यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शयेति सखीभ्यामुक्ते शकुन्तलोवाद । अनेन वां सन्देहेनाकम्पितास्मीति । सख्यावूचतुः । मा बिभीहि । स्नेहः पापशङ्कीति । ततः शकुन्तला शार्ङ्गरवादिभिः सह प्रस्थिता कण्वश्च सह प्रियंवदानसूयाभ्यामाश्रममभिप्रतस्थे । प्रतिनिवर्तमानश्च मेने । हन्त भोः शकुन्तला पतिगृहं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः । पत्या हि परकीय एवार्थः । तामद्य परिग्रहीत्रे संप्रेष्य ममायमन्तरात्मा प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विशदो जात इति ॥

Abhijnāna-Śākuntala

XV
THE TALE OF DUSHYANTA AND ŚAKUNTALĀ
Part II

दुर्वाससः शापाद्राजा शकुन्तलागतं सर्वं विसस्मार । एकदा गीतमाकर्ण्य कारणमजानन्नपि समुत्कण्ठितो बभूव । तदैव शकुन्तलया सह शार्ङ्गरवादयो राजकुलमागच्छन् । 'भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य तथापीदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवाऽविश्रमो लोकतन्त्राधिकारः । भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव, गन्धवहो रात्रिंदिवं प्रयाति, शेषः सदैवाहितभूमिभारः, षष्ठांशवृत्तेरपि राज्ञ एष एव धर्मः' इति चिन्तयित्वा कञ्चुकी राजानं विज्ञापयामास । एते खलु हिमवतो गिरेरुपत्यकारण्यवासिनः काश्यपसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हसीति सोमरातमुपाध्यायं सन्दिश्य दुष्यन्तस्तपस्विदर्शनोचितं सन्निहितहोमधेनुमग्निशरणालिन्दमारुह्य प्रतिपालयन्स्थितः । तत्र शकुन्तलां पुरस्कृत्य गौतमीसहिता मुनयः प्राप्ताः । राजा प्रणमति । अपि निर्विघ्नतपसो मुनय इति । ऋषय ऊचुः । सतां रक्षितरि त्वयि धर्मक्रियाविघ्नाः कुतः । घर्मांशौ तपति कथं तम आविर्भविष्यतीति । शार्ङ्गरवः कण्वसन्देशं राज्ञे कथयामास । यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवान् उपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । यतस्त्वमर्हतां प्राग्रसरः नः स्मृतोऽसि शकुन्तला च मूर्तिमती सत्क्रिया । तुल्यगुणं वधूवरं

समानतप्रकारोऽभिनेर वाच्य न ग्न । तदिदानीमापन्नसत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति । श्रुत्वैतद् विस्मृतसर्ववृत्तान्तो राजा किमिदमुपन्यस्तमित्युवाच । इमं वचनोपन्यासं दारुणमन्यत शकुन्तला । शार्ङ्गरव उवाच । कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः । ज्ञातिकुलैकसंश्रया भर्तृमती नारी सतीमपि जनोऽन्यथा विशङ्कते । अतः प्रमदा परिणेतुरन्तिकेऽपि स्वबन्धुनि स्वपार्श्वे इच्छन्ति इति । राजाब्रवीत् । किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वेति । शार्ङ्गरवोऽब्रवीत् । किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखोऽसि राजन् इति । राजेमामभिजानीयादिति गौतमी तत्र शकुन्तलाया अवगुण्ठनमपानयत् । शकुन्तलां निर्वर्ण्य राजा तथोपनतमक्लिष्टकान्ति रूपं प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन् जोषमास्त । शार्ङ्गरवेण पृष्टः प्रत्युवाच । भोस्तपस्विनः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रति प्रतिपत्स्ये इति । शारद्वतो नामापरः कण्वशिष्यः प्रोवाच । शकुन्तले वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवान्दुष्यन्त एवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनमिति । इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन, आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतदित्यात्मगतमभिधाय शकुन्तला प्रकाशमुवाच । पौरव न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामीति । एवमुक्त्वा मुद्रास्थानं परामृश्य यदाऽङ्गुलीयकशून्यामङ्गुलिमुपलेभे तदा सविषादं गौतमीमुखे दृष्टिं चिक्षेप । गौतम्युवाच । नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे

शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकमिति । राजोवाच । इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यत इति । शकुन्तलोवाच । अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि । नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सन्निहितमासीत् । तत्क्षण स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयाऽयं तावत्प्रथमं पिबत्विसनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वं सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति । ' एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ' इति राज्ञोक्ते शकुन्तला सरोषमभिदधे । ' अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ' इति । तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा । उपपन्ना हि दारेषु सर्वतोमुखी प्रभुतेति राजानमुक्त्वा शारद्वतः प्रस्थितः । शकुन्तलाऽपि तमन्वगच्छत् । तदा शार्ङ्गरवः सरोषं निवृत्य तां जगाद । शकुन्तले यथा क्षितिपो वदति तथा यदि त्वमसि किं त्वयोत्कुलया पितुः । अथ त्वमात्मनो व्रतं शुचि वेत्सि पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् । तिष्ठ, साधयामो वयमिति । ततः पुरोहितो राजानमुवाच । अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत् त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यत्यभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपगमनमुपस्थितमेवेति । यथा गुरुभ्यो

[illegible] राजा [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रतिसंहर्तुं [illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

नम्, एते मनोरथा नाम तटप्रपाता इति । विदूषको राजानं पप्रच्छ । इद नामगुप्तं केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापितेति । राजा प्रत्युवाच । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया यदा सबाष्पमाह कियच्चिरेणार्यपुत्र प्रतिपत्तिं दास्यतीति तदा मुद्रामिमां तदङ्गुल्यां न्यस्य मया प्रत्यभिहिता । दिवसे दिवसे मदीयमेकैकं नामाक्षरं गणय, यावदन्तं गच्छसि तावन्मदवरोधगृहप्रवेशे नेता जन-स्तवान्तिकमुपैष्यतीति । तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितमिति । तत्र चतुरिका चित्रफलकहस्ता प्रत्याजगाम । चित्रगतां शकुन्तलां वीक्ष्य सानुमती जगाद । अहो एषा राजर्षेर्वर्तिकानिपुणता । जाने सखी मेऽग्रतो वर्तत इति । अर्धलिखितं तच्चित्रमासीदेन राजा चतुरिकाऽऽदिष्टा । गच्छ वर्तिकां तावदानयेति । वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा यावच्चतुरिका माधवीमण्डपमुद्दिश्य प्रस्थिता तावत्तं करण्डक-मस्या हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याऽहमेवार्यपुत्र-स्योपनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः । यावद्देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिकाऽमोचयत् तावच्चतुरिकया निर्वाहित आत्मा । राजा वयस्य-मुवाच । दर्पध्मिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षत्विति । यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्ष्यसे तदा मां मेघप्रति-च्छन्दे प्रासादे शब्दापयेत्युक्त्वा चित्रफलकमादाय विदूषको द्रुतपदं निष्क्रान्तः । ततः प्रतीहारी पत्रहस्ता प्रविवेश । तां पत्रहस्तां प्रेक्ष्य कार्योपरोधं परिहरन्ती देवी प्रतिनिवृत्ता । प्रतीहारी विज्ञापयामास । देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति । ततो राजा पत्रिका गृहीत्वाऽवाचयत् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो

नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थसञ्चय इति । अनन्तरमुवाच राजा । एतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति, महाधनत्वाद्बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्या स्यादिति । प्रतीहारी प्रत्युवाच । इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायाऽस्य श्रूयत इति । दुष्यन्तः प्रतीहारीमुवाच । ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि । अन्यच्च येन येन स्निग्धेन बन्धुना प्रजा वियुज्यन्ते स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यतामिति । राजा दीर्घमुष्णं च निःश्वस्यात्मगतं प्राह स्म । एवं भोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष एव वृत्तान्त इति । सार्थवाहवृत्तान्तेन **विमनायमानं** राजानं दृष्ट्वा चतुरिका प्रतीहारीमुवाच । देवमाश्वासयितु मेघप्रतिच्छन्दादार्यमाढव्यं गृहीत्वाऽऽगच्छेति । राजोवाच । अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढा पिण्डभाजः । कुतः । अस्मात्परं यथाश्रुति सम्भृतानि निवपनानि नः कुले कः करिष्यतीति नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्तीति । एवमुक्त्वा मोहमुपगतः । सानुमती व्यन्तरिताऽऽत्मगतमुवाच । अहमिदानीमेव निर्वृतमेनं करोमि । अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाऽचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तस्मायुक्तमेन कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामीति । तस्मिन्नेव क्षणेऽब्रह्मण्यमब्रह्मण्यमिति माढव्यस्यार्तस्वरेण दुष्यन्तः पुनश्चेतनामुपेतः । प्रतीहारी ससम्भ्रमं प्रविश्योवाच ।

परित्रायतां देव, परित्रायतां वयस्यं योऽन्तरिक्षेण केनापि सत्त्वेनादृश्य निवर्तितरूपेण प्रासादस्याग्रभूमिमारोपित इति । राजा सत्वरमनुसरन् सोपानमार्गमाकाश एव शब्दं शुश्राव । 'भोऽभिनवकण्ठशोणितार्थिन् पशोरिव त्वां हनिष्यामि । एष तदिदानीं दुष्यन्तो यो भयार्तानभिरक्षति स त्वां किं रक्षति । **हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा अपो वर्जयति** ' इति । एतच्छ्रुत्वाऽस्य गमनम् । ततो विदूषकमुन्मुच्य मातलिस्तिरोहितोऽपि प्रादुर्भूयोवाच । हरिणाऽसुरास्तव शरव्याः कृताः, इदं शरासनं तेषु निक्षिप्यताम् । सतां प्रसादसौम्यानि चक्षूंषि सुहृज्जने पतन्ति न दारुणाः शरा इति । राजा मातलिं दृष्ट्वाऽस्त्रमुपसंहृत्य स्वागतं व्याजहार । विदूषकः सविस्मयमुवाच । अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यत इति । मातलिनोक्तम् । अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः । स किल तव सख्युः शतक्रतोरवध्यः, तस्य च रणशिरसि निहन्ता स्मृतोऽसि । तस्मादात्तशस्त्रो भवानिदानीमेव रथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठतामिति । राजोवाच । अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः सम्भावनया । अथ वयस्य प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तमिति । मातलिः प्रत्यवदत् । कुतश्चिदपि मनःसन्तापादायुष्मान्मया विक्लवो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । यतोऽग्निश्चलितेन्धनो ज्वलति, विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते, प्रायो जन्तुः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यत इति । राजा विदूषकमुवाच । वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि । केवला त्वन्मतिः प्रजाः परिपालयतु, अधिज्यमिदं धनुरन्यस्मिन्कर्मणि व्यापृतमिति । तथेत्युक्त्वा विदूषको निष्क्रान्तः । राजाऽपि रथमारुह्य मातलिना सह जगाम ।

मघोनो नियोगमनुष्ठाय तेन सविशेषं सत्कृतो दुष्यन्तो मातलिना सहाकाशयानेन स्वर्गान्महीमभिप्रतस्थे । मार्गे दुष्यन्तो मातलिमुवाच । स खलु मम मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य ... मन्दारमाला हरिणा पिनद्धेति । मातलिरुवाद । किमिव ... स्मानमरेश्वरान्नार्हति । भवता सुखपरस्य हरेस्त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकं कृतमिति । राजा सविनयमभिदधे । अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः । **यन्महत्स्वपि कर्मसु नियोज्याः सिध्यन्ति तमीश्वराणां सम्भावनागुणमवेहि ।** सहस्रकिरणश्चेदरुणं धुरि नाकरिष्यत्तर्हि किमसौ तमसां निभेत्ताऽभविष्यदिति । हेमकूटं नाम पर्वतं दृष्ट्वा तस्मिंश्च तपस्यन्तं स्वायंभुवान्मरीचेर्जातं प्रजापतिं मातलेरुपश्रुत्य प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामीति दुष्यन्त उवाच । ततो मातलिर्मारीचाश्रमस्य समीपे रथमस्थापयत् । राजाऽऽश्रमं प्रविश्य भगवते मारीचायात्मानं निवेदयितुं मातलिं प्रेषयामास । दक्षिणं बाहुं स्पन्दमानमुपलभ्य यावद्राजाऽस्तीन्मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथेति तावदर्धपीतस्तनं सिंहशिशुं प्रसीदितुं बलात्कारेण कर्षन्तं बालं तपस्विनीभ्यामनुबध्यमानं ददर्श । तस्मिन् बाले पुत्र औरस इव दुष्यन्तस्य मनोऽस्निह्यत् । एवं बालमृगेन्द्र मुत्सृज । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामीति तापस्या भाषिते यदा बालो हस्तं प्रसारयत्तदा तस्मिन्नाऽप्रसिताङ्गुलिकरस्वरूपं चक्रवर्तिलक्षणमपि राजा निरवर्णयत् । बालकाय वर्णचित्रितं मृत्तिकामयूरं दातुमेका तापसी गता । यदा स दुर्ललितो बालोऽपरां तापसीं मागणयत्तदा सा राजानं दृष्ट्वोवाच । भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोक-

दस्यवन्तं सिंहशिशुं बलवत्तरं बाधमानं ददर्शेति । राजा तथा स्वदिनमनुयान्तं बालकमौरसपुत्रमिवानुबभूव । अनेन बालेनापि पुत्रस्नेहेन गात्रेषु स्पृष्टस्य ममैतत् सुखम् । यस्य कृतिनोऽङ्कात् प्रभवस्य चेतसि का निर्वृतिरिति चिन्तयति । तापसी बाल दुष्यन्तं च निर्विशेषाकृतिमिति स्मृत्वा राजानमुवाच । अस्य बालस्य भवसंवादिनी ते आकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति । कोऽस्य व्यपदेश इति राजा पृष्टे तापसी जगाद । पुरुवंश । अस्य सम्बन्धेनास्य बालस्य जननी अत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूतेति । ततो राजा बालस्य माता किनामधेयस्य राजर्षेः पत्नीति पप्रच्छ । तापसी प्रत्युवाच । कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सङ्कीर्तयितुं चिन्तयिष्यतीति । दुष्यन्तोऽचिन्तयत् । इयं कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छेयम् । अथवाऽनार्यः परदारव्यवहार इति । तस्मिन्नेव क्षणे मृण्मयूरहस्ता तापसी तत्रागत्य 'सर्वदमन शकुन्तलावण्यं पश्य' इति बालमुवाच । नाममात्रश्रवणेन वञ्चितः स बालः प्रोवाच कुत्र मे मातेति । ततो दुष्यन्तोऽचिन्तयत् । किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पत इति । सिंहशावविमर्देन बालस्य मणिबन्धात्परिभ्रष्टं रक्षाकरण्डकं तापसीभ्यां प्रतिषिध्यमानोऽपि राजाऽऽददौ । प्रतिषेधकारणं पृष्टा तापसी जगाद । एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति । अथ गृह्णाति ततस्तं सर्पो भूत्वा दशतीति । तापस्यौ तं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्त-

मार्यं निवेदयितुं निष्क्रान्ते । पुत्रकेत्युक्त्वा बालं यदा राजा परिष्वजे तदा तेनोक्तं मम खलु तातो दुष्यन्तो न त्वमिति । तापसीमुखात्तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा शकुन्तलैकवेणीधरा राजानमुपाजगाम । दुष्यन्तः शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्याह स्म । सुतनु तव हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु । मम मनसः संमोहस्तदा बलवानभूत् । प्रबलतमसां शुभेषु नैवप्रायाः वृत्तयः । शिरसि क्षिप्तां स्रजमप्यन्धोऽहिशङ्कया धुनोतीति । शकुन्तलोवाच । उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः, नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्त इति । तदा निवृत्य मातलिर्दुष्यन्तमुवाच । दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान् वर्धते । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति । तद्देह्यायुष्मन्निति । राजा सह शकुन्तलया पुत्रेण चादित्या सार्धमासनस्थं मारीचमुपगम्य प्रणनाम । सर्वे मारीचमभित उपाविशन् । मारीच एकैकं निर्दिश्योवाच । दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् । श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ इति । राजोवाच । भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्वो दर्शनम् । अतोऽपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलम्, प्राग्घनोदयस्तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः । **तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः** । शकुन्तलामिमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहेनोपयम्य स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयकदर्शनात्तद्दुहितरमवगतोऽहम् । तदेतच्चित्रमिव मे प्रतिभातीति । वत्स, अलमात्मापचारशङ्कया, संमोहस्त्वय्युपपन्न इत्युक्त्वा मारीचस्तस्मै दुर्वासःशापादिकं सर्वं कथयांचकार । तच्छ्रुत्वैव वचनीयान्मुक्तोऽस्मीति राजा-

अब्रवीत् । मारीचः शकुन्तलामुवाच । वत्से, चरितार्थासि । सहधर्म-चारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्य इति । मारीचो दुष्यन्तमब्रवीत् । अस्माभिरनुष्ठितजातकर्माणमेनं पुत्रं भाविनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । अथ सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमन इत्यस्मिन्नाश्रमे लब्धाभिधानो लोकानां भरणाद्भरत इत्याख्यां यास्यतीति । भगवते कण्वाय प्रियमावेदयितुं मारीचेन शिष्यः प्रहितः । मारीचो दुष्यन्तमुवाच । वत्स त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व । विडौजास्तव प्रजासु प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि यज्ञान्वितत्य स्वर्गिणः प्रीणयेति । ततो दुष्यन्तो राजधानीं जगाम ॥

Abhijñāna-Śākuntala

XVI

THE ADVICE OF BIBHĪSHANA TO RÂVAṆA

ततो विनिद्र कृतदेवतार्चमाविष्कृताङ्गप्रतिकर्मरम्यं दृष्ट्वैव चित्र-प्रणामं विरचय्य बिभीषणं मातोवाच । आयुष्मन्, नाकसदामानन्द-नस्त्वमतिमदोद्धतस्य जगन्ति प्रबाधमानस्य सोदरस्य विषस्यामृतमिव तूर्णं प्रशान्तिं कुरुष्व । तथा कुर्या येन रावणो विषादनीहारपरीत-मूर्तिं सीतां जहाति । कुलानन्द, यावदसौ रावणो भयङ्करो विषस्य पिण्ड इव हरेण न संग्रस्यते पुरुषोत्तमेन तावद्यतस्व । जनस्थान-निवासिनः खरदूषणादयो राक्षसा निहता., लङ्कापुरी जितभटोत्खात-द्रुमा च विहिता, सद्मानि च दग्धानि, तस्मादित्थं गते सति मद्-

{ना निश्चेय तस्मिन्नवरूपमेति । सीताप्रत्यर्पणे पूर्वमेव कृतमतिः स विभीषण एवमतिमान् शुभयैव बुद्धया मात्रा प्रेर्यमाणश्चिरं ध्यानपरोऽभूत् । ततो विभीषणो निशाचरैः परिरक्षितं रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ । प्रतीहारेण दृष्टैव ततोऽनावेदितसप्रविष्टो निशाचरैः सगौरवं दत्तपथो विभीषणो भ्रातरं सिंहासनाधिरूढं दृष्टवान् । स विहितप्रणामः सिंहासने चारु बाहु निक्षिप्य किङ्करैः कल्पितं पीठमध्यास्त । ततो दशास्य पाणिं प्रसार्य समितिं बभाषे । **शक्तैर्नीतिष्वाम्नातिभि**र्बुद्धिमद्भिरुपायविद्भिर्युष्मद्विधैः सार्धं सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्ति । वालिखरादिनाशे सत्युपेक्षिते सागरमुत्तितीर्षौ द्विषा रामसुग्रीवादीनां सैन्ये यद्युक्तं तद्ब्रूतेति । प्रहस्तप्रमुखा यातुधाना भुजांसवक्षःस्थलकार्मुकासीन्गदाः शूलानि च परामृशन्तो दशास्यं प्रोचुः । अखण्ड्यमानमाखण्डलं परिखण्ड्योदीर्णदण्डस्त्वं हे नृपश्रेष्ठ नराभियोगं गुरुत्वं किं नयसि । निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशिं भानुं किं भूमौ पिनषाम । किं द्यौरधोऽस्तु, अथवा क्षितिरन्तरिक्षे भवतु । का **वा गणना सराघवेषु वानरेषु** येऽस्माकं मध्यात्कस्यचिदपि **मातराशाय नालम्** । त्वदीयैर्भृत्यैः समेधितश्चापल्ययुक्तस्य हनूमतो वालधिमाकृशानुर्लङ्कामधाक्षीदिति । अनन्तरं विभीषणो यातुधानान्बभाषे । राज्ञा युद्धाय सुभृतैर्भवद्भिर्यदुक्तं तत्संभावनाया उचितमेव । किं तु **मन्नैव मन्त्रेऽधिकृता न शौर्यम्** । यो जिगीषुर्वृद्धिक्षयौ प्रसमीक्षमाणः सन्ध्यादिषु गुणेषु घटते तं चञ्चलाऽपि लक्ष्मीर्न मुञ्चति । एकेन शत्रुणा सन्धिरपरेण विग्रहः कार्यः । जिगीषुर्वृद्धिं प्रसमीक्ष्याहितात्मसारं विजानन्नेता नीतीः प्रयुञ्जीत । त्वया तु लोके विरागो जनितः प्रकोपितं चेन्द्रमुख्यं विबुधमण्डलम् । रामे तु सर्वमेवैतद्विपरीतम् । यदैवैकेन शरेण वाली

निहत्य सुग्रीवश्च राजा कृतस्तदैव अतो चिन्त्यं कार्यम् । पतुर्गिवरस्य नगिन्द्रपुरभिन्नमित्रो सुग्रीवेणैवात्र स रामेण सह युद्ध कर्त्ता । प्रणम तम् । रामोऽपि दाराहरणेन सह हनैश्च बन्धुभिर्वयं सन्ताः, तस्मादस्या तत्सम्बन्धगतत्वेन तदा नो रामेण सह सन्धिरस्तु । श्रीनां विमुच । यदपि दर्पेण कोपेन चामानमर्द प्रहर्तुं मन्यसे तथापि चिन्तय रामस्य पूर्णेन मया कृता विभागः, पूर्णस्य तव भेदे तु बहु हीयते । सुग्रीवो रामो जेतुं न शक्यते, तेन सह सन्धौ युद्धं तव विनाशः स्यात् । कपीन्द्र सुग्रीवो महाहो-रात्रौ न रामनभिगतो येन विभेदो भवेत् । सतां वर्त्मनि स्थितः सुग्रीवः प्रतिक्रियं चिकीर्षु रामममिगतः । रामेण विरोधे सति च बधमुपाश्रयेम तु रामादधिकं गमनं वा न कञ्चिदपि पश्यामि । स्वय-मूर्ध्नोन्मादः मरणे यशो वा दस्युऽनुनाभो सानुरूपो वर्तते । इन्द्रा-दयश्च पूर्वैरर विरुद्धा । तस्मादनेन सन्धानमस्तु । निरुद्ध्यमानोऽपि नान्य उपायोऽस्ति । यदि विग्रहे मतिं करिष्यसि तर्हि कपयोऽपि चि-रेण सर्वैतेऽस्मान् नेष्यन्तीति । विभीषणोक्तं बहु मन्यमानो रावणस्य मातामहो माल्यवान्नाम कार्यकर्मसूर्धी परिणामनम्र देह प्रोत्थाय रावणमुवाच । स एवः प्रयातिर्मनुष्यान् विपक्षतान्यपनेयमायाति चतु-र्दश रक्षःसहस्राण्यासीत् तत्र खरः को मानुषमात्रशङ्का । सन्तापितैः संदेवैर्दर्शिभिर्नूनं रात्रिचरक्षयाय नराकृतिर्वानरसैन्यसाथी जगत-जय्योऽभ्युपायो विहितः । प्रमादवान् धातधर्मा मुनीनामपि साधु-भाव गतस्त्वं चेत्कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे तर्हि विभीषणोक्तं कुरु-ष्वेति । तेन प्रहस्तादिप्रयोगेण प्रतिरुध्यमानो निद्राविद्धः श्रुतकार्यसारः कुम्भकर्णस्तदा मेघ इव साम्बुरन्तरिक्षे वाक्यमभाषत । मध्यगतोऽपि

भानुरौष्ण्य त्यजेदथवा हिमांशुर्निशाया शैत्यं त्यजेन्न पुनः पौलस्त्यो भुवनात्ममानी सर्वानर्थमूलं मानं त्यजेदिति मन्ये । तथापि यत्त्वद्विधाः सिद्धिमभीप्सवस्त्या विलोमचेष्टं प्रसभं वक्तुं यतन्ते तत्स्नेहमूलम् । क्रूरा क्रिया ग्राम्यसुखेषु सङ्ग इति यो वृद्धैः पुण्यस्य संक्षयहेतुरुक्तोऽसौ भवनाऽतिमात्रं निषेवितः । तस्य फलमचिरादेव लप्स्यसे । त्वत्प्रसादेन मया किं नोपभुक्तम् । तस्मादित्थं कृतार्थस्य मम यदि त्वदर्थे मृत्युः स्यात्तदा मम जन्म सफलं भवेदिति । एवमुक्त्वा प्रसुप्ते कुम्भकर्णे बिभीषणो राक्षसेन्द्रं पुनरुवाच । विपरीतानि निमित्तानि दृश्यन्ते । असौ विवस्वानुत्पातजं वक्त्राकृति च्छिद्रं व्यादाय धूसररश्मिरागिर्जनानन्तु कीर्णसटः सिंह इवाभ्युदेति । क्ष्मां कम्पयन्त्यश्चोल्का निपतन्ति । शृगालादयो रुवन्तः परितो नो भ्राम्यन्ति । यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि तस्मात्त्वं सीतां प्रत्यर्प्य रामेण सह सन्धिं कुर्विति । दशाननो भीषणरूक्षचक्षुर्भ्रूभङ्गमाधायोग्रपदां गिरं बिभीषणं जगाद । उदके शिलातरणं, रवेर्ध्वान्तस्यन्दः, इन्दोर्वह्निनिसृतिः, विजिगीषोर्मम परेणापजय इत्येतानि चत्वारि तुल्यानि । ज्ञातय आत्मनोऽपि क्षयमिच्छन्ति न पुनस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम्, तथा च शत्रूलमन्ति न च सन्तप्यमानैर्हृदयैर्बन्धुवृद्धिं सहन्ते । त्वयाद्य लङ्काभिभवेऽतिहर्षादतिमात्रं दुष्टोऽन्तरात्मा विवृतः । धिक्त्वामिति । इदं वदन्रावणस्तस्य शिरसि पार्ष्णिं ददौ । ततो बिभीषणो रोषं क्षमया मन्युं धैर्येण गर्वं विनयेन मोहं धिया निगृह्णन्सम चतुर्भिः सचिवैरुदतिष्ठत् । रावणं चोवाच । महाराज मया विना सुखमास्स्व । यन्मृत्युं आतुरः पथ्यकटूननदन्नसामयो भवति स किं भिषजो दोषः । यो विवेकशून्य आत्ममानी प्रभुः स्फुटमुष्यमानो ऽि क्रांति

धीमद्भिरेकत्रैव प्रभवन्ति न सुहृदः महतोऽप्यर्थस्य भवति । धर्म्ये एषि विनम्य मे पादेन योऽयं भवता प्रहारो दत्त स कस्य लाघव-मावहतु तद् सह मन्त्रिमुख्यैस्त्वया चिन्तनीयमिति । एवं रजनी-चरपतिमुक्त्वा विभीषणो राघवं निरगमत् ॥

Bhattikāvya

XVII

RAGHU'S CONQUEST OF INDIA

अथ सरितो मार्गाः कुर्वन् पथ्यानुपानकर्दमान् विधाता शर-त्सु यात्रां नोदयामास । वाजिनीराजनाविधौ सम्यक् हुतो वह्नि-र्व्याजेन प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ । यदा रघुर्बलमादाय दिग्विजिगीषया प्रतस्थे तदा मन्दोद्धूतैः पवनैः क्षीरसागरोर्मयोऽ-च्युतमिव तं वयोवृद्धाः पौरयोषितो लाजैरवाकिरन् । अनिलोद्धूतैः केतुभिरहितान्भर्त्सयन्निव स प्रथमं प्राचीं ययौ । पूर्वसागरगामिनी महती सेना धूर्जटिपुरहरजटाभ्रष्टां गङ्गां नयन्भगीरथ इव बभौ । पौरस्त्याञ्जनपदानाक्रामञ्जयी रघुस्तालीवनश्यामं महोदधेरुपकण्ठं प्राप । अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव सुह्मैर्वेतसीं वृत्ति-माश्रित्यात्मा संरक्षितः । नेता रघुर्नौसाधनोद्यतान्वङ्गांस्तरसोत्खाय गङ्गा-स्रोतोऽन्तरेषु जयस्तम्भान्निचखान । ते वङ्गा आपादपद्मप्रणता उत्खातप्रतिरोपिताः कलमा इव रघुं फलैः संवर्धयामासुः । बद्ध-द्विरदसेतुभिः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वोत्कलादर्शितमार्गः कलिङ्गाभिमुखो ययौ । पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव स राजसाधनः कलिङ्गोऽस्त्रैः प्रतिजग्राह । महेन्द्रपर्वते द्विषां नाराच-दुर्दिनं विगाह्य मङ्गलस्नात इव रघुर्जयश्रियं प्रतिपेदे । रचितापान-

भूमयो योधा नारिकेलासवं ताम्बूलीनां दले शात्रवं च यशः पपौ । धर्मविजयी रघुर्गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार न तु मेदिनीम् । तत्र फलभरपूगमालिना वेलातटेनैवागस्त्याचरितामाशां रघुर्ययौ । विजिगीषोर्गताध्वनस्तस्य बलैरध्युषिता मलयाद्रेरुपत्यका मारीचोद्भ्रान्तहारीता बभूवुः । अश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः फलरेणवस्तुल्यगन्धेषु मत्तेभकटेषु सस्रुः । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते तस्यामेव तु रघोः प्रतापं पाण्ड्या न विषेहिरे । ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः सञ्चितं मुक्तासारं स्वं यश इव ते पादयो-र्निपत्य तस्मै ददुः । तटेष्वालीनचन्दनौ मलयदर्दुरौ दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानौ गिरी यथाकामं निर्विश्यासह्यविक्रमो रघुरुदन्वता दूरान्मुक्तं सह्यपर्वतमलङ्घयत् । अपरान्तजयोद्यतैर्विसर्पद्भिस्तस्यानीकैः परशुरामास्त्रोत्सारितोऽप्यर्णवः सह्यलग्न इवासीत् । भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषितामलकेषु तेन चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः । चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैर्वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिरभ्यभूयत । खर्जूरीस्कन्धनद्धानां करिणां मदोद्गारसुगन्धिषु कटेषु पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः पेतुः । उदन्वान्किलाभ्यर्थितः सन्परशुरामायावकाशं ददौ रघवे पुनरपरान्तमहीपालव्याजेन करं ददौ । इन्द्रियाख्यान् रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमीव रघुस्तान् पारसीकाञ्जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजसि तस्य तुमुलः संग्रामोऽभवत् । भल्लापवर्जितैः श्मश्रुलैः पारसीकानां शिरोभिः स महीं तस्तार । शेषा अपनीतशिरस्त्राणास्तं शरणं ययुः । महात्मनां हि संरम्भः प्रणिपातप्रतीकारः । [illegible]

अथ पर्युपस्थितवक्तो स्म । ततः स्वभुजवीर्यकल्पतरुमिव उदीची-
स्वामुदीचीं दिशं कौबेरीं दिशं प्रतस्थे । सिन्धुतीरविचेष्टनैः
विनीताध्वश्रमास्तस्य वाजिनो लग्नकुङ्कुमकेसरान्स्कन्धान्दुधुवुः । तस्य वीर्ये
समरे व्यक्तविक्रमस्य बद्धभ्रुकुटिः हूणावरोधानां भर्तृषु कार्यमाणता
बभूव । काम्बोजैस्तस्य भुजविक्रमं सोढुमशक्तैः कोमलेषु
वृक्षेषु बद्धेषु पुनरश्वैः । ततोऽश्वसाधनो गौरीगुरुं शैलमारुरोह ।
भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गङ्गाशीकरिणो मरुतस्तं मार्गे
सिषेविरे । विश्रमक्षणानाम्नि नमेरुसितोपलानां सरसामपि रघोः सैनिका
आसेदुः । तत्र रघोः पर्वतीयैर्गणैर्नाराचक्षेपणी-
यास्मनिष्पेषोत्पतितानलं घोरं जन्यमभूत् । शरैरुत्सवसङ्केतान् स वि-
धाय कृत्वा किन्नरान् जयोदाहरणं गापयामास । हिमवति
तस्मिन्न्यस्तविक्रमो निवेश्य लौहित्यं ततार । तीर्णलौहित्ये रघौ तद्राज्यानता
प्राग्ज्योतिषः कालागुरुद्रुमैः सह प्राग्ज्योतिषाधिपः चकम्पे । रथवर्त्मरजोऽप्यस्य दुर्दिनं
रघौ रथवर्त्मरजोऽपि प्राग्ज्योतिषेश्वरो न सेहे कुत एव पताकिनीम् ।
ईश्वरस्यास्य तस्य तैर्मिलपहैर्नागैः कामरूपाणामीशोऽस्य पादपीठमभिषेक
तं भेजे । एवं दिशो जित्वा रघुः रथोद्धतं रजो राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु
विश्राममन्ववर्तत । ततः स विश्वजितं नाम सर्वस्वदक्षिणं यज्ञमाजहे ।
वारिमुचामिव सतां ह्यादानं विसर्गायैव ॥

Raghuvaṁśa IV

XVIII

THE BENEVOLENCE OF BUDDHA

बोधिसत्त्वः किलायं भगवान्भूतः स्वधर्माभिरतिपरे महति ब्राह्मण-

कुले जन्मपरिग्रहं चकार । स कृतजातकर्मादिसंस्कारः प्रकृतिमेधावित्वाज्ज्ञानकौतूहलादकौसीद्याच्च नचिरेणैवाष्टादशसु विद्यास्थानेषु स्वकुलक्रमाविरुद्धासु च सर्वासु कलास्वाचार्यकं पदमवाप । तस्य भाग्यगुणातिशयसमावर्जितो महाँल्लाभसत्कारयशोविशेषः प्रादुरभूत् । धर्माभ्यासभावितमतिस्तु कृतप्रव्रज्यापरिचयस्तु बोधिसत्त्वो न तेनाभिरेमे । स कामेषु बहुदोषजातं दृष्ट्वा गार्हस्थ्यमस्वास्थ्यमिवावधूय कंचिद्वनप्रस्थमलञ्चकार । तस्य मैत्रीमयेन प्रशमेनानुपरीतचित्ता व्यालमृगाश्च परस्परद्रोहनिवृत्तभावास्तपस्विवद्विचेरुः । तं प्रव्रजितं श्रुत्वा तदीयैर्गुणैरावर्जितचित्ता मनुष्या बन्धुपरिग्रहांश्च विहाय तच्छिष्यतामुपजग्मुः । अथ कदाचित्स महात्मा शिष्यगणे कल्याणे धर्मणि प्रतिष्ठापिते नैष्कर्म्यसत्पथमवतारिते च तत्कालशिष्येणाजितेनानुगम्यमानो योगानुकूलान्पर्वतदरीनिकुञ्जाननुविचचार । गिरिगह्वरे प्रसूतिक्लेशमन्दगतिं गतां परिक्षामेक्षणां क्षुधा क्षामोदरीं सद्योजातान्बालानन्याहारमिव पश्यन्तीं व्याघ्रवनितां ददर्श । बोधिसत्त्वस्तु तां दृष्ट्वा महीकम्पादद्रिराडिव करुणावशादकम्पत । अथ स बोधिसत्त्वः ससम्भ्रममपेडितपदं स्वमातिशयमपहाय करुणावशात् ससमाहितगात्रः शिष्यमुवाच । वत्स वत्स, पश्य संसारनैर्गुण्यं यदेषा व्याघ्री क्षुधा संलङ्घितस्नेहमर्यादा स्वान्यपत्यान्यपि भोक्तुमिच्छति । अहो बतातिरौद्रोऽयमात्मस्नेहो येन माताऽपि तनयानेवाहारयितुमिच्छति । तच्छीघ्रमन्विष्यतां कुतश्चित् क्षुद्दुःखप्रतीकारहेतुर्यावन्न तनयानात्मनश्चोपहन्ति । अहमपि च प्रयतिष्ये साहसादस्मादेनां निवारयितुमिति । तथेति प्रतिश्रुत्य स प्रक्रान्तस्तदाहारान्वेषणार्थी बभूव । अथ बोधिसत्त्वस्तं शिष्यं सव्यपदेशमतिवाह्य चिन्तयामास ।

सफल्केऽपि शरीरे विद्यमाने किमित्यहं परस्मान्मांसं मृगये । न स विचक्षणो यो भेदिनि सारहीने दुःखमये सततासुचौ च देहे परस्मा उपयुज्यमाने प्रीतिमान्न स्यात् । तस्मादस्याः प्राणोद्धरणीयेन शरीरेण व्याघ्र्याः पुत्रभक्षात् तस्याः सकाशाच्च शावकानां संरक्षणं करिष्यामि । कदा नु स्वगात्रैरपि परेषां हितं कुर्यामिति यो मे मनोरथोऽभूत्सोऽधुना सफलीभवेदिति । एवं स निश्चित्य परार्थसिद्धये प्राणात्ययेऽपि सञ्जातप्रमोदो देवानां मनांस्यपि **विस्मापयन्** स्वां तनुमुत्ससर्ज । अथ सा व्याघ्री बोधिसत्त्वशरीरनिपातशब्देन समुत्थापितकौतूहला विरम्य स्वतनयैस्तोयमात्तस्यां दिशि नयने चिक्षेप । दृष्ट्वैव च बोधिसत्त्वशरीरमुद्गतप्राणं सहसाभिसृत्य भक्षयितुमुपचक्रमे । अथ स तस्य शिष्यो मांसमनासाद्यैव प्रतिनिवृत्तः क्वोपाध्याय इति विलोकयंस्तद्बोधिसत्त्वशरीरमुद्गतप्राणं तया व्याघ्र्या भक्ष्यमाणं ददर्श । स तत्कर्मातिशयविस्मयात्प्रतिव्यूढशोकदुःखावेग आत्मगतमिदमुवाच । अहोऽस्य महात्मनो व्यसनातुरे जने दया स्वसौख्यनिःसङ्गता च । सर्वथा नमोऽस्त्वस्मै महाभागाय सर्वभूतशरण्यायातिविपुलकारुण्यायाप्रमेयसत्त्वाय भूतार्थबोधिसत्त्वायेति । अथ स तमर्थं सब्रह्मचारिभ्यो निवेदयामास । तत्कर्मविस्मितमुदितैस्तस्य शिष्यैर्गन्धर्वयक्षभुजगादिभिर्माल्याम्बराभरणचन्दनचूर्णवर्षैरवच्छन्ना तदस्थिशेषा वसुधेति सार्धं नामोत्साह ॥

Jātakamālā

XIX

THE MEETING OF SOMADATTA AND RÂJAVÂHANA

देव, भवच्चरणमलमेवाभिलाषी भ्रमन्नेकस्यां वनावनौ पिपासाकुलोऽह लतापरिवृत शीतलं नदसलिलं पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा कंचनाध्वानमम्बरमणेरत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन्नेव किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेत स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् । कार्पण्यविवर्णवदनो महाशापूर्णमानसोऽवोचदग्रजन्मा 'सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानीमस्मिन्कुदेशे भैक्षं सम्पाद्य ददद्देतेभ्यो वसामि शिवालयेऽस्मिन्' इति । 'भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य, किंनामधेयः, किमत्रागमनकारणमस्य' इति मया पृष्टोऽभाषत महीसुरः । 'सौम्य मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नमसमानलावण्यं श्रावं श्रावमवधूतदुहितृप्रार्थनस्य तस्य नगरीमरौत्सीत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः परिणेया निजपुर एवेति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति संप्रति मृगयादरेणात्र वने सैन्यवासमकारयत् । मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबलसमन्वितोऽप्यत्र रचितशिबिरस्तं निजनाथावमानखिन्नमानसोऽन्तर्बिभेद' इति । विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्यानिर्धनः स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लादविकसिताननोऽभिहितानेकाशीः कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम । अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् ।

तदनु पश्चान्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नितगात्रोऽनेकैर्नैस्त्रिंशिकैरनुयातोऽभ्येत्य मामसौ दस्युरित्यदर्शयत् । परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय कारागारमेते तव सखाय इति निगडितान्कांश्चिन्निर्दिशन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः । किंकर्तव्यतामूढेनाबोधि मया । 'ननु पुरुषा वीर्यपरुषाः, निमित्तेन केन निर्विशथ कारावासदुःखं दुस्तरम्, यूयं कथयत इति निर्दिष्टमेतत्, किमिदम्' इति । तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुत लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चोरवीराः पुनरब्रुवन् । 'वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किंकरा वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गाद्वारेण तदगारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन खिन्नाः बहुधनमपहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरेद्युश्च पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्परितः परिवृत्य दृढतरं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुशोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्याहरणायास्मिन् किलाशृङ्खलयन्' इति । श्रुतरत्नावलोकनस्थानोऽहमिदं तदेव माणिक्यमिति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तं दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम् । ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाःस्थगणस्यायुधजालमादाय पुररक्षापुरुषानभिमुखागतान् पदुपरान्प्रचण्डयाभिद्राव्य मानपालशिबिरं प्राविशम् । मानपालो निजमन्त्रिभ्यो मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीन विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् । परेद्युर्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य, मन्त्रिन् मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चोरवीरा भवदीयं

कटकं प्राविशन्, नानर्पय नो चेन्महाननर्थः सम्भविष्यति' इति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन्। तदाकर्ण्य रोषारक्तनेत्रो मन्त्री, 'लाटपतिः कः, तेन मैत्री का, किं पुनरस्य वराकस्य मैत्र्या लभ्यम्' इति तान्निरभर्त्सयत। ते च मानपालोक्तं विप्रलापं मत्तपालाय तथैवाकथयन्। कुपितोऽपि लाटपतिर्दोर्वीर्यगर्वेणाल्पसैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात्। पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी मानपालः संनद्धयोधो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात्। अहमपि बहुलतुरङ्गमोपेतं चतुरसारथिं रथं दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं सबहुमानं मन्त्रिदत्तानि रणसमुचितान्यायुधानि गृहीत्वा युद्धसंनद्धो मदीयबलविधासेन रिपूद्धरणोद्युक्तं मन्त्रिणमन्वगाम्। परस्परमत्सरेण तुमुलसङ्गरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य समुल्लसद्भुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे मुञ्चन्नरातीन्प्राहरम्। ततोऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलंघनोपेतस्तदीयरथोऽहमरातेः शिरोऽकृन्तम्। तस्मिन्पतिते तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तुजातमादाय परमानन्दसम्भृतो मन्त्री ममानेकविधां सम्भावनामकार्षीत्। मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिलमुदन्तमाकर्ण्य सन्तुष्टमना राजाऽभ्युद्गतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समहोत्सवममात्यबान्धवानुमत्या शुभदिने निजतनयां मह्यमदात्। ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमाराधितमहीपालचित्तो वामलोचनयानया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन् भवद्विरहवेदनाशल्यविकलहृदयः सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफले प्रदेशे महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि। भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन भवच्चरणारविन्दसन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया लब्ध इति।

सन्निरस्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे देवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास ॥

Daśa-kumāra-charita

XX

THE MEETING OF HARSHA AND HIS FATHER, WHEN THE LATTER WAS ON HIS DEATH-BED

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं हर्षं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ, एह्येहीत्याहूयञ्शरीरार्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनम्रमुत्तमाङ्गे बलादुरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यम्, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्नङ्गैरङ्गानि, कपोलेन कपोलमवघट्टयन् विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग । अथ कथमपि चिराद्विमुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागतमासीनं च शयनान्तिके पिबन्निव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत् । पस्पर्श च पुन. पुनर्वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छ्रादिवावादीद्वत्स कृशोऽसीति । सुहृद् भण्डिस्त्वकथयत् । देव तृतीयमहः कृताहारस्यास्येति ।

तच्छ्रुत्वा बाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथं कथमप्यपरं निःश्वस्योवाच । 'वत्स हर्ष, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम् । अतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वमपायी । अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम् । उद्दामदाहज्वरस्थोऽपि दहे गलदमधिकतरमनेनाद्य त्वदाधिना । निशितमिव शस्त्रं कृन्तति मां त्वदीयस्तनिमा । सुखं च राज्यं च वंशश्च

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराधदण्डे देवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास ॥

Daśa-kumāra-charita

XX

THE MEETING OF HARSHA AND HIS FATHER, WHEN THE LATTER WAS ON HIS DEATH-BED

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं हर्षं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहार्द्रितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ, एह्येहीत्याह्वयञ्छरीरार्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनतमुन्नमय्य बलादुरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यम्, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्नङ्गैरङ्गानि, कपोलेन कपोलमवघट्टयन् विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग । कथं कथमपि चिराद्विमुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागतमासीनं च शयनान्तिके पिबन्निव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत् । पस्पर्श च पुनः पुनर्वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छ्रादिवावादीद्वत्स कृशोऽसीति । सुहृद् भण्डिस्त्वकथयत् । देव तृतीयमहः कृताहारस्यास्येति ।

तच्छ्रुत्वा बाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथं कथमप्यायतं निःश्वस्योवाच । 'वत्स हर्ष, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम् । अतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी । अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम् । उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये भृशमधिकतरमनेनात्मसमाधिना । निशितमिव शस्त्रं मर्माणि मां त्वदीयक्षामिमा । सुखं च राज्यं च वंशश्च

प्राणाश्च त्वयि मे स्थितानि । यथा मम तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्विधाना पीडाः पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम् । न ह्यल्पपुण्यभाजां वशमलङ्कुर्वन्ति भवादृशाः । फलमस्यनेकजन्मान्तरोपार्जितस्याकलुषस्य कर्मणः । करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामप्यर्णवानामाधिपत्यं ते लक्षणानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि । निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये । भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम् । अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थमुत्पद्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ । **प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः** । तदुत्तिष्ठ । कुरु सर्वाः पुनरेव क्रियाः । कृताहारे च त्वयि स्वयमहमप्युपयोक्ष्ये पथ्यम्' इत्येवमभिहितस्य चास्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः संदुधुक्षे । क्षणमात्रं च स्थित्वा पित्रा पुनराहारार्थमादिश्यमानो हर्षो धवलगृहादवततार । चकार च चेतसि । अकाण्डे खल्वयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः । किमत्र करवाणीति ।

Harsha-charita

XXI

A QUEEN BURNS HERSELF ON HER HUSBAND'S DEATH

प्रतीहारीमुखान्मातरमनलप्रवेशोद्यतां श्रुत्वा हर्षः सत्वरमन्तःपुरं प्रविश्य दूरादेव च बाष्पायमाणदृष्टिरभ्यधात् । 'अम्ब, त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि । प्रसीद । निवर्तस्व' इति । एवमभिदधान एव च सखेदमिव नूपुरमणिमरीचिभिश्चुम्ब्यमानचूडश्चरणयोर्न्यपतत् । देवी तु यशोवती तथा स्थितापि पादनिपतितमपि विनयिनि कनीयसि

प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिशेनोद्वेगवेगेनाक्रम्यमाना, स्नेहसम्भारेण निर्भरातिर्भूतेनाभिभूयमाना कृतप्रयत्नापि निवारयितुं न शशाक बाष्पोद्गमम्। मुक्तकण्ठमतिचिरं प्राकृतप्रमदेव प्रारोदीत्। प्रान्ते च मन्युवेगे सस्नेहमुत्थापयामास सुताम्। तद्वदनविनिहितनिभृत-नयनयुगला चिरं स्थित्वा पुनः पुनरायस्तं निश्वस्यावादीत्। 'वत्स नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा। स्तन्येनैव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च व्यसने प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपि च पुत्रक, पुत्रान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरण-प्रकरणा वा नास्मि लक्ष्मी क्षमा वा, कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता। किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केसरिण इव केसरिणीं गृहिणीम्। वीरजा वीर-जाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात्। एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथनाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः। आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनी-समावर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा। लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन। सपत्नीनां शिरःसु निहितं नमन्निखिलवटपकुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चितं चरणयुगलकम्। युष्मद्विधैः पुत्रैः सनाथीकृत उत्सङ्गः। एवं कृतार्थसर्वावयवा विमलपरमपेक्षे क्षीणपुण्या। भर्तुमविधवैव यास्यामि। न च शक्नोमि दग्धस्य भर्तुरार्यपुत्रविरहिता रतिरिव निरर्थकान्प्रलापान्कर्तुम्। प्रथमप्रदग्धदारुणदुःखदग्धायाश्च किं मे धक्ष्यति धूमध्वजः। मरणाच्च मे जीवितमेवास्मिन्समये साहसम्। अतिशीतलः पतिशोकानला-दक्षयस्नेहेन्धनादस्मादनलः। कैलासकल्पे प्रवसति जीवेश्वरे जरत्तृण-

रूष्मपैस्तपोधनैरपि परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपस्तनिमानमभजत् ।
उद्यत्सप्तर्षिसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतपादपाटलरागो
रविरम्बरतलादवालम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयनमभ्यागतस्य
मधुरिपोर्विगलन्मधुधारमिव नाभिनलिनं प्रतिमागतमपरार्णवे सूर्यमण्डल-
मलक्ष्यत । विहायाम्बरतलमुन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव
दिवसावसाने तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत ।
अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतलादुल्लसन्ती विद्रुमलतेव
पाटला सन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्य-
मानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितमनोहरम्, अग्निवेदिविकीर्यमाणहरितकुशम्,
ऋषिकुमारिकानिरितस्नातौ विक्षिप्यमाणदिग्देवताबलिसिक्थमाश्रमपद-
मभवत् । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुल-
कमण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी मधु-
करमण्डलाक्षवलयमुद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् ।
अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोत्थितमम्भःशीकरनिकरमिव
तारागणमम्बरमधारयत् । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः
प्रणामाञ्जलिसलिलैः क्षाल्यमान इवागलद्रागः सन्ध्यारागः ।
क्षयमुपगतायां सन्ध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी
तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । अपहाय मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां
तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं गत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो
धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरो गगनतलपम्पानिरूपणदीक्षिति. । चन्द्रा-
भरणभूततारकाकपालकलापालङ्कृतादम्बरतलात् स्वम्बरोन्मनाहरिव
गङ्गा सागरनागूरयन्ती हंसधवला धवलाम्बरतज्योत्स्ना । हिमकरमणि
निकरकुमुदकोशिभिः चन्द्रिकाजलस्नानशोभाविवर्णो निश्चलमूर्तिरमृत-

पङ्कजम् इवास्पदत हरिणि । विगलितसकलोदयरागे रजनिकरबिम्बे मन्दरायमाणगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव तम्भागमभ्यस्पत । शनैः शनैश्च द्योतिते भगवति हिमवति सुधाधूलीपटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगति विकसमानकुमुदवनकषायपरिमलः अनिलः शीतलस्पर्शो ववौ ॥

Kādambarī

XXIII

THE ARRIVAL OF CHANDRĀPĪḌA AFTER FINISHING HIS EDUCATION

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसमस्तकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं आचार्यानुमोदितनिर्गमं चन्द्रापीडमवगम्य राजा कदाचित् बलाहकनामानं सेनापतिं बहुतुरगबलपदातिपरिवारमानयनायाहर्निशं प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारि समावेदितः प्रविश्य क्षितितलनिहितजानुकरकमलेन शिरसा प्रणम्य राजसूनुरिव अर्हे उचितासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत् । विश्रान्तश्च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञपत् । "कुमार, महाराजः समाज्ञापयति । 'पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतः सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम् । अनुमतोऽसि निर्गमाय विद्यागृहादाचार्यैः । पश्यन्तु त्वां सर्वे ... अन्तःपुराणि । दर्शनलालसानि ते ...

सर्वथान मुखानि । अत्यन्त दम गच्छतो भवतो विनायुद्धमपि दत्त । इतिस्थितेति पञ्चसुगन्धर्वेण । एवं नानाविधतेनामुना दोदण्डेन प्रहरी । तस्यप्रदर्शित निर्गत्य हर्षोत्सुकान्यौ दृष्ट्वा दर्शनमनिरूपमाद् स्मेरीकृताय च पुष्पमनोरमनिवन्धनी यथायुवमनुभव रामसुखानि मनसैकमनोमिलानि च । गमनाय प्रहृष्टोऽभवत् । पूजय द्विजातीन् । दर्शनाय प्रजा । अनामय मधुसंग । ' अत्र च त्रिभुवनैकरत्न स्नायुधनामा तुरङ्गमोऽम्भोनिधिमध्यादुत्पन्नः महाराजेन यदि त्रिभुवनायकर्तव्यमिति निर्दिष्टः । एष खलु देवस्य वाजीवाहनोचितो मया महाराजाधि कृत्या 'अश्वरत्नमनुविसर्जितमनसमर्पणमर्हति' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदित लक्षणानि शालिहोत्रेऽप्यपरो लक्षणपरीक्षकाः शीघ्रमुपेत. । स्पृष्ट्वा । 'देव, मानुषी श्रवण श्रूयते लक्षणानि' इति । तदनन्तरमुद्धवामभिरोह-गेन । इदं च पूर्वमभिनवपार्थिवमुद्धरणानां विनयोपदेशानां महाराजान-मभिमतानां कुलोचितानां च कुशलागतानां राजपुत्राणां सहस्रं प्रतिपालय- दविचारार्थमनुवर्तिन तुरङ्गमाधिरूढं द्वारि प्रणामप्रतीक्षं प्रतिपालय-ति " इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा प्रवेश्यतामिन्द्रायुध इति निर्गतमिव पुरतो दिदृक्षुः । अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितमुभयतः खलीन- पटकावलम्बिनाभ्यां पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाण-मतिप्रमाणमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च समदृष्टपूर्वममानुषलोको-चिताकारमतिदर्शनत्रिभुवनराज्योचितमश्वलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमति-धीरप्रकृतिरपि चन्द्रापीडो विस्मितहृदयो बभूव । आसीच्चास्य मनसि । 'मन्ये भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमियता कालेन

नायमुपगतो येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति । अति-तेजस्वितया महाप्राणतया च सर्वैवतेयमस्याकृतिर्मत्स्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि शापवचनोपनीतान्येतानि शरीरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडवा मृत्तिकावत्या नगर्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीत-प्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महा-त्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम्' इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । त तुरङ्गमुपसृत्य 'महात्मन्नर्वन् योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते, सर्वथा मर्षणीयोऽयमा-रोहणातिक्रमोऽस्माकम्, अपरिचितानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुल-शिरःकेसरसटाहत्याकूणितार्धकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलं दक्षिणखुरेणाह्वयन्निवारोहणाय हेषारवमक-रोत् । मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रा-पीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानोऽदृष्ट-पर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीड-निर्गमेन सकलमेव सञ्चचालाधीयत् । अहमहमिकया च प्रणाम-लालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्यशिरसो राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त ।

एकैकशश्च प्रतिनाममाह्वमावेद्यमाना बलाहकेन दूरावनतै. शिरोभि प्रणेमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, अतिमहता कार्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः स्तूयमानो बन्दिजनेन नगराभिमुखं प्रतस्थे ॥

Kádambarí

XXIV

CHANDRA'PI'DA LOSES HIS WAY IN PURSUING A PAIR OF KINNARAS

एकदा तु तमेव इन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्कानने कैलासशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया च समुपजातकुतूहल. कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरग· समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनुसरन्ननवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य बलसमूहात्सुदूरमनुससार । अत्र गृह्यते, इदं गृहीतम्, इदं गृहीतमिति रभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्स्कन्धावारात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन्शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्, अचलशिखरप्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरो निवृत्ततुरङ्गश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत् । ‘किमिति निरर्थकमपगमाम्या मया

[illegible] च [illegible] पीता: [illegible] पुष्पितम [illegible]
[illegible] [illegible] इति ॥

Kādambarī

XXI
HOW FAR BUDDHA'S TEACHING IS AUTHORITATIVE

तान्यपि
[illegible]स्मृतीनामनुगतं[illegible]त्यागादनुगमनम्
[illegible] यद्यत् तन्मूलत्वमेव युक्तम् । को हि दत्
[illegible] [illegible]नियमं कर्तुम् । तत्र यावद्विधिचिकि-
[illegible] [illegible] प्रसिद्धि गत [illegible]
[illegible]मनुसन्धानम[illegible]तया प्रतिभायात् ।
अत आह ' विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादिति ' * । यावत्तस्य तावदेवं सर्व-
[illegible] प्रतिपन्नं शब्दार्थन्यायादिनिपादना-
[illegible] पार्थक्येऽपि ज्ञायते । वेदमूलत्वं पुनरेषां तुल्यपरम्पराश्रम-
[illegible] [illegible] च मातापित्रोर्[illegible]नुगच्छन्ति । अन्यथा
[illegible] ध्वनिपरेणेन विरुध्येत । शाक्यादिवचनानि तु
[illegible]वचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थान-
विरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च पुरुषैर्भिः प्रणीतानि,
त्रयीबाह्येभ्यश्चतुर्थवर्णनिरवसितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्य समर्पितानीति
न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते । स्वधर्मातिक्रमेण च येन क्षत्रियेण
सता प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविप्लुतमुपदेक्ष्यतीति क

---

* This is a sūtra from the Pūrvamīmāṃsā.

शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सशयमात्मैव मे परं इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किंनरमिथुने बद्धदृष्टिनाऽस्मिन्ननिरलतरुशाखालतागुल्मलतामन्तानगहने निरन्तरनिपतितशुष्कपर्णविकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुषमरण्यम्, तदतिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव' इत्यवधार्य वामकरतलचालितरश्मिरिन्द्रायुधं व्यावर्तयामास । निवर्तिततुरङ्गमश्च पुनरचिन्तितवान् । 'अयमुग्रांशुप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना दिवसश्रियो रत्नाभरणमिव मध्यमलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदगृहीतपानीयदूर्वाप्रवालकवलं कतिचिद्विश्राम्य निम्नगाप्रस्रवणे वा सरसि वा [illegible]

स्वयं च गत्वेदं दीना कादम्बरीगोचरसंस्थायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि ' इति ॥

Kādambarī

XXV
HOW FAR BUDDHA'S TEACHING IS AUTHORITATIVE

धर्मं प्रति यदि स्मृतीनामप्युन्मत्तवेदवाक्यानुरूपत्वमभ्युपगतं तावन्नति पुनरां शाक्यादिभिरपि शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम् । को हि मातुपादुन्मत्तानां वाक्यविशेषस्तानियमं कर्तुम् । ततश्च यावत्किंचिदकियत्तमपि कालं कैश्चिदाद्रियमाणं प्रसिद्धिं गतं तत्सर्वंशाखाविसंवादेऽप्युन्मत्तशाखामूलत्वात्प्रमाणमनुभवतुल्यकल्पतया प्रतिभायात् । अत आह ' विरोधे त्वनपेक्षं * स्यादिति ' । पारतन्त्र्यं तावदेषां स्मर्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वादेव प्रतिपन्नं शब्दकृतकत्वादिभिर्निपादनादाच पार्श्वस्थैरपि ज्ञायते । वेदमूलत्वं पुनस्ते तुल्यकक्षमूलत्वाश्रमयेव छद्मना च मात्रापितृद्रोहिदुष्पुत्रवदाम्नायमुपगच्छन्ति । अन्यथ स्मृतिवाक्यमेकमेवेन श्रुतिवचनेन विरुध्येत । शाक्यादिवचनानि तु यमनियमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि, त्रयीबाह्येभ्यश्चतुर्थवर्णनिरवसितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते । स्वधर्मातिक्रमेण च येन क्षत्रियेण सता प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविप्लुतमुपदेक्ष्यतीति कः

---

* This is a sūtra from the Pūrvamīmāṁsā.

मन्वादीनाम् । उक्तं च । परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ।
स आत्मानमतिसन्धत्ते सोऽन्यस्मै कथं हितः स्यादिति । बुद्धादेः
पुनरयमेव व्यतिक्रमोऽलङ्कारबुद्धौ स्थितः येनैवमाह । 'कलिकलुष-
कृतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोकः' इति । स
किल लोकहितार्थं क्षत्रियधर्ममतिक्रम्य ब्राह्मणवृत्तं प्रवक्तृत्वं प्रतिपद्य
प्रतिषेधातिक्रमासमर्थैर्ब्राह्मणैरननुशिष्टं धर्मं बाह्यजनाननुशासद्धर्म-
पीडामप्यात्मनोऽङ्गीकृत्य परानुग्रहं कृतवानित्येवंविधैरेव गुणैः स्तूयते
तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेण व्यव-
हरन्तो विरुद्धाचारत्वेन ज्ञायन्ते, तदीयाः ग्रन्था एव च मन्वा-
दिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः । 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृ-
ष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः' इति ।
तस्माद्धर्मं प्रति त्रयीबाह्यमेवंजातीयकं प्रामाण्येनानपेक्ष्यं स्यादिति
सिद्धम् ॥

Tantravārtika

XXVI

A TEACHER'S EXHORTATION TO HIS PUPIL

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर ।
स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा
व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न
प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रम-
दितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृ-
देवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि

कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि। ये केचनास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणास्तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ता अरूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ता अरूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तेषु वर्तेरन्, तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्॥

Taittirîya-Upanishad. I, 11

GLOSSARY

अ.

अंशु A ray.
अंशुकम् Garment.
अंस Shoulder.
अंसक n. Fin.
अकण्टक a(. Free from enemies.
अकस्मात् adv. Unexpectedly.
अकौसीद्यम् (अ+कौसीद्यम् sloth) Absence of indolence.
अक्लिष्ट (अ+क्लिष्ट past p. p. of क्लिश्) Untroubled, unwearied.
अक्षम ad. Unable, unfit.
अक्षमा Impatience.
अक्षोट: A walnut tree.
अगाध ad. Unfathomable, deep.
अगार-रम् House.
अग्निहोत्रम् The maintenance of sacred fire.
अग्रज: Elder brother.
अग्रजन्मन् m. A Brāhmaṇa.
अग्रहार: Royal donation of land to Brāhmaṇas
अङ्गम् A branch of knowledge auxiliary to the Vedas, they are six—शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दस्, ज्योतिष.
अङ्गदम् An ornament worn on the arm.
अङ्गरक्षक: Body-guard
अङ्गराग: Scented cosmetic.
अङ्गुलीयकम् (or-लीयम्) Ring.
अङ्घ्रि: The foot.
अचल A mountain.
अजगर: A huge serpent, boa constrictor.
अजय्य adj. Impossible to conquer.
अजिनम् The skin of an antelope.
अञ्चल: The border or corner of a garment, especially of a woman's garment.
अञ्जनम् Black pigment or collyrium applied to the eyelashes.
अट्ट: Tower, upper story.
अतर्कित (अ+तर्कित past p. p. of तर्क् 10th conj.) Unthought of-+उपनत brought by chance.
अतिक्रम: Neglect, opposition.
अतियन्त्रणा Extreme constraint.
अतिशय: Pre-eminence, superiority.
अतिशयित (past p. p. of शी with अति) surpassed, excelled.
अतीन्द्रिय adj. Beyond the cognizance of the senses.
अत्यङ्कुश adj. 'Gone beyond the (control of the) goad,' uncontrollable.
अत्यन्त adj. Endless; अत्यन्तम् adv. to the end.
अत्यय: Passing away, perishing.
अत्याहितम् Great calamity.
अत्रभवत् adj. Honourable (used to indicate a person who is present).

अदभ्र *adj.* Much, great.

अद्रिराज *m.* King of mountains, the Himalaya.

अधिकार: Office

अधिकृत Placed at the head, appointed, referred to

अधिष्ठातृ *m. n.* (त्री *f*) One who superintends or supervises.

अधिष्ठानम् Standing upon, resting upon.

अधीतिन् *adj.* One who has mastered or studied (governs the loc).

अध्यवसाय: Mental effort ; determination, undertaking.

अनङ्ग: Cupid.

अनतिक्रमणीय (अ+अतिक्रमणीय *pot. p. p.* of क्रम् *with* अति) [illegible]

[illegible]

अनन्यज: Cupid, God of love.

अनपेक्ष्य To be disregarded.

अनभ्यन्तर *adj.* (अ+अभ्यन्तर) Not conversant with.

अनभ्यास: Want of practice.

अनभ्र *adj.* Cloudless.

[illegible]

surable) Blameless, perfect.

अनवसित (अ+अवसित *past p. p.* of सो *with* अव) Not finished.

अनवहेल *adj.* (अ+अवहेला disrespect) Not disrespectful.

अनिभृत *adj.* Not silent, loud.

अनिमिष *adj.* Not closing the eye, not winking.

अनीश: One who is not master of, one who has no control over.

अनुख्याति: Pointing out, revealing, reporting.

अनुगीता Name of a philosophical treatise contained in the Mahâbhârata.

अनुज: Younger brother.

अनुजिघृक्षा (from the *Desiderative* of ग्रह् *with* अनु) Desire to favour.

अनुताप: *Repentance, regret.*

अनुत्सेकिनी *adj. f.* Not proud

अनुनाद: Echo.

[illegible] अनु [illegible] *with* अनु and प्र) Following after.

अनुमति Consent, permission.

अनुयात्रिक: Follower.

अनुरञ्जित (*past p. p.* of the causal of रञ्ज् *with* अनु) Coloured ; pleased.

[illegible] respect.

[illegible] (*with* [illegible] lling ; pierced) ; set.

अनुशय: Repentance, regret.

अनुशासनम् Precept.

अलक m. (generally plu.) Hair.
अलका Capital of Kubera.
अलम् ind. Enough, away with (governs the Instrumental).
अलिन्द A terrace before a house-door.
अलीक adj. False.
अलघु adj. (or अलघ्न) Soft.
अवकर्तनम् Cutting off.
अवकीर्ण (past p. p. of कॄ with अव) Spread, scattered.
अवगाढ (past p. p. of गाह् with अव) Plunged.
अवगुण्ठनम् Veil.
अवतंस An ear-ornament.
अवतार: A landing place; sacred place, pond.
अवदात adj. White, pure, noble.
अवधि Limit, termination.
अवधीरणम् Disregarding, not minding.
अवधूत (past p. p. of धू with अव) Disrespected, rejected, scorned.
अवभृथ: Purification by bathing of the sacrificer and the sacrificial vessels after a sacrifice.
अवरज: A younger brother;—जा f. a younger sister.
Harem, the women's
ide, vanity.
Arbitrator. [less.
; help

अवसन्न (past pass. p. of सद् with अव) Sunk down, terminated.
अवसानम् End.
अवहित (past p. p. of धा with अव) Attentive, vigilant.
अविक्षत (अ+विक्षत p. p. p. of क्षण् with वि) Unwounded.
अविनीत (अ+विनीत) Impudent, naughty, rash.
अविप्लुत Observed without deviation, unviolated.
अविश्रम adj. Without rest.
अवेक्षा Regard.
अव्यतिरिक्त (अ+व्यतिरिक्त past p. p. of रिच् with वि and अति) Not different from.
अव्यक्त adj. Indistinct.
अव्यभिचारिन् adj. Never failing.
अव्यय adj. Inexhaustible.
अश् with प्र 9 P. To eat, consume, taste. [ning, missile.
अशनि: m. f. Thunderbolt, lightning, missile.
अशरीरिन् adj. Incorporeal.
अशालीनता (अ+शालीनता coyness) Want of bashfulness.
अश्वतरी A mule.
असंविदान (अ+संविदान present p. of विद् with सम् 2 Atm.) Not knowing.
असवर्ण adj. Of a different caste.
असेचनक adj. That on which one cannot look enough, lovely.
अस्तपर्वत: The western mountain behind which the sun sets.

with अभि) What is to be spoken

अभिनव *a.* Fresh, new.

अभिनिवेश [illegible] determination.

अभियोग Attack, war.

अभिरति [illegible] practice.

अभिराम *a.* Charming.

अभिरूप *a.* Well formed, wise.

अभिव्यक्त Manifested.

अभिषङ्ग Contact, connection.

अभिसन्धि Purpose, intention.

अभिसार Companion, follower.

अभीक्ष्णम् *adv.* Often and often, continuously.

अभीप्सु *adj.* (अभि+ईप्सु, from the Desiderative of आप्) Desirous of obtaining.

अभीशु Reins.

अभीष्ट (*past p. p.* of इष *with* अभि) Desired, liked, favourite.

अभ्यक्त (*p. p. p.* of अञ्ज् with अभि) Besmeared. [oil

अभ्यङ्गः Smearing the body with

अभ्यन्तरीकृ *To make a near friend, familiarize.*

अभ्यर्णे *n* Proximity, vicinity.

अभ्याख्यात *adj* Accused, calumniated.

अभ्याशः (or -सः) Vicinity.

अभ्युदय Prosperity, good.

अभ्युपगत (*past p. p.* of गम् *with* अभि and उप) Accepted, admitted.

अभ्युपपत्तिः Acceptance, -

अभ्युपाय: Remedy, expedi[ent]

अमरावती Capital of Indra.

अमर्ष Wrath, resentment.

अमित्र An enemy.

अमृतदीधितिः The moon.

अमेध्य *adj.* Impure.

अम्बरमणिः 'The jewel in [the] sky,' the sun

अयस् *n* Iron.

अयुतम् Ten thousand

अरविन्दम् A lotus (that [ex]pands by day).

अरातिः An enemy

अर्कः A kind of plant, [Calo]tropis Gigantea.

अर्गल -लम् A wooden bolt [for] *fastening doors*

अर्घ Respectful offering

अर्घ्यम् Respectful oblation [to] gods or venerable men [illegible] flowers [illegible], son of [illegible]

अर्जुनालय *m.* Name of a [illegible]

अर्चा Worship

अर्चिस् *n.* *f.* Flame.

अर्थ् *with* सम् [illegible] [illegible]

अर्थवत् *adj.* [illegible] meaning [illegible]

अर्थवाद Explanatory [illegible]

अर्वाक् *adv.* (governs abla[tive]) After, downwards

अर्हत् (*pr. p.* of अर्ह्) Deservi[ng], worthy

अर्हणा Worship, honour

अलक m. (generally plu.) Hair.

अलका Capital of Kubera.

अलम् ind. Enough, away with (governs the Instrumental).

अलिन्दः A terrace before a house-door.

अलीक adj. False.

[illegible] adj. (or [illegible]) Soft.

अवकर्तनम् Cutting off.

अवकीर्ण (past p. p. of कॄ with अव) Spread, scattered.

अवगाढ (past p. p. of गाह् with अव) Plunged.

अवगुण्ठनम् Veil.

अवतंसः An ear-ornament.

अवतारः A landing place; sacred place, pond.

अवदात adj. White, pure, noble.

अवधिः Limit, termination.

अवधीरणम् Disregarding, not minding.

अवधूत (past p. p. of धू with अव) Disrespected, rejected, scorned.

अवभृथः Purification by bathing of the sacrificer and the sacrificial vessels after a sacrifice.

अवरजः A younger brother;—जा f. a younger sister.

अवरोधः Harem, the women's apartments.

अवलेपः Pride, vanity.

अव[illegible] m. Arbitrator. [less

अवश adj. Independent; help-

अवसन्न (past pass. p. of सद् with अव) Sunk down, terminated.

अवसानम् End.

अवहित (past p. p. of धा with अव) Attentive, vigilant.

अविक्षत (अ+विक्षत p. p. p. of क्षण् with वि) Unwounded.

अविनीत (अ+विनीत) Impudent, naughty, rash.

अविप्लुत Observed without deviation, unviolated.

अविश्रम adj. Without rest.

अवेक्षा Regard.

अव्यतिरिक्त (अ+व्यतिरिक्त past p. p. of रिच् with वि and अति) Not different from.

अव्यक्त adj. Indistinct.

अव्यभिचारिन् adj. Never failing.

अव्यय adj. Inexhaustible.

अश् with प्र 9 P. To eat, consume, taste. [ning, missile

अशनिः m. f. Thunderbolt, light-

अशरीरिन् adj. Incorporeal.

अशालीनता (अ+शालीनता bashfulness) Want of bashfulness.

अश्वतरी A mule.

असंविदान (अ+संविदान present p. of विद् with सम् 2 Atm.) Not knowing.

असवर्ण adj. Of a different caste.

असेचनक adj. That on which one cannot look enough, lovely.

अस्ताचलः The western mountain behind which the sun sets.

अगम
स्कार
सहमर्दाभिका

आकारगम
आकुञ्चित
आकर्णित आ +कर्णित

आकृतम् Meaning, purpose
आकेकर adj. (आ+केकर) A little squint-eyed.
आखण्डल: Indra
आगन्तुक adj. Accidental stray
आगम: Coming, sacred writings.
आघात: Stroke
आचार्यकम् The proficiency of a holy teacher.
आच्छुरित (past p. p. of छुर् with आ) Scratched, cut. [breed.
आजानेय: A horse of the best
आज्ञाकर adj. Obedient.
आटोप: Puffing, pride.
आढ्य adj. Rich.
आतङ्क: A disease
आतपत्रम् Umbrella.
आतिथेय adj. Proper for a guest, hospitable.
आतुर adj. Distressed: m. a patient. [Taken.
आत्त (past p. p. of दा with आ)
आत्ममानिन् adj. Self-respecting.
आत्मसात्कृ To bring under one's control.

आदानम् Taking, drawing
आदिन् adj. (from the D of दा with आ) T taking
आदेश: Advice, instructi
आधानम् Ceremony p with consecrated fire. [
आधि: Mental trouble, cal
आध्यात्मिक adj. Relating soul, spiritual [of
आनृण्यम् Acquittance of de
आप् with सम् To obtain c pletely, fulfil, reach.
आपगा A river.
आपण Market-place.
आपन्नसत्त्वा A pregnant w
आपात Appearance, the c moment, आपातरमणीय able at first sight.
आपानम् A drinking, par tavern.
आपीड: A garland, chaplet t on the crown of the head
आपोद: Son of Apoda.
आभ (at the end of compound- Resembling.
आभरणम् Ornament, +स्वद् a wearing an ornament.
आमय: A disease.
आमुक्त Put on, dressed.
आमृष्ट (आ+मृष्ट past p. of मृज्) Rubbed.
आमोद: Fragrance.
आम्नातिन् adj. One who

learnt or committed to memory (governs loc.).

आम्रेडित adj. Repeated. n. A repeated sound or word

आयत (*past p. p.* of यम् *with* आ) Long, stretched.

आयतनम् Resting place, abode, sanctuary.

आयस *adj.* Made of iron.

आयुक्त Appointed, united.

आरण्यक *adj.* Relating to a forest. m. an inhabitant of the woods

आरावः Cry, noise.

आरोहः Altitude, elevation.

आर्तिः Distress;˚हर *adj.* one who removes pain.

आर्त्विज्यम् The office of ऋत्विज्.

आर्द्र *adj.* Wet, fresh, full of life

आर्ष *adj.* Belonging to the Rishis of old.

आलक्षित (*past p. p.* of लक्ष् 10 P. A. *with* आ) Observed, visible, a little visible.

आलक्ष्य A little visible.

आलपनम् Talk.

आलम्बः Support.

आलयः House.

आलवालम् Basin for water round the root of a tree.

आलानम् The post to which an elephant is tied.

आली (-लिः also) A row.

आलोकः Sight, look.

आलोचनीय (*pot. pass. p.* of लोच् *with* आ 1. A.) To be seen or considered.

आवसथः Dwelling-place.

आविल *adj.* Turbid.

आविष्करणम् Making clear, elucidation.

आविष्ट (*past p. p.* of विश् *with* आ) Possessed by (a demon), entered, filled with.

आशा Hope; direction.

आश्यान (*past p. p.* of श्यै 1 A. *with* आ) Coagulated.

आश्वीयम् A number of horses.

आस् *with* अनु To be engaged in.

आसन्न (*past p. p.* of सद् *with* आ) Near;˚परिचारकः Personal attendant.

आसवः Spirit distilled from sugar or molasses.

आस्तरणम् Covering, carpet.

आस्पदम् Place, abode.

आस्फालनम् Striking, lashing.

आहरणम् Bringing near

आहित (*past p. p.* of धा *with* आ) Placed, put;˚लक्षण one to whom a characteristic name is given.

आहिताग्नि One who has kept alive a sacred fire perpetually in a family.

आहोस्वित् *ind.* Or

आह्निकम् A religious ceremony to be performed *every day* at a fixed hour.

इ.

इ *with* अति To transgress, to go beyond, to pass

इ *with* अधि 2 P. To think of, to remember (governs the *Genitive* of the object according to अधीगर्थदयेशां कर्मणि II 3 52)

इ *with* प्रति To believe

इन्द्रनीलः Sapphire

इन्द्रायुधम् The rain-bow;–धः Name of a horse.

इभः An elephant.

इयत्ता Quantity, fixed measure.

इष्टिः Sacrifice.

ई.

ईक्ष् *with* प्र and सम् To perceive, reflect upon.

ईप्सित (*past p. p.* of the Desiderative of आप्) Desired.

ईर् (causal) *with* उद् To speak, utter

ईषत् *adv.* A little.

उ.

उक्ष् *with* अभि 6 P. A. To besprinkle.

उच्चैःश्रवस् *m.* Epithet of the horse of Indra produced at the churning of the ocean.

उच्छित्तिः Destruction.

उच्छ्रितः (*pas p. p.* of श्रि *with* उद्) High, elevated.

उज्झ् 6 P To abandon.

उडुपतिः Lord of Nakshatras *i.* the moon.

उत्कलाः *m. plu.* Name of country, modern Orissa.

उत्कुल *adj.* Fallen from family.

उत्क्रान्त (*past p. p.* of क्रम् उद्) Gone forth, gone yond, passed

उत्क्षेप: Tossing up, sending.

उत्तमाङ्गम् The head.

उत्तम्भित (*past p. p.* of *with* उद्) Upheld, st.. erect. [round Ayôdhy

उत्तरकोसलाः Name of a ..

उत्तरासङ्गः Upper garment.

उत्तरीयम् Upper grament.

उत्तान *adj.* Open.

उत्थानम् Effort, manly exerti

उत्पतिष्णु *adj.* Rising up

उत्पातः A portent, prodigy

उत्सन्न (*past p. p.* of सद् उद्) Destroyed, lost.

उत्सर्गः Giving up. [F

उत्सवसङ्केत *m. plu.* Name of

उत्सेकः Vanity, conceit.

उदग्र *adj.* High, tall, long.

उदन्तः Account, news.

उदन्वत् *m.* The ocean.

उदर्कः End, result.

उदायुध *adj.* One with an .. lifted weapon.

उदार *adj.* Generous, great,

उदीर्ण Excited; intense, great.

उद्गारः Emitting.

उद्ग्राहः A hook.
उद्घातः Slipping, tripping; beginning
उच्चावच Uneven, having ups and downs.
उद्दाम adj. Unrestrained, great, fierce.
उद्देशः Spot, place
उद्दीपित Lighted up, emblazoned
उद्भासित (past p. p. of भास् with उद्) Splendid, illuminated.
उद्भ्रान्त (past p. p. of भ्रम् with उद्) Agitated.
उन्मादः The unsettling of mind, distraction.
उपकण्ठम् Proximity.
उपकरणम् Instrument, apparatus, paraphernalia.
उपगत (past p. p. of गम् with उप) Met, obtained, experienced.
उपचारः Act of civility, polite behaviour.
उपचित (past p. p. of चि with उप) Collected, heaped up, smeared.
उपच्छन्दित Coaxed.
उपत्यका Land at the foot of a hill.
उपदा f. A present.
उपधानम् Pillow.
उपनिपातः Befalling
उपन्यासः Statement, suggestion, introduction.
उपरमः Cessation.
उपरोधः Obstruction.
उपलः Stone.
उपलक्षित (past p. p. of लक्ष् with उप) Marked, recognised.
उपसंग्रहणम् Respectful salutation (by clasping the feet of a person with the hands).
उपस्थः The middle part.
उपहारः Present.
उपान्तम् Border edge
उपायनम् Present
उरगः A serpent, snake.
उल्का Meteor, falling-star.
उल्लिखित (past p. p. of लिख् with उद्) Rubbed.
उल्लोल adj Very restless.
उष्णांशुः m. The sun.
उस्रः Ray

ऊ.

ऊर्मिः m. f. A wave.
ऊष्मपाः m A spirit of an inferior order, -प adj. imbibing heat.

ऋ.

ऋक्षः A bear.

ए.

एकाग्र adj. Concentrated.
एकान्तम् adj Solely; exclusively.
एतर्हि ind At present.
एधित (past p. p. of एध्) Grown.
एला Cardamom.

ऐ.

ऐकाग्र्यम् Concentration of mind.
ऐन्द्री adj. Eastern.

ओ.

ओकस् n. House, abode.

Mairas stretching from the Mahinadi to the mouth of the Krishṇā

कलुष *adj* Foul, bad, wicked

कल्प An affix used at the end of compounds, meaning 'almost like.'

कल्प Practice, sacred precept prescribed by the Vedas. +सूत्रम् an aphoristic work dealing with Vedic ritual.

कल्पः A fabulous period of time, one day of Brahmā or 1000 Yugas.

कल्पय् (causal of क्लृप्) *with* परि To fix, arrange

कवचम्-चः Coat of mail.

कवलः Mouthful

कशा A whip, rope.

कषाय *adj* Fragrant.

काकली A low sweet tone.

काञ्ची Girdle, belt.

कातर *adj* Timid, afraid

कान्तार-म् A wood.

कापालिकः A worshipper of S'iva characterized by wearing human skulls and eating and drinking from them.

काम Desire, Cupid, god of love.

कामम् *adv.* Granted,

कामरूप *m. plu.* Name of a country, lying to the east of Bengal, Western Assam.

कामरूपिन् *adj.* Taking any shape at will.

काम्बोज *m. plu* Name of a people or a country

कारण्डव A sort of duck.

कारा Confinement + अगारम् Gaol, place of confinement.

कार्तस्वरम् Gold

कार्त्स्न्यम् Totality.

कार्पण्यम् Wretchedness.

कार्मुकम् Bow

काल *adj* Dark, black

कालकूटम् Deadly poison

कालागुरु *n.* A black kind of *aloe wood or Agallochum*

कालिङ्गः King of Kalinga

काषाय *adj* Red.

काष्ठा Limit, boundary,

किंकर्तव्यतामूढ Being at a loss what to do.

कितव A rogue.

किन्नरः Kind of a semi-divine being with a human figure and the head of a horse.

किराता Name of a barbarous mountain tribe.

किरीटः-टम् A crown, tiara.

किंवदन्ती Rumour.

किसलयम् Tender leaf.

कीचकः A kind of bamboo that produces a creaking sound when the wind strikes against it.

कुङ्कुमम् Saffron.

कुटुम्बिनी Wife.

कुट्टिमः-मम् Paved floor, ground paved with mosaic or small stones.

औ.

औत्पातिक *adj.* Portentous, calamitous *n.* a portent.

क.

ककुत्स्थः Name of a king of the solar race, an ancestor of Rama ... bull, the best.

ककुदम् or **द** The hump of a ...

कक्षा A court, court-yard, secluded portion of an edifice.

कङ्काल—लम् A skeleton.

कच्चित् *ind.* (interrogative in form) implies 'I hope.'

कञ्चुकः A dress closely fitting the upper part of the body, bodice.

कटः The temple of an elephant.

कटकः-म् Army, camp, circle.

कणिका A small particle.

कण्डूल *adj.* Itchy.

कदम्बकम् A multitude.

कदर्थनीय (*pot. pass p.* of **कदर्थय्** a nominal verb from **कदर्थ**) one who deserves to be treated lightly.

कदली The plantain tree.

कन्दरः-रम् Valley, cavern.

कन्दर्पः Cupid. [... plantain tree.

कन्दली Fresh sprouts; the ...

कन्धरा Neck.

कपाल-लम् The skull.

कपालिनी The goddess Durga as the wife of Śiva in his form of a Kapālin.

कपिध्वजः 'One on whose banner there is a monkey,' Arjuna.

कपिलः A sage; *adj.* brown.

कपोतः Spotty-necked pigeon.

कम्प्र *adj.* Trembling.

करः Tribute, tax.

करङ्कः A cocoanut hollowed to form a cup or vessel.

करजः A finger-nail.

करणम् Sense-organ.

कररुहः A finger-nail.

करवालः A sword.

कराल *adj.* Terrible.

करेणुः A female elephant.

कर्णधारः Steersman, captain.

कर्णिकारः A tree (**कण्हेर** Mar.)

कर्दमः Mud. [... earthen pot.

कर्परः A cup, a pot, a broken ...

कर्मभूमिः Land of religious actions (as opposed to lands where the fruits of those actions are to be enjoyed).

कलः A sweet but indistinct sound; *adj.* sweet but indistinct.

कलभः A young elephant.

कलमः A kind of rice.

कलापः Mass, band. [... arts.

कलावत् *adj.* Proficient in the ...

कलिः Name of the die or side of a die which is marked with one point; the Die personified.

कलिङ्ग *m. plu.* Name of a country on the eastern coast of

कौपीनम् A small piece of cloth worn over the privities by poor persons.
कौबेरी adj. Presided over by Kubera, northern.
कौशेयम् Silk cloth, silk petticoat or trousers; adj. silken.
क्रतुः A sacrifice.
क्रम् with आ To step upon, approach, seize, conquer; with प्र (usually Atm.) begin, proceed; with वि to fight, with सम् (causal) to transfer. [tree.
क्रमुकः The Areca or betelnut-
क्रीडनकम् A toy.
क्लमः Fatigue, languor.
क्षणः Appointment or appointed time, festival. [destroyed.
क्षत (p. p. of क्षण्) Wounded,
क्षत्रम् The military order, a man of the Kshatriya caste.
क्षपा Night [able, fit.
क्षम adj. Patient, competent,
क्षाम adj. (from क्षै) Exhausted, scorched [with contempt.
क्षिप् with अधि To insult, treat
क्षीरोदः The sea of milk; sea in general. [den, beaten.
क्षुण्ण (past p. p. of क्षुद्) Trod-
क्षेत्रम् Land; wife.
क्षेपणियम् A sling.
क्षेम m. n. Safety, peace.
क्षेमङ्कर adj. Conferring happiness or fortune.
क्षेमेण adv. Safely.
क्षौद्रम् Honey.
क्ष्मा The earth.

ख.

खम् Sky.
खगः A bird.
खन् with नि To plant, bury; with उद् to uproot.
खरः Name of a demon.
खर्जूरी The wild date tree.
खलीकृ To treat badly, scorn.
खलीनः-नम् The bit of a bridle.
खेचरः A bird.
ख्या with प्रति and आ To reject.

ग.

गणकः An astronomer; astrologer.
गणना Calculation, account; का गणना (with loc.) of what account? [boll.
गण्डः Cheek, elephant's temple;
गति Path, course; refuge, state.
गत्वर adj. Perishable, moving.
गन्धवहः The wind. [cessible.
गमनीय (pot. p. p. of गम्) Ac-
गरुत्मत् m. Garuda, the vehicle of Vishnu.
गर्भः Fœtus, embryo.
गर्भित adj. Full, filled.
गवेषिन् adj. Searching.
गव्यूतिः f. A distance of two Krośas or four miles.
गह्वरम् Cavern, depth.
गाध adj. Fordable, shallow.

कुण्डम् A [illegible] coiled

कुण्डलीकृत [illegible] into a ring

कुतूहलम् [illegible]

कुतूहलिन [illegible] who has a [illegible] [illegible]

कुदृष्टि H[illegible] philosophical

कुदेश W[illegible] country

कुन्त A [illegible]

कुन्दम् A kind of flower

कुमुदम् A white lotus (that opens in the night.)

कुरङ्गः Dear

कुरबकः A crimson species of amaranth a purple or yellow sort of barleria [illegible] [illegible]

कुररी A kind of bird, female

कुलपतिः The head of an academic institution

कुलायः-यम् Nest.

कुलूत m. plu. Name of a country or its people.

कुशाग्रम् Sharp point of the blade of Kus'a grass; -धी adj. shrewd, sharp.

कुसुमाकरः Parterre, garden; vernal season.

कुहरम् A cavity, hollow.

कूजितम् (past p. p. of कूज् I P) Indistinct sound, cooing

कूलम् Bank, shore

कृ with सम् and आ To put together, make ready

कृच्छ्रम् Difficulty, pain, कृच्छ्रात् with difficulty

कृत् w. o. कृन्त् 6 P To cut out

कृतक adj Feigned, false; adopted (as a son).

कृतविद्य adj One who has acquired knowledge, well-informed

कृतागस् adj One who has committed a fault

कृतार्थ adj Blessed

कृतिन् adj Happy, blessed

कृपाण Sword

कृशानु Fire

कृष्णवर्त्मन् m Fire.

कृष्णसारवासिन् m A man dressed in blackish dress (some say that the person meant is [illegible])

कृष्णा [illegible] [illegible]

कॢप् [illegible] [illegible] [illegible]

केतनम् A [illegible]

केतुः Banner

केरल m. [illegible] a country [illegible]

केसर. रम् The [illegible] lotus or other [illegible]

केसरिन् m (or केशरिन्

कोकाहल A great [illegible] and cry

कोविद adj Proficient

कोशः Treasure, cup, bud, sheath

कोषः (-शः &c.) Treasure, treasury.

कौतुकम् Curiosity, a festival [illegible]

कौतूहलम् Curiosity, interest.

तोरणम्-णः An arch, arched portal.

त्यागिन् *adj*. Generous, liberal.

त्रपा Shame.

त्रयी The three Vedas, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद.

त्रास Fright, fear.

त्रिगुणात्मिका Constituted by the three Guṇas सत्त्व, रजस्, and तमस्.

त्रिदशः God;+पतिः Indra.

त्रिदिवः Heaven.

त्रिविष्टपम् Heaven.

द.

दक्षिण *adj*. Courteous.

दक्षिणेन *adv*. To the south (governs acc. or gen.).

दण्डः Army, a long line of troops; punishment, the rod as a symbol of authority: +धारणम् Punishment,+नीति Science of polity, the doctrine of the right administration of Government.

दम्यः A colt, a young bullock.

दयिता Wife, beloved.

दर्शनम् Actual experience; direct perception; vision

दलम् A leaf.

दलित (*past p. p.* of दल् 1 P.) Trodden down, crushed, destroyed.

दशनः Tooth.

दशार्णः Name of a country, south-east of मध्यदेश, in the centre of Hindustan.

दशास्यः Rāvaṇa.

दस्युः Thief

दा *with* वि and आ To open, expand

दाक्षिण्यम् Courtesy.

दामन् *n* A string, wreath.

दायादः (दायमर्हति) Kinsman, relative

दावः Forest, conflagration.

दाशः A fisherman.

दिगम्बर *adj*. Naked.

दित्सु *adj*. (from the Desiderative of दा) About or wishing to give.

दिव् 4 P. To play, to gamble, (governs the acc. or instru.).

दिवस्पतिः Indra.

दिवाकरः The sun.

दिश् *with* निर् To point out; with प्रति and अप to repel, deny, overcome.

दिष्ट्या *adv*. (instru. of दिष्टि *f*. fortune) Fortunately: दिष्ट्या वृध् to congratulate upon.

दीधिति *f*. Ray.

दीनारः (from the Greek Denarius) A coin.

दुकूलम् Very fine silk cloth.

दुरक्षः A fraudulent die.

दुरवस्था Wretched condition.

दुर्ग्रहः Spasm; evil demon.

दुर्जात *adj*. Inauspiciously born, wretched.

जवः Speed.
जह्नुः Name of a sage.
जातम् Multitude.
जातकर्मन् *n.* A ceremony at the birth of a child when the navel-string is divided.
जातिस्मरः Remembering one's condition in a former life.
जानु *m n.* The knee.
जाप्यम् A prayer to be muttered inaudibly.
जाम्बूनदम् Gold.
जिगीषा Desire to conquer.
जिज्ञासमान (*pr. p.* of the Desiderative of ज्ञा) Desirous of knowing (जिज्ञास takes Atm.).
जिष्णुः Arjuna.
जीवितव्यम् Possibility of living
जुष्ट (*past p. p* of जुष् 6 A) practised, served, worshipped.
जृम्भ् 1 A To yawn, spread, expand
जृम्भा-जृम्भिका Yawn.
जोषम् *adv.* Silently. [kindred
ज्ञाति *m.* Paternal relation.
ज्ञापय् (causal of ज्ञा) *with* प्र To show, point out the way.
ज्येष्ठामूलीयः The month of Jyeshtha. [Astronomy.
ज्योतिस् *n.* Star, science of
ज्वरः Fever

त.

तक्ष् *with* निर् 1 P. To reprove, (but 1 and 5 conj. when it means 'to pare' literally).
तडित् *f.* Lightning.
तत is used in the Vedic language as equal to तात vocative.
ततिः Series, line, number.
तथागतः Buddha.
तथाहि *ind.* For instance.
तनिमन् *m.* Slenderness.
तन्त्रम् Government.
तन्द्रा Lassitude, sleepiness.
तपस्य (तपस्यति nominal verb) To practise penance.
तरलता Unsteadiness of mind.
तरस् *n.* Speed, velocity.
ताण्डवम् Dancing.
तामरसम् A lotus.
ताम्रपर्णी Name of a river rising in Malaya (the river is celebrated for its pearls).
तारकराजः The moon.
तारका The pupil of the eye.
तारम् *adv* Loudly. [Vishṇu.
तार्क्ष्यः Eagle, the vehicle of
ताली A kind of palm tree.
तिरस्करिणी A screen, a kind of magical veil rendering the wearer invisible
तिलकः-म् Mark made on the forehead
तुङ्ग *adj.* Tall, high.
तुला Weight, balance.
तुषाराद्रिः Mountain Himâlaya.
तूणीर-रम् Quiver.
तूर्यः-म् A musical instrument
तूष्णीम् *adj.* Silent.

तोरणम् An arch, arched portal.
त्यागिन् adj. Generous, liberal.
त्रपा Shame.
त्रयी The three Vedas, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद.
त्रास Fright, fear.
त्रिगुणात्मिका Constituted by the three Gunas सत्त्व, रजस्, and तमस्.
त्रिदशः God;+पतिः Indra.
त्रिदिवः Heaven.
त्रिविष्टपम् Heaven.

द.

दक्षिण adj. Courteous.
दक्षिणेन adv. To the south (governs acc. or geni.).
दण्डः Army; a long line of troops; punishment, the rod as a symbol of authority; +धारणम् Punishment;+नीतिः *Science of polity, the* doctrine of the right administration of Government.
दम्यः A colt, a young bullock.
दयिता Wife, beloved
दर्शनम् Actual experience; direct perception; vision.
दलम् A leaf.
दलित (past p. p. of द ... Trodden down, destroyed.
दशनः Tooth.
दशार्णाः Name of a country, south-east of मध्यदेश, in the centre of Hindustan.
दशास्यः Rāvaṇa.
दस्युः Thief
दा with वि and आ To open, expand.
दाक्षिण्यम् Courtesy.
दामन् n. A string, wreath.
दायादः (दायमत्ति) Kinsman, relative.
दावः Forest, conflagration.
दाशः A fisherman.
दिग्वाससु adj. Naked.
दित्सु adj. (from the Desiderative of दा) About or wishing to give.
दिव् 4 P. To play, *to* gamble, (governs the acc. or instru.).
दिवस्पतिः *Indra.*
दिवाकरः The sun.
दिश् with निर् To point out; with प्रति and आ to repel, deny, overcome.
दिष्ट्या adv. (instru. of दिष्टि f. fortune) Fortunately; दिष्ट्या वृध् to congratulate upon.
दीधिति f. Ray.
दीनारः (from the Greek Denarius) A coin.
दुकूलम् Very fine silk cloth.
[illegible]
wretched.

दुर्दिनम् A cloudy or rainy day.
दुर्धर *adj.* Difficult to be borne.
दुर्निमित्तम् Evil omen.
दुर्भग *adj.* Unfortunate, inauspicious.
दुर्मनायमाना (*pr. p.* of a nominal verb दुर्मनायते from दुर्मनस्) Dejected.
दुर्मोक *adj.* Difficult to loose.
दुर्ललित *adj.* Naughty.
दुर्विज्ञेय Hard to understand.
दुर्विनीत (दुर्+विनीत) Ill-behaved, ill-refined, wicked; obstinate.
दृ *with* आ 6 A. To honour.
देदीप्यमान (*present p.* of the Intensive of दीप्) Glowing, blazing.
देवन् *with* परि To bewail.
देशीय (an affix) About, a little less than.
दैवज्ञ: An astrologer.
दोला A swing.
दौत्यम् Embassy, mission.
दौवारिक: A door-keeper.
दौरत्म्यम् Unfavourableness.
दौहित्र: Son of a daughter.
द्युति: Brilliance.
द्रविडा: Name of a country on the east coast of the Deccan
द्रावय् (causal of द्रु) *with* अभि To cause to run away.
द्रु *with* अभि To attack, invade
द्रोणी Valley or chasm.
द्वापर:-रम् That die or side of a die which is marked with two spots; the Die personified; name of a युग.
द्वास्थ Door-keeper.
द्वीपिन् *m.* A tiger [यस्य).
द्विरद: An elephant (द्वौ रदौ
द्वैधीभूत Divided.

ध.

धनुर्धर: An archer.
धनुर्वेद: The science of archery, an Upaveda connected with the Yajurveda.
धर्मासनम् The seat of justice.
धर्षय् (causal of धृष्) To violate.
धवलगृहम् A palace.
धवलिमन् *m.* Whiteness.
धात्री A nurse.
धामन् *n* Abode.
धीवर: Fisherman. [revive.
धुक्ष् *with* सम् 1 A. To kindle,
धुर्य *adj* Fit to be harnessed; able to bear a burden; *m.* A horse or bullock attached to the shaft, leader
धूमध्वज: Fire (धूम: ध्वज: यस्य).
धूसर *adj* Dusty, gray
धौत (*past p. p.* of धाव् 1 P. A) Washed, white.
ध्वान: Sound
ध्वान्तम् Darkness.

न.

नग: A mountain.
नचिरेण *adv.* In a short time, quickly.

नद्ध (*past p. p.* of नह् 4 P.) Bound.

नमस्य *adj.* Fit to be saluted.

नमेरुः The tree Elæocarpus Ganitrus.

नरवाह्य *adj.* Carried or drawn by men.

नर्मन् *n.* Joke, sport.

नवमालिका A kind of creeper, Jasmine

नाकसद् *m.* 'One who sits in Heaven,' God.

नागः An elephant, snake

नागरिकः Superintendent of police

नाराचः A kind of arrow.

नारिकेलः Coconut.

नालिका A tube.

निकाश *adj.* Resembling, similar

निकुञ्जः-ञ्जम् Bower, arbour.

निकेतनम् Abode.

निखात (*past pass p.* of खन् *with* नि) Buried.

निगडित *adj.* Chained, tied.

निग्रहः Restraint, imprisonment.

निचयः Collection, mass.

निचित (*past p. p.* of चि *with* नि) Covered, full.

निचुलः Name of a tree.

नितम्बः Buttocks.

नितान्त *adj.* Much, exceeding

निधनम् Death.

निबद्ध (*past p. p.* बन्ध् *with* नि) Fastened, chained.

निबन्धः Composition.

निभ *adj.* Resembling (at the end of compounds)

निभृत *adj.* Motionless.

निभृतम् *adv.* Secretly.

निमित्तम् Cause, omen; evil omen

निमेषः Twinkling, closing of the eyes.

नियत *adj.* Constant, fixed, ascertained.

नियन्त्रणम् Restraint; guiding

नियमः Religious observance, vow

नियमनम् Subduing, humiliation

नियोगः Command, duty.

नियोज्य *adj.* One who is appointed to a task.

निरवलम्ब *adj.* Without support.

निरवसित (*past p. p.* of सो *with* निर् and अव) A Chāṇḍāla, one who is so low in the social scale that if he dines in a pot, it cannot be purified by any means.

निराकरणम् Rejection.

निरागस् *adj.* Innocent.

निरुद्ध (*past p. p.* of रुध् *with* नि) Stopped, obstructed.

निरुपप्लव *adj.* Free from disturbance.

निर्घातः A whirl-wind, hurricane.

निर्झरः A stream.

निर्द्वन्द्व *adj.* Free from the pairs of opposites, such as pleasure and pain, cold and heat.

निर्धारणम् Setting, fixing, distinguishing.

पक्ष Wing.
पक्षति *f* The root of a wing, the pit of a bird's wing
पक्ष्मन् *n.* Eyelash
पक्ष्मलाक्षी A woman with fascinating eyelashes.
पञ्चबाणः 'One that has five arrows,' Cupid.
पञ्चाननः Lion
पञ्जरम् Cage.
पटहः War-drum, tabor
पट्टः A stone; seat, fillet.
पट्टिका A tablet, bandage, piece of cloth
पणः Stake (in gambling).
पत् *with* अनु To follow; + सम् To rush or fly together
पतगः A bird, +पतिः Garuda.
पतत्रिन् *m.* A bird.
पताकिनी An army.
पत्रपुटः-टम् A cup or vessel made [of leaves
पद् *with* प्रति 4 A. To comply with, promise; with वि to perish.
पदातिः Foot-soldier.
पद्धतिः Way, path.
परमाणुः The smallest particle, [atom
परमार्थः The truth, परमार्थेन ग्रह् To take in earnest.
परमार्थतः In truth, in its real [nature.
परागः Pollen, dust.
परावृत्त (*past p. p.* of वृत् *with* परा) Turned.
परासु *adj*. Dead.
परिकरः Preparation, undertaking, कृतपरिकर *adj* one who has girded up his loins.
परिकरः Attendants, retinue.
परिक्लिष्ट (*past p. p.* of क्लिश् *with* परि) Annoyed pained.
परिक्षिप्त (*past p. p.* of क्षिप् *with* परि) Surrounded
परिगत (*past p. p.* of गम् *with* परि) Surrounded
परिगतार्थ *adj* One who is made acquainted with the state of things
परिगृहीत (*past p. p.* of ग्रह् *with* परि) Grasped, taken, +अर्थ *adj* one who has understood
परिग्रहः Accepting; possessions, belongings.
परिग्रहीतृ *m.* A husband.
परिजिहीर्षा Desire to avoid.
परिचारः Attendance, homage.
परिच्छदः Attendants, family.
परिणत (*past p. p.* of नम् *with* परि) Advanced +वय *adj*. old
परिणतिः Advanced age; result.
परिणद्ध (*past p. p.* of नह् *with* परि) Bound round.
परिणामः Old age.
परिणाहः Extent, width.
परिणेय (*pot pass p.* of नी *with* परि) One who is to be married.
परिदेवनम् Lamentation.
परिपिपालयिषु *adj*. (from the Desiderative of पालय् *with* परि) Desirous

निर्बन्धः Importunity, pressure.
निर्भर a. Full of [illegible].
निर्मुक्तत्वम् The being free from
निर्मम adj. Free from attachment and selfishness.
निर्यत् (present p. of इ with निर्) Coming out.
निर्वहणम् n. Carrying out.
निर्वासित (past p. p. of the causal of वस् with निर्) Exiled, banished.
निर्विशेष adj. Making no difference (at the end of a compound 'equally').
निर्विष्ट (past p. p. of विश् with निर्) Enjoyed, experienced.
निर्वृतिः Happiness.
निर्वृत्त (past p. p. of वृत् with निर्) Happened.
निर्वेदः Dejection, despondency.
निवापः Oblation in honour of deceased ancestors.
निवहः Mass, collection.
निवृत्तिः Cessation from action.
निशित (past p. p. of शो with नि) Sharp.
निशीथः Midnight.
निषङ्गः A quiver.
निषधः m. plu. Name of a country.
निषादः One belonging to a wild aboriginal tribe in India.
निष्कृतिः f. Expiation, discharge of a debt.
निष्ठा f. [illegible] completion.
निष्ठुर [illegible]

निष्पेषः Rubbing together, striking.
निसर्गः Nature.
निस्त्रप adj. Shameless.
निस्पृह adj. Indifferent.
निःश्रेयसम् Final beatitude, Moksha.
निःसपत्न adj. Free from foes.
निःसार adj. Without substance, worthless.
नीडः म् Nest.
नीरदः A cloud.
नीराजना Waving lights before an idol as an act of adoration.
नीवारः A kind of wild rice.
नीहारः Fog, mist, frost.
नूपुरम् (?) Anklet.
नेपथ्यम् Costume, attire.
नैमित्तिकम् Effect.
नैर्गुण्यम् Absence of good qualities.
नैषधः Prince of the Nishadhas, especially नल.
नैष्कर्म्यम् Abstinence from acts and their consequences.
[illegible] (from [illegible])
नोदय (causal of नुद् 6 P. A.) To push on, incite.
नौव्यसनम् Ship wreck.
न्यायः Axiom, argument.
न्यासः Placing, deposit and deposit (money &c.)

प.

पक्कणः (more correctly पक्वणः) The hut of a Chandala or of any outcaste.

पक्ष Wing.
पक्षति *f* The root of a wing, the pit of a bird's wing
पक्ष्मन् *n.* Eyelash
पक्ष्मलाक्षी A woman with fascinating eyelashes.
पञ्चबाणः 'One that has five arrows,' Cupid
पञ्चाननः Lion.
पञ्जरम् Cage
पटहः War-drum, tabor.
पट्टः A stone, seat, fillet.
पट्टिका A tablet, bandage, piece of cloth
पणः Stake (in gambling).
पत् *with* अनु To follow; + सम् To rush or fly together
पतगः A bird, +पतिः Garuda.
पतत्रिन् *m* A bird.
पताकिनी An army.
पत्रपुटः-टम् A cup or vessel made of leaves.
पद् *with* प्रति 4 A. To comply with, promise, with वि to perish.
पदातिः Foot-soldier
पद्धतिः Way, path.
परमाणुः The smallest particle, atom
परमार्थः The truth; परमार्थेन ग्रह् To take in earnest.
परमार्थतः In truth, in its real nature.
परागः Pollen, dust.
परावृत्त (*past p. p.* of वृत् *with* परा) Turned.
परासु *adj* Dead.
परिकरः Preparation, undertaking, कृतपरिकर *adj*. one who has girded up his loins.
परिकरः Attendants, retinue.
परिक्लिष्ट (*past p. p.* of क्लिश् *with* परि) Annoyed pained.
परिक्षिप्त (*past p. p.* of क्षिप् *with* परि) Surrounded.
परिगत (*past p. p.* of गम् *with* परि) Surrounded
परिगतार्थ *adj* One who is made acquainted with the state of things
परिगृहीत (*past p. p.* of ग्रह् *with* परि) Grasped, taken; +अर्थ *adj* one who has understood
परिग्रहः Accepting; possessions, belongings.
परिग्रहिन् *m.* A husband.
परिजिहीर्षा Desire to avoid
परिचारः Attendance, homage.
परिच्छदः Attendants, family.
परिणत (*past p. p.* of नम् *with* परि) Advanced +वयस् *adj.* old
परिणतिः Advanced age, result.
परिणद्ध (*past p. p.* of नह् *with* परि) Bound round
परिणामः Old age.
परिणाहः Extent, width.
परिणेय (*pot. pass p.* of नी *with* परि) One who is to be married
परिदेवनम् Lamentation
परिपिपालयिषु *adj*. (from the Desiderative of पालय् *with* परि) Desirous of

परिरम्भः Embrace

परिवर्तः Revolution, lapse or expiration of time (especially of a युग)

परिवाहिन् adj. Overflowing

परिसर Proximity neighbourhood

परिहरणीय (pot. pass. p. of हृ with परि) What should be avoided.

परिहासः Joke

परिहृत (past p. p. of हृ with परि) Avoided, prevented

परीत (past p. p. of इ with परि) Surrounded, overcome.

परीवाद (परि॰ also) Censure (for faults that actually exist), detraction.

परुष adj. Harsh, cruel.

परोक्ष adv. Invisible, unknown

पर्यन्त Limit, edge, extremity.

पर्याणम् Saddle.

पर्याप्त adj. Sufficient.

पर्युत्सुक adj Anxious.

पर्वतीय adj. Mountainous

पलितम् Whiteness of the hair through old age; gray hair.

पाकशासन Killer of the demon 'Pāka', Indra.

पाटल adj. Pale red

पाण्ड्य m. plu. Name of a people or a country in the Deccan

पातय [illegible] of पत्) with प्र T[illegible] [illegible] sight, chase

पादय् with प्रति To give.

पाद. Foot, ray.

पादुका Shoe. [feet.

पाद्यम् Water for washing the

पायसः-सम् Rice boiled in milk.

पारणा-णम् Concluding a fast, breaking a fast.

पारदृश्वन् adj. One who has seen the opposite bank; completely familiar with.

पारसीकाः The Persians.

पारावत. Turtle-dove.

पारुष्यम् Harshness.

पार्श्वम् Rib, side. [follower.

पार्ष्णिः m. f. The heel; + ग्रहः A

पाशकः (at the end of compounds) Expresses 'contempt' or 'depreciation', see Pāṇini V. 3. 47.

पाशुपत adj. Belonging to Śiva Paśupati; m. A worshipper of Śiva in one of his forms.

पाश्चात्य adj (from पश्चात्) western [ancestors.

पितृमात् m plu Deceased

पित्र्य adj. Paternal, belonging to the father

पिधातव्य (pot. pass. p. of धा with अपि, the initial अ being omitted according to the line 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः') What should be shut.

पिधानम् Covering, lid.

पिनाकपाणि Name of Śiva.

पिपासा (from the Desiderative of पा) Thirst.
पिप्लुः Mole, mark.
पिशितम् Flesh;-अशनः A Rikshasa, evil spirit.
पीठम् Seat.
पीवन् or पीवर adj. Fat.
पुंसवनम् A religious ceremony performed when the first signs of conception are perceived
पुञ्जः Mass, multitude.
पुन्नागः Name of a tree.
पुरपालः City-guard.
पुरा Formerly; when joined with a verb in the present tense it gives the sense of the future according to 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्'.
पुरुषकारः Human effort.
पुरुषोत्तमः Name of Vishṇu.
पुरुहूतः Indra.
पुरोगम adj. Leader, first.
पुरोयायिन् adj. Marching in front.
पुलिनम् Sand-bank.
पुलिन्दाः m. plu. Name of a barbarous tribe.
पुष्करम् The tip or extremity of an elephant's trunk.
पुष्पपुरम् Name of a city, modern [Pātnā
पुष्परागः A topaz.
पूगः The betel-nut tree.
पूर्णपात्रम् A full vessel; a box or basket filled with clothes and ornaments scrambled for by guests and relatives at a festival.
पूर्वज adj. Elder.
पृषत् Drop, particle of water.
पेलव adj. Delicate, slender.
पेशल adj. Fine, beautiful, clever.
पौरस्त्य adj. (from पुरस्) Eastern.
पौलस्त्य Descended from Pulastya, name of Rāvaṇa.
पौर्वापर्यम् Priority and posteriori- [ty
प्रकरः A collection.
प्रकाण्डम् (at the end of compounds) The best, excellent.
प्रकामम् adv. Very much.
प्रकृतिः Primary substance; (in Sāmkhya philosophy) the evolver of all material appearances.
प्रकृतिः Nature. प्रकृतिमापद् To regain consciousness, to come to one's self.
प्रकृष्ट adj. Superior.
प्रक्रान्त (past p. p. of क्रम् with प्र) Gone, proceeded.
प्रक्रिया Conduct, method, chapt- [er.
प्रगल्भ adj. Bold.
प्रचयः Heap, collecting; slight [aggregation.
प्रचल adj. Moving.
प्रच्छ् with आ To bid adieu to, to bid farewell.
प्रच्छायम् Thick shade.
प्रज्ञातिः Knowledge; knowing the right way.
प्रणयः Request, frien [affection.

प्रणीत Composed.
प्रतनु *adj.* small, little, few.
प्रतिकर्मन् *n.* Decoration, grace.
प्रतिग्रहः Acceptance, receiving a gift.
प्रतिचिकीर्षा Desire to subdue.
प्रतिच्छन्दः Reflected image.
प्रतिनिधिः Substitute, representative.
प्रतिपक्षः Adversary, rival.
प्रतिपत्तिः Undertakig, doing; resolution; fame; acknowledgment,+मूढ being at a loss what to do.
प्रतिपन्न (*past p. p.* of पद् *with* प्रति) Admitted, accepted.
प्रतिप्रियम् Kindness in turn.
प्रतिबन्धक *adj.* Obstructing.
प्रतियोधः Opponent, adversary.
प्रतिरूढ (*past p. p.* of रुह् *with* प्रति) Established.
प्रतिरोपित (*past p. p.* of the causal of रुह् *with* प्रति) Re-planted, restored.
प्रतिव्यूढ (*past p. p.* वह् *with* प्रति and वि) Drawn out in array.
प्रतिश्रवणम् Listening to (with attention and obedience), assenting to promise.
प्रतिषेधः Prohibition.
प्रतिष्ठा Consecration; fixity; limit, pre-eminence.
प्रतीत (*past p. p.* of इ *with* प्रति) Well known, called.
प्रतीपम् *adv.* Against, contrary.
प्रतीहारः Door, door-keeper;+रक्षी (*f*) door-keeper.
प्रतोली A broad way.
प्रत्यग्रीकृ To render now, revive.
प्रत्यभिज्ञा Recognition.
प्रत्ययः Confidence, reliance.
प्रत्यर्पणम् Giving back.
प्रत्यवायः Harm; sin.
प्रत्याख्यात (*past pass p.* of ख्या *with* प्रति and आ) Rejected refused.
प्रत्यासन्न (*p. p. p.* of सद् *with* प्रति and आ) Near, approaching.
प्रत्युत्पन्नमति *adj.* Ready-witted.
प्रदक्षिण *adj.* Turned towards the right, auspicious.
प्रदानम् Giving (in marriage).
प्रदोषः Evening, the beginning of night
प्रधानम् (In Sāmkhya philosophy) Primary or original matter
प्रपातः Falling down. [ing
प्रपित्सु *adj* Desirous of attaining.
प्रबन्धः Connection, composition.
प्रमाथिन् *adj.* Breaking, cutting.
प्रमादवत् *adj.* One who commits errors. [प्र] Pure, holy.
प्रयत (*past p. p.* of यम् *with*
प्रयुक्तः Employed, used.
प्रयोगः Employment, use.
प्रयोजनम् Purpose, object.
प्रलयः Destruction.

प्रलोभित (*past p. p.* of the causal of लुभ् *with* प्र) Induced, tempted.

प्रवक्तृत्वम् Being a teacher

प्रवचनम् Oral instruction, teaching [with, inclined.

प्रवण *adj*. Applying to, filled

प्रवयस् *adj*. (प्रकृष्टं वयः यस्य) Advanced in age, old.

प्रवालः-म् Young shoot.

प्रवितन्यमान (*pr. p.* of the *pass.* of तन् *with* प्र and वि) Being spread. [Going to, engaged in.

प्रवृत्त (*past p. p.* of वृत् *with*).

प्रवृत्तिः Action.

प्रव्रजनम् Banishment, exile.

प्रव्रज्या The order of a religious mendicant.

प्रशमः Calmness [courtesy

प्रश्रयः Respectful behaviour,

प्रश्वसितव्य (*pot. pass p.* of श्वस् *with* प्र) To be caused to recover the breath.

प्रसक्त (*pot. p. p.* of सञ्ज् *with* प्र) Constant, continual.

प्रसभदमनम् Forcible taming.

प्रसरः Movement ; influence.

प्रसवः Delivery. [parency.

प्रसादः Favour ; clearness, trans-

प्रस्तरः A stone.

प्रस्ताव Mention, occasion, time.

प्रस्थः-म् Summit, top.

प्रहस्तः Name of a demon.

प्रह्व *adj*. Humble, modest.

प्राकारः Rampart. [vulgar.

प्राकृत *adj*. Common, unrefined,

प्राक्तन *adj*. Former, relating to a former state of existence

प्रागल्भ्यम् Boldness, impudence

प्राग्ज्योतिष *m. plu* Name of a country.

प्राग्रसर *adj*. Foremost.

प्राज्य *adj*. Abundant, great

प्रातराशः Morning meal.

प्रातिकूल्यम् Unfavourableness, opposition.

प्रादेशः The space measured by the span of the thumb and the forefinger.

प्रान्त End, tip.

प्राभातिक *adj*. Belonging to the morning ; to be done in the morning.

प्रामाण्यम् Authoritativeness.

प्रायश्चित्तम् Expiation, atonement, penance

प्रायोपवेशः Abstaining from food and awaiting in a sitting posture the approach of death.

प्रार्थना Request, suit.

प्रेत्य (*ind. past p.* of इ *with* प्र) After death.

प्रेषय् (causal of इष् *with* प्र 4 P. A.) To send a message, send.

प्रेष्य Messenger, servant.

प्रोषित (*past p. p.* of वस् *with* प्र) Gone on a journey.

प्लु 1 A To float, swim, vibrate.

फ.

फलक-म् A plank, board.

फेनः Foam.

ब.

बद्धमूल *adj.* Firmly fixed, rooted.

बधिरय् (Nominal verb, बधिरयति) To deafen.

बन्दिन् *m.* A bard, captive.

बन्ध् *with* अनु 9 P To follow, pursue.

बन्धनम् Imprisonment.

बहल *adj.* Thick, much

बहिर्वृत्ति *adj.* Remaining outside.

बहुतिथ *adj.* Various, many.

बहुलः The dark half of a month.

बहुला (in the Plural) The कृत्तिका नक्षत्र, Pleiades.

बालिश *adj.* Childish, foolish. -शः A Child, fool.

बाष्पमोक्षः Shedding tears.

बाष्पाय् (बाष्पायते) To weap, shed tears.

बिडौजस् *m.* Name of Indra.

बिन्दुसरः Name of a lake.

बिभीतक Name of a tree, Terminalia Belerich.

बिभीषणः A brother of Rāvana.

बिसम् The film or fibres of the stalk of the water lily ; that part of the stalk of the lotus that is underground.

बीजपूरकः Common citron.

बीभत्स *adj.* Loathsome, disgusting, hideous

बोधिसत्त्व One who has perfect wisdom as his essence, one who is on the way to the attainment of perfect knowledge when he has only one birth or some births to undergo before obtaining the state of a supreme Buddha.

ब्रह्मचर्यम् Period of studenthood; ब्रह्मचर्यं वस् to practise the duties of a ब्रह्मचारिन् in the house of a teacher.

ब्रह्मन् *n.* The Vedas ; the vow of celibacy.

भ.

भगवः (Vedic vocative of भगवत्) Sir.

भज् *with* निर् To disinherit.

भट्टारकः King, lord (applied in dramas to a king).

भरुकच्छ *m.* Name of a county (near modern Broach).

भर्तृदारिका (used in dramas) princess.

भल्लः Crescent-shaped arrow.

भव्य *adj.* Future.

भष् 1 P. To bark, growl.

भाण्डम् Goods.

भानुः The sun.

भानुमत् *m.* The sun.

भारती Speech, voice.

भावः Feeling, sentiment, love, mind.

भावय् To think about, reflect ; *with* सम् to honour.

भावित Fixed on, filled with.

भाष् *with* आ To address.

भासुर *adj.* Brilliant.

भास्वत् *adj.* Brilliant.

भुजगभुज् m. A peacock.
भुजिष्या A maid-servant
भूतार्थः The truth, the real state of things.
भूतिः Prosperity. [chamber.
भूमिगृहम् An underground
भूर्जः Birch-tree; भूर्जम् the leaf of the tree.
भृगुः Precipice, name of a sage; +प्रपतनम् (a spring) name of a mountain peak.
भेदः Division, dissension, creating divisions.
भेदिन् adj. Breaking, dissolving
भेरी A kettle-drum.
भैक्षम् (भैक्ष्यम् also in some cases) Alms.
भैमी Daughter of भीम, दमयन्ती.
भौम adj Belonging to the earth, terrestrial, m Mars.
भ्रमः Revolving, revolution.

म

मगध m. plu Name of a country, modern Bihar [ous
मङ्गल्य adj. Fortunate, auspici
मज्जा The marrow of bones.
मणिबन्धः Wrist.
मद् with प्र 4 P To be indifferent to neglect (governs ablative)
मधुपर्कः An offering of honey and milk to a guest &c.
मधुमासः The month of Chaitra, Spring
मधुरिपुः Name of Vishnu.

मनस्विनी A spirited virtuous woman. [well, to bid adieu
मन्त्र् with आ 10 A To bid fare-
मन्त्रः Politics, counsel
मन्थरः adj Slow
मन्दरः Name of a mountain.
मन्दाय् (nominal verb from मन्द) To become less or dull.
मन्द्र adj Deep (said of sound, thunder &c.).
मन्मथः God of love, Cupid
मन्युः Sorrow, anger.
मयूखः A ray
मरकतम् Emerald
मरुत् m plu. Name of a certain class of gods
मरुत्वत् m 'One who is accompanied by the Maruts,' Indra
मर्मरः The rustling made by dry leaves or clothes adj rustling
मर्षणीय (pot pass. p. of मृष् 4 P A) To be forgiven
मलयः Name of a mountain in Malbar, +जम् sandal wood
मलीमस adj Dark
महाकालः The god Shiva. [tic
महानुभाव adj Splendid, majes
महाप्रलयः The total destruction or dissolution of the universe at the end of a Kalpa
महामाया The great Illusion (the illusory nature

worldly objects personified and identified with Durgâ.)
महित (*past p. p.* मह् 1 P. to honour) Honoured.
महीकम्पः Earthquake.
महीक्षित् *m.* A king.
महीरुहः A tree.
महीसुरः A Brâhmaṇa.
महेन्द्रः Indra; the mountain so called, situated on the eastern coast of the Madras presidency.
मागधः The son of a क्षत्रिय mother and वैश्य father; bard, minstrel.
माढव्य Name of Vidûshaka.
माणिक्यम् Jewel, ruby.
मातङ्गः A man of the lowest caste, a Chânḍâla, an elephant.
मातामहः Maternal grand-father.
मानम् Measure, weight.
मानवः Son of Manu; man; *adj.* belonging to Manu.
मान्धातृ *m.* Name of a king.
माया Trick, illusion; +विद् *adj.* skilled in magical arts.
मारीचम् Grove of pepper plants.
माल्यम् Flower.
मार्तण्डः The sun
मालव [illegible] A country, Malva.
माहिष्मती Name of a city, the [illegible] अनूपदेश.
मिथ [illegible]
मिथुनम् [illegible]
मिषम् [illegible]

मीमांसा Name of an Indian system of philosophy.
मुकुलः-लम् Bud.
मुकुलित *adj.* Closed like a bud; half-closed; half-shut.
मुक्तकण्ठम् *adv.* Aloud.
मुक्तावली A pearl necklace.
मुखरीकृ To render talkative, cause to talk.
मुग्ध Simple, innocent.
मुद् *f.* Delight, joy.
मुद्रा Stamp, impression; ring.
मुरजः A kind of drum, tambourine.
मूर्धाभिषिक्त (मूर्धन्+अभिषिक्त) Having the head anointed.
मृगतृष्णिका Mirage.
मृणालिका The edible root of a lotus.
मृण्मय *adj.* Made of earth or clay.
मृश् *with* परा To touch, grasp, *with* वि to reflect.
मेखला Girdle.
मेदस् *n.* Fat.
मेलनम् Mixing, mixture.
मोहः Fainting fit, infatuation.
मौलि *m.* The head

य.

यज्वन् *m.* One who performs sacrifice.
यदृच्छा Spontaneity, accident (यदृच्छया by chance).
यम् *with* उप् To accept, marry [illegible] according to "[illegible] [illegible]

यवसम् Fodder, grass, pasturage
यस् with आ 4 P (caus) To worry.
या with प्रति and उद् To go out to receive, rise to receive
याजकः A sacrificer.
यातुधानः A demon, a Rākshasa.
यात्रा Travel, expedition
यानपात्रम् A vessel, ship.
यामः A period of three hours, the 8th part of the day
यामिनी Night.
युक्तः Absorbed in meditation.
युक्तिः Device, appliance, mixture.
युगपद् *adv.* At the same time, simultaneously.
युग्मम् A pair
युज् *with* उप 7 P A. To use, to apply, to appropriate, *cat with* सम् (pass.) To form an alliance.
युध् *with* नि To fight closely
युयुत्सु *adj.* Desirous of fighting
योगः Conjunction or aspect of heavenly bodies.

र

रंहस् *n.* Velocity.
रक्षा Protection, guard.
रङ्गः Colour, hue.
रज्जुः *f.* A rope.
रञ्ज् *with* अनु 4 P. A. To be attached or devoted.
रन्ध्रम् Hole, weak point.
रम्भा Plantain tree.
रयः Velocity, speed.
रश्मि A ray; reins
रसः Taste, liking
रसा Name of a river, the lower world.
रसायनम् A medicine supposed to prolong life and prevent old age
रहः *adv.* secretly, privately.
रागः Hue, red colour, affection, passion
राजकम् (राज्ञां समूहः) An assemblage of kings.
राजताली A betel-nut tree.
राजन्यः A man of princely rank, nobleman.
राजन्वत् *adj.* Ruled by a good king (राजवत् ruled by a king)
राजिः *f* Line, row
रात्रिंचरः A Rākshasa.
राध् *with* अप 4 P To offend (used with genl or loc of the person offended)
रामणीयकम् Loveliness, beauty.
रिक्त (*past p. p.* of रिच्) Empty.
रिक्थम् Property, wealth.
रुक्मः An ornament of gold.
रुच् *f* Brilliance, complexion.
रुतम् (*past p. p.* of रु) Howling
रुरुः A kind of deer.
रूप्यम् Silver.
रेवा The river Narmadā.
रोचना A kind of yellow pigment.
रोचय् (causal of रुच्) Illumine, make bright.

रोपय् (causal of रुह्) *with* प्रति To restore, re-establish.

रोमन् *n.* Hair

रोषणता Anger: resentment.

रोहितः A species of fish.

रौद्र *adj* Fierce, terrible.

रौप्य *adj.* Made of silver.

ल.

लक्ष्मन् *n.* Mark, characteristic.

लक्ष्यीकृ To aim at, refer to.

लग्नम् The ascendant or first house in a horoscope.

लघु *adj.* Light, active. *adv* quickly.

लघुत्वम् Agility, ease.

लम्पट *adj.* Covetous, hankering after. [give.

लम्भय् (causal of लभ्) To offer,

ललामम् A mark or spot on the forehead, ornament.

ललित *adj* Handsome.

लस् 1 P. To glitter, shine.

लाघवम् Meanness.

लाङ्गलम् Ploughshare. [ed grain.

लाज *m* (used in the *plu.*) Fri-

लाटा (*m. plu*) The name of a country, near modern Surat

लालस *adj* Eagerly desirous of.

लुब्ध (*past p p* of लुभ्) Covetous, greedy.

लेखहारकः The bearer of a letter

लोभय् (causal of लुभ्) *with* वि Excite greediness, allure, attract

लोल *adj* Lusty

लोलुप *adj.* Greedy, covetous.

लौकिक *adj* Ordinary: *m. plu.* common or ordinary men, men of the world.

लौल्यम् Eagerness, greediness.

लौहित्यः Name of a river, the Brahmaputrā.

व.

वंशानुक्रमणम् Genealogy.

वङ्गाः Bengal (proper).

वच् *with* अनु To repeat, teach; *with* प्र to announce.

वचनीयम् Blame, censure.

वडवा A mare; वडवामुखम् 'the mare's month', the entrance to the lower regions at the South Pole. [(Atm.).

वद् *with* वि To dispute, differ

वनग्राहिन् *adj* Forest-beater.

वनावनिः Sylvan spot.

वन्ध्य *adj.* Fruitless, barren.

वप्रः स् Mound of earth, rampart.

वरवर्णिनी The best woman.

वराक *adj* Wretched.

वरेण्य *adj.* Best

वर्णः Fame, praise. [ting.

वर्णकः Paint, colour for pain-

वर्णिन् *m.* A person belonging to one of the four castes.

वर्तिका Paint-brush, paint.

वर्मन् *n* Armour.

वलभी A city in ancient India, capital of Surashtra *i. e.* Kathiawad.

वलि A wrinkle.
वल्गा Bridle, rein
वल्लकी The Indian lute, Vīnā.
वल्लरी (or रिः) A branching foot-stalk, a creeping or twining plant.
वश्य adj. Obedient, submissive.
वसु m. Name of a kind of god or semi-divine being, they are eight.
वसुधा 'Containing wealth,' earth.
वसुमती The earth.
वहनम् A conveyance, boat.
वाचस्पतिः 'The lord of speech,' Brihaspati.
वाच्यम् *Blame, censure*
वाजिशाला Stables.
वाट-म् Enclosure
वाटिका Garden, orchard
वादित्रम् Music (of four kinds)
वाम *adj.* Crooked, opposite
वामलोचना A woman with handsome eyes.
वारिधिः Ocean.
वारिमुच् *m.* Cloud.
वालधिः (वालधिः also) Tail
वालि Name of a monkey chief, brother of सुग्रीव.
वाव *ind.* A particle meaning "Verily, indeed"
वासकः Dwelling, abode
वासना Desire, inclination.
वासित Perfumed made fragrant.
वास्तुविद्या *The art of building* houses

वास्तुकम् What is left on the sacred spot
वाहः A horse
वाहय (causal of वह्) *with* अति To pass, spend, *with* निर् to perform, effect, carry out, *with* सम् to press, shampoo.
वाहिनी An army +पतिः commander in-chief
विसंवादः Contradiction, disagreement
विसंष्ठुलः *adj.* Unsteady, agitated
विकच *adj.* Blooming, expanded
विकल *adj.* Deficient, devoid of, troubled
विकृत (*past p. p.* कृ *with* वि) *Deformed.*
विकोश *adj.* Unsheathed
विक्रमः Prowess, strength, step
विक्लव *adj.* Overcome with agitation.
विग्रहः Body, battle
विचक्षण *adj.* Wise, discerning
विचिकित्सा Doubt.
विचेष्टनम् Wallowing
विजन *adj.* Uninhabited.
विडम्बित *past p. p.* of डम्ब् *with* वि (A.) Taunted, displayed, acted
विज्ञता Intelligence
विज्ञानम् Knowledge, wisdom
वितानः-नम् Canopy, cover
विद् *with* नि (caus.) To tell, announce, to offer.
विदर्भ *m. plu.* Name of a country, modern Berar.
विदिशा *Name of a city.*

विदूषकः The jocose companion and confidential friend of the hero in a play.
विद्या There were 14 branches of knowledge; 4 Vedas, 6 Vedângas (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दस्, ज्योतिष), मीमांसा, न्याय, पुराण and धर्मशास्त्र; some enumerated 18, adding the 4 Upavedas (आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, स्थापत्यवेद).
विद्याधरः A kind of semidivine being.
विद्यास्थानम् Branch of knowledge (14 or 18 branches are enumerated; see under विद्या).
विद्रुमः Coral.
विधानम् Rule, injunction.
विधिः Sacred precept or injunction.
विधुर *adj*. Bewildered, bereaved.
विधेय *adj* Subject to, tractable.
विनिमयः Exchange.
[illegible]
[illegible] वि) Taught
विनोदः (or -दनम्) Diversion, pastime
विपत्तिः *f* Calamity, death
विपर्यय Reverse, the opposite
विपाक Digestion consequence result
विपाटित [illegible] पट् 10 *with* वि) Split up

विपिनम् Forest.
विप्रकृत (*past p. p.* of कृ *with* वि and प्र) Offended, harmed.
विप्रकृष्ट Distant.
विबुधः God; wise.
विभावरी Night.
विभावसुः Fire.
विभूतिः Prosperity.
विभूषा Ornament.
विभेद्य (*pot. pass. p.* of भिद् *with* वि) To be estranged, to be set at variance.
विभ्रमः Error, agitation; amorous action of any kind.
विमनस्क *adj*. Depressed in spirits, sad.
विमनाय् (विमनायते from विमनस्) To be depressed in spirits.
विमर्दः Fight; devastation; destruction; pressing.
विमोक्षः Discharging.
विरजस् *adj*. Free from dust or dirt.
विरत (*past p. p.* of रम् *with* [illegible] ...eless ...agree... ...t.
विरागः Dislike.
विरामः End, cessation.
विलसितम् Manifestation, appearance, pastime, action.
विलासः Graceful or sportive movement.
विलीन (*past p. p.* of ली *with* वि) Melted
विलोम *adj* Contrary, opposite.

[illegible] Explanation.
विवर्ण *adj*. Pale.
विवसन *adj*. Naked.
विवस्वत् *m*. The sun.
विवृत (*past p. p.* of वृ *with* वि) Opened, explained.
विशद् *adj*. Clear
विशारद *adj*. Proficient in.
विश्लेषः Separation.
विषधरः Snake.
विषयः Country.
विष्टरः Seat.
विसर्गः Sending forth, gift.
विस्रब्ध (*past p. p.* of स्रम्भ् *with* वि) Confident, at ease.
विस्रम्भः Confidence, trust, confidential matter
विस्रम् (विस्र स्यादामगन्धि यत्) Smell like that of raw meat.
विहायस् *m. n*. Sky, space.
वीचि *f. m*. A wave.
वीज् 10 To fan
वीथिका Row, line, road
वीप्सा Repetition.
वृत् 1 A. *with* आ (causal आवर्तय्) To bend, incline.
वृत् (caus.) To behave, care for
वृध् *with* सम् and उद् To rise upwards together, swell greatly
वृत्त *adj*. Rounded; *n*. conduct.
वृत्ति *f* Maintenance, livelihood conduct.
वृन्दम् A collection, multitude
वृन्दारक A god *adj* best.

वृष्णि *m*. (in the *plu*.) Name of a tribe (descendants of वृष्णि and relations of कृष्ण).
वेणिः (or —णी) Hair twisted into a single unornamented braid and allowed to fall on the back; stream.
वेणु Bamboo.
वेतनम् Fee, wages.
वेत्रम् Cane.
वेत्रवती Name of a river, modern [Betva.
वेत्रिन् *m*. Door keeper.
वेदिका A quadrangular open shed, seat; a kind of altar.
वेपथु Trembling.
वेला The shore, [illegible]
वैकल्यम् deficiency.
वैखानसः A Brahmana of the 3rd religious [illegible] a hermit, *adj*. monastic [illegible]
वैजनन The last month of pregnancy.
वैतसी *adj*. [illegible] of cane; [illegible] to the bend [illegible] to foe. [illegible] stronger [illegible]
वैतान *adj*. [illegible] [Sacrificial [illegible] fondness.
वैदूर्यम् A [illegible] a dark c[illegible] lapis lazuli [illegible] cal drugs.
[illegible]
[illegible] of the [illegible]
[illegible] Name [illegible]
[illegible]

वैशसम् Slaughter, destruction.
वैषम्यम् Difficulty.
व्यजनम् A fan.
व्यतिकरः Contact, mixture.
व्यतिक्रमः Transgression.
व्यतीपातः The 17th of the astronomical Yogas, a malignant aspect of the sun and the moon.
व्यपदेशः Family, race, name; craft, pretext.
व्यवसित (*past p. p.* of सो *with* वि and अव) Undertaken, settled.
व्यवस्थापय् (*caus.* of स्था *with* वि and अव) To settle, determine, arrange. [ing
व्यवहारिन् *adj.* Practising, trad-
व्यसनम् Vice, sin; intent application; calamity.
व्यासङ्गिन् *adj.* Attached to, intent upon.
व्याजः Disguise, pretence
व्यालः A beast of prey, snake
व्युत्थित (*past p. p.* of स्था *with* वि and उद्) Risen up in opposition.
व्योमन् *n.* Sky
व्रज [illegible] pen, stable

श

शंसय् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

शब्दायय् To adress or speak.
शम् 4 P. *with* नि To hear.
शरणम् Place, abode.
शरण्य *adj.* One who affords refuge or shelter.
शरद् *f.* A year. [alm.
शरव्यम् A mark (for arrows).
शरावः A pot.
शरासनम् Bow.
शल्यम् Pike, arrow, thorn.
शस्यम् (सस्यम् also) Corn, grain, fruit.
शाक.-म् A vegetable.
शाक्यः Name of Badlha; a follower of Buddha.
शात *adj.* Thin, emaciated.
शातय् (*caus.* of शद्) To fell, destroy, kill.
शाद्वल-म् A place abounding in green grass.
शान्तिः Propitiatory rite for averting evil or calamity
शार्ङ्गम् (from शृंग) A bow; the bow of Vishņu.
शार्दूलः Tiger.
शालिः Rice.
शालिहोत्रः Name of a writer on veterinary subjects.
शाल्मलिः m. f. the name of silk cotton tree.
शावः The young of an animal
शिक्षा Science of phonetics.
शिखण्डिन् m. A peacock
[illegible]
[illegible]

शिरस्त्राणम् Helmet.
शिरोधरा Neck
शिलीमुखः Bee.
शिवा A female jackal
शिशिर *adj.* Cold : रः-रम् cold, dewy season.
शिष्ट (*past. p. p.* of शिष् 7 P.) Remaining.
शीकरः Spray, particles of water driven by the wind.
शीतम् (appears to mean) A sail
शुच् *f.* Sorrow.
शुद्धान्तः The harem of a king
शुश्रूषणम् Serving, attendance.
शुश्रूषमाण (*pr. p.* of the Desiderative of श्रु; it takes Atm. necessarily, according to 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' पा. 1.3.57) Wishing to hear.
शुश्रूषु *adj.* Desirous of hearing, attentive.
शूरसेन *m plu.* Name of the country round Mathurā.
शूलः-लम् A sharp-pointed weapon, lance, trident.
शूलिन् *m.* 'He who has the trident,' S'iva.
शैथिल्यम् Looseness.
शैवलः A kind of aquatic plant, moss.
शोणः The name of a river. पारेशोणम् *adv.* beyond the S'oṇa, according to 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' पा. 2. 1. 18.
शोणित *adj.* Red.
शोधनम् Paying off, clearance or discharge of an obligation.
शौण्ड *adj.* Intoxicated, famous.
श्मश्रु *n* The beard
श्मश्रुल *adj.* Bearded
श्यालः Wife's brother brother-in-law.
श्येनः Hawk
श्रावम् (gerund in अम् from श्रु) Having heard
श्रीखण्ड *m n* Sandal-wood.
श्रीफलः The tree called बिल्व
श्रु *with* प्रति To promise.
श्रुतिः *f* The ear, the Vedas.
श्रेयस् *adj.* Excellent, preferable
श्रेष्ठिन् *m* A merchant.
श्रोत्रम् The ear.
श्रौत *adj* Relating to the Vedas, founded on the Vedas.
श्वभ्रम् Hole, chasm

ष

षट्पदः A bee
षड्वर्गः The collection of six [illegible] काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर.

स

संरम्भः Fury, pride, flurry
संवननम् What causes fondness, subduing by magical drugs, a charm
संवरणम् Choosing.
संवादित (*past p. p.* of the causal of वद् *with* सम्) Stated accurately
संवादिन् *adj.* Agreeing, according, resembling.

संविद् *f.* Understanding; prescribed custom sympathy.

संविधानकम् Disposition, arrangement

संवीत (*past p. p.* of व्ये *with* सम्) Covered over, clothed; surrounded

संशयः Doubt, danger.

संशीति *f.* Doubt.

संश्रयः Shelter, abode.

संसद् *f.* Assembly.

संस्कारः Education refining; impression.

संस्थानम् Shape, form.

संस्थित (*past p. p.* of स्था *with* सम्) Concluded, finished.

संहिता A class of astronomical works.

सगन्धः A relation.

सगोत्र *adj.* Being of the same family.

संकलितिन् *adj.* One who has grasped (संकलितमनेन); it governs the loc.

सङ्कल्पः Resolution; will.

सङ्कीर्ण (*p. p. p.* of कॄ *with* सम्) Confused, mixed, impure.

सङ्कीर्तनम् Mention.

सङ्केतः A[illegible] contract, agreement.

सङ्ख्यानम् Calculation

सङ्ग्रहः [illegible] [summary

सङ्कलनम् [illegible] sum.

[illegible] [illegible] holding.

सञ्चारिन् *adj.* Moving.

सञ्जित (*past p. p.* of the causal of सञ्ज्) Placed upon, caused to cling to.

संज्ञा Consciousness; संज्ञां लभ् to regain consciousness.

संज्वरः Great heat

सटा Mane.

सत्रपरिवेषणम् What is contributed by all the sacrificers; a distribution of food or other gifts at a sacrifice.

सत्त्वम् Spirit, virtue, goodness; embryo; animal.

सदस् *n. f.* An assembly; seat.

सदस्यः One present or assisting at a sacrifice; a superintending priest

सदागतिः Wind.

सनातन *adj.* Ancient, eternal.

सन्तत *adj.* Continuous.

सन्दोहः Mass, multitude.

सन्धानम् The act of fixing an arrow on the bowstring, taking aim.

सन्धिः Peace, alliance [low.

सन्न (*past p. p.* of सद्) Sunk,

सन्नद्ध (*past p. p.* of नह् *with* सम्) Ready, prepared

सन्निपातित (*past p. p.* of the causal of पत् *with* सम् and नि) Convoked, brought together

सन्निभ *adj.* Like, resembling

सन्निहित (*past p. p.* of धा *with* सम् and नि) Near

संन्यासः Abandonment of the world.
सप्ततन्तुः A sacrifice
सप्तसप्तिः The sun.
सब्रह्मचारिन् *m.* Fellow-student.
सभा Council-chamber, court, hall; any house or large room.
सभाजनम् Honour, courtesy
समयः Agreement, condition, usage.
समवस्था State, condition.
समवायः Collection, unity.
समा A year (generally used in the *plu.*)
समारम्भः Action, undertaking.
समारुरुक्षत् (Desiderative *pr. p.* of रुह् *with* सम् and आ) About to rise or grow.
समारोपितः (*past p. p.* of the caus. of रुह् *with* सम् and आ) Placed in, planted.
समाश्वासः Comfort, trust.
समाहित (*past p. p.* of धा *with* सम् and आ) Intently absorbed, calm, composed.
समितिः Assembly.
समीरणः The wind
समुत्सारणम् Driving away, hunting.
समुद्धत (*past p. p.* of हन् *with* सम् and उद्) Elevated, proud.
समुद्धर्तृ *adj.* One who uproots
समुपस्तम्भित (*past p. p.* of the caus. of स्तम्भ् *with* सम् and उप) Supported.
समेधित (*past p. p.* of एध् 1 A *with* सम्) Strengthened united, made to prosper
सम्पर्कः Contact, association.
सम्पिण्डित (*past p. p.* of पिण्ड् *with* सम् 10) Heaped together
सम्पुटः Box, casket.
सम्प्रदायः Tradition.
सम्भावना Honour
सम्भाषा Conversation.
सम्भृत (*past p. p.* of भृ *with* सम्) Filled with.
सम्भ्रान्त (*past p. p.* of भ्रम् *with* सम्) Agitated
संमर्दः Pressing together, throng.
संमर्शिन् *adj.* Discriminating, judicious.
संमित (*past p. p.* of मा *with* सम्) Equal, like.
संमोहः Infatuation.
सरघा Bee (मधुमक्षिका).
सर्गः Creation
सर्वस्वम् The whole of a man's property
सवयस् *adj.* Of the same age; a friend
सविभ्रमम् *adv.* Sportively, gracefully
ससम्भ्रमम् *adv.* Hastily
सहकारः The mango tree
सहज *adj.* Natural.
सहधर्मचारिन् *adj.* A helper in the performance of du[illegible] husband; °रिणी wife
सहधर्मिणी [illegible]

सहस्राक्ष॰ Indra [sea.

सांयात्रिकः One who trades by

साकूतम् *adv.* Significantly, impressively.

साकेतम् Name of the city of Ayodhyâ· *adj.* belonging to Sâketa

सात् A तद्धित affix which when put after a word denotes a total change of anything into the thing expressed by the word.

सादित (*past p. p.* of the *caus.* of सद्) Destroyed.

साधय (*caus.* of साध्) To depart (used in dramas).

साध्वसम् Fear, perturbation.

सानु *m. n.* Summit.

सानुक्रोश *adj.* (स+अनुक्रोशः pity) Full of compassion.

सानुताप *adj.* (स+अनुतापः repentance, *regret*) Full of repentance.

सान्त्वः Conciliation, mildness.

साभ्यसूयम् *adv.* Enviously, maliciously. [king.

सामन्तः Tributary or feudatory

सामय *adj* (स+आमयः a *disease*) Diseased, ill

सामुद्रम् An impression or mark on the body

साम्प्रतम् *ind.* Proper

सायक ... arrow

सार ... substance.

... rer

साहसिक *adj.* Rash, violent.

सिंहद्वारम् Principal gate.

सिक्थः Boiled rice.

सित *adj.* White. [beings.

सिद्धः Kind of *semi-divine*

सिद्ध (*past p. p.* of सिध्) Proved, established ; compounded thoroughly ; brought into *subjection* ; *perfected.*

सिद्धिः Establishment.

सिन्दूरम् Red lead, vermilion.

सिन्धुज *adj.* Born or produced in Sindh.

सिप्रा A river near Ujjain.

सीकरः Spray.

सीमन्तिनी A woman.

सुगृहीतनामन् *adj.* Of blessed name or memory.

सुचरितम् Good conduct, merit.

सुदती (शोभना दन्ता यस्याः) A woman having handsome *teeth* (see पा॰ V. 4. 141 'वयसि दन्तस्य दतृ')

सुधा Chunam, nectar.

सुपर्णः Eagle.

सुमनस् *f. n.* Flower.

सुमेधस् *adj.* (सु+मेधाः शोभना मेधा यस्य according to 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' पा॰ V. 4. 122) Intelligent.

सुरङ्गा (सुरुङ्गा also) A hole dug underground for military purposes, a mine.

सुषिर *adj.* Full of holes, hollow.

सुह्म *m plu* Name of a country

or its people, to the west of Bengal.

सूचिः *f.* The point of a blade or grass; sharp point of anything.

सूतिका A woman who has recently given birth to a child; +आवासः A lying-in-chamber

सूत्रकारः Writer of a work in the sûtra style

सूर्पारगम् A town on the western coast, perhaps the same as modern Sopara

सैरन्ध्री (सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका) A female servant in the women's apartments.

सोदरः Brother

सोपानम् Staircase.

सौधम् Mansion, palace

सौभाग्यम् Beauty, grace.

सौष्ठवम् Excellence, beauty, suppleness.

सौरस्यम् Favourableness.

सौस्नातिकः (सुस्नातं पृच्छति) One who asks whether an ablution has been auspicious.

सौहार्दम् Affection.

स्कन्धः A branch, shoulder.

स्कन्धावारः (स्कन्ध + आवार) An army, a division of it attached to the person of a king.

स्खलितम् (*past p. p.* of स्खल् 1. P) Mistake, wrong-doing.

स्तनितम् Thunder, roar.

स्तन्यम् Milk.

स्तम्भ् 5, 9 P. *with* वि To fix, stop, *with* सम् to make firm support.

स्त्रैणम् Womanhood, a multitude of women.

स्थलवर्त्मन् *n* Land-route.

स्थविर *adj*. An old man.

स्था *with* अधि To stand upon step over, mount, *with* आ to take to, *with* उद् To make efforts (Atm in this sense according to 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि')

स्थितिः Proper conduct, limit, support.

स्ना To perform the ceremony of bathing when leaving the house of a preceptor.

स्निग्ध Affectionate, smooth, glossy.

स्पृश् *with* उप Touch (water), wash or rinse the mouth.

स्फाटिक *adj*. (from स्फटिक) Crystalline.

स्फीत (*past p. p.* of स्फाय् 1. A.) Swollen, abundant, prosperous.

स्फुलिङ्गः A spark.

स्फोटः Breaking; pimple.

स्यन्दः Oozing.

स्रस्तरः A couch or sofa for reclining

स्रोतोवहा A river.

स्वर् *ind*. Heaven.

स्वस्थ *adj* Healthy, comfortable.

स्वस्तिकः A kind of mystic mark made to denote luck

स्वस्त्ययनम् The averting of evil by the recitation of mantras.

स्वाध्यायः Repetition of Vedas, perusal of sacred books.

स्वापतेयम् Money, wealth (from स्वपति according to 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' पा० IV. 4 104.) .:

स्वायंभुवः The son of Svayambhû or Brahmâ; the first Manu.

स्वाराध्य (*pot. pass. p.* of आ–राध् with सु prefixed) Who can be easily pleased or propitiated.

स्वेदः Perspiration.

ह.

हतक *adj.* Miserable, bad (used at the beginning or end of compounds)

हरिः A name of Indra; horse; horse of Indra; a lion.

हरिचन्दना-नम् A kind of sandalwood; a kind of celestial tree (देवतरु). [the sun.

हरित् *adj.* Green; *m.* horses of

हरित *adj.* Green.

हरिवाहनः Name of Indra.

हव्यवाहनः Fire.

हस्तः Elephant's trunk.

हा *with* परि *pass.* To waste, to be deficient in.

हायनः-नम् A year.

हारीतः A kind of pigeon.

हास्तिनपुरम् An ancient city in India, modern Delhi. [about.

हिण्ड् *with* आ 1 A. To roam

हिमकरः The moon

हिमनतिसुत् *m.* The moon.

हिरण्मय from हिरण्य *adj.* Golden.

हीयमान (*pr. p.* of the *pass* of हा to abandon) Being deficient, decreasing.

हृ *with* उद् and आ To utter, pronounce.

हृ *with* परि To avoid; *with* प्रति and आ to withdraw, utter.

हृद्य *adj.* Charming, strongly desired.

हेष् 1 A To neigh.

हेषा Neighing.

ह्रादः Sound.


Bikaner
10
RAJPOTANA